

Bartłomiej Noszczak

MIĘDZYNARODÓWKA ANTYKOŚCIELNA

**MIĘDZYNARODÓWKA
ANTYKOŚCIELNA**

CENTRALNY
PROJEKT
BADAWCZY
IPN

WŁADZE KOMUNISTYCZNE
WOBEK KOŚCIOŁÓW
I ZWIĄZKÓW
WYZNANIOWYCH
W POLSCE 1944–1989

Publikacja powstała w ramach serii wydawniczej „Urząd ds. Wyznań: struktury, działalność ludzie” (red. naukowy serii dr hab. Rafał Łatka)

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

Bartłomiej Noszczak

MIĘDZYNARODÓWKA ANTYKOŚCIELNA

Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań
z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych
(1954–1989) – preliminaria badawcze

WARSZAWA 2020

Recenzenci

dr hab. Rafał Łatka

ks. dr hab. Dominik Zamiatała

Redakcja

Tomasz Chlewiński

Korekta

Maria Aleksandrow

Katarzyna Ziębik

Projekt okładki

Sylwia Szafrąńska

Skład

Marcin Koc

Indeks osób

Katarzyna Ziębik

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko
Narodowi Polskiemu, 2020

ISBN 978-83-8376-862-5

Zapraszamy:

ipn.gov.pl

ksiegarniaipn.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Urząd do spraw Wyznań jako podmiot administracji państwowej odpowiedzialny za politykę wobec Kościołów i związków wyznaniowych – uwagi ogólne	13
Utworzenie UdsW	13
Struktura centralna	15
Struktura terenowa	21
Kadry	26
Miejsce i rola UdsW w systemie władzy	27
Wpływ aparatu władzy ZSRS na politykę wyznaniową w państwach demokracji ludowej	31
Zadania UdsW i ich realizacja	40
Pierwsze kontakty międzynarodowe UdsW – faza początkowa (1954–1957)	45
Współpraca UdsW z bliźniaczymi podmiotami z państw komunistycznych Europy i świata – faza dojrzała (1957–1989)	63
Wymiana doświadczeń w zakresie polityki wyznaniowej w ramach spotkań dwustronnych UdsW	63
Polska–Afganistan	63
Polska–Bułgaria	64
Polska–Chiny	65
Polska–Czechosłowacja	67
Polska–Jugosławia	81
Polska–Kuba	82
Polska – Niemcy Wschodnie	83
Polska–Rumunia	100
Polska–Węgry	102
Polska–Wietnam	115
Polska – Związek Sowiecki	115

Polityka administracji wyznaniowej bratnich państw wobec Stolicy Apostolskiej – sprawy Soboru Watykańskiego II, polityki wschodniej Watykanu oraz pontyfikatów Pawła VI i Jana Pawła II	132
Stosunek administracji wyznaniowej państw komunistycznych do międzynarodowych organizacji wyznaniowych	149
Światowa Rada Kościołów	149
Chrześcijańska Konferencja Pokojowa	154
Berlińska Konferencja Katolików Europejskich	167
Koncepcje dotyczące wykorzystania Kościołów i związków wyznaniowych oraz agend światowych organizacji wyznaniowych do walki na rzecz pokoju	178
Podsumowanie	192
Bibliografia	205
Wykaz skrótów	215
Indeks osób	217

WPROWADZENIE

Choć przełom polityczny, do którego doszło w Polsce w 1989 r., umożliwił podejmowanie nieskrępowanych polityczną i propagandową presją badań na temat przeszłości centralnych i terenowych struktur aparatu administracyjnego państwa komunistycznego, to dotychczas nie powstała zwarta praca naukowa poświęcona Urzędowi do spraw Wyznań (UdsW), który obok tajnej policji politycznej był najważniejszą instytucją odpowiadającą za realizację polityki aparatu władzy wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce ludowej¹. Do dziś brakuje również edycji materiałów źródłowych obrazujących funkcjonowanie UdsW².

Artykuły monograficzne dotyczące historii tego podmiotu administracji państwowej ogniskowały się jak dotąd wyłącznie na analizie jego struktury i aktywności na arenie krajowej³. Dopiero w 2018 r. ks. Dominik Zamiatąła

¹ Problem ten dotyczy również badań nad historią administracji wyznaniowej innych państw komunistycznych. Brak opracowań naukowych na ten temat ogranicza możliwość dokonania studiów komparatystycznych związanych z ich działalnością w skali całego bloku wschodniego.

² Do tej pory ukazały się drukiem dwa wybory źródeł, które zawierają wyłącznie dokumentację UdsW: A. Friszke, *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010; P. Raina, *Kościół–państwo w świetle akt wydziału ds. wyznań 1967–1968. Próby kontroli Kościoła. Wydarzenia marcowe. Interwencja sierpniowa w Czechosłowacji*, Warszawa 1994.

³ Z prac wydanych po 1989 r. por. K. Białecki, *Urząd do spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wybrane zagadnienia*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, t. 66, z. 2, s. 9 i n.; T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz na początku Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski” 2007, t. 1, s. 239 i n.; M. Krawczyk, *Działalność Urzędu do Spraw*

przybliżył w dwóch odrębnych tekstach wybrane aspekty historii międzynarodowych kontaktów tej instytucji. Jeden z nich dotyczył roboczych spotkań pracowników polskiej i czechosłowackiej administracji wyznaniowej⁴, a drugi – współpracy wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego podejmowanej w ramach wspólnych narad⁵. Do momentu ukazania się drukiem obu tych artykułów problem interakcji między podmiotami administracji wyznaniowej w państwach za żelazną kurtyną nie był przedmiotem osobnych badań naukowych ani w kraju, ani za granicą.

Niedostatek w zakresie poznania tego istotnego aspektu funkcjonowania Urzędu do spraw Wyznań wypełnia w pewnym zakresie niniejsza publikacja, której przedmiotem jest analiza bi- i multilateralnych kontaktów polskiego urzędu z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych Europy i świata w latach 1954–1989⁶. Do jej napisania wykorzystałem m.in. wyniki moich badań, które dotyczyły relacji polskiego aparatu wyznaniowego z jego odpowiednikami w krajach demokracji ludowej w latach 1954–1962⁷. Praca

Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2013, nr 97, s. 143 i n.; *idem*, *Urząd do spraw Wyznań a funkcjonowanie seminariów duchownych i służba wojskowa kleryków. Studium historyczno-prawne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2016, nr 35, s. 31 i n.; *idem*, *Urząd do spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków pomemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2014, nr 100, s. 119 i n.; R. Michalak, *Koncepcja „redukcjonizmu religijnego” w programie Urzędu do spraw Wyznań i organizacji proateistycznych* [w:] *Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. R. Bäcker i in., Toruń 2010; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33 i n.; A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościoły i Prawo” 1998, nr 13, s. 30 i n.

⁴ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2, s. 259 i n.

⁵ *Idem*, *Współpraca wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego (wspólne narady)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2018, nr 109, s. 373 i n.

⁶ Jest to efekt prac naukowo-badawczych, które są realizowane w ramach koordynowanego przez dr. hab. Rafała Łatkę (Centrala IPN) Centralnego Projektu Badawczego IPN „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944–1989”. Zmierza on m.in. do szczegółowego poznania historii UdsW i jego odpowiedników terenowych.

⁷ B. Noszczak, *Antykościelna międzynarodówka. Kontakty polskiego Urzędu do spraw*

ta poszerza, a w niektórych wypadkach także koryguje ustalenia dokonane na tym polu przez ks. Zamiatałę⁸.

Cezury książki *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954–1989) – preliminaria badawcze* obejmują lata od nawiązania przez polską administrację wyznaniową pierwszych kontaktów z jej odpowiednikami w krajach poddanych dominacji sowieckiej do ich przerwania trzydzieści pięć lat później na skutek transformacji ustrojowej i związanej z nią likwidacji UdsW.

Podstawę źródłową tej publikacji tworzy dokumentacja przechowywana w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w zespole archiwalnym pod nazwą Urząd do spraw Wyznań. Są to przede wszystkim zachowane w postaci rękopisów i maszynopisów stenogramy, sprawozdania, notatki służbowe, analizy i korespondencja, które zostały wytworzone przez pracowników UdsW oraz ich kolegów z bliźniaczych instytucji w państwach komunistycznych Europy i świata. Ten materiał archiwalny ma na ogół wysoką wartość poznawczą. Niektóre spośród dokumentów źródłowych wykorzystanych do opracowania niniejszej analizy zostały opatrzone gryfami tajności lub poufności, co oznacza, że miały duże znaczenie polityczne dla przygotowujących je osób i instytucji.

Ułomnością tego materiału jest w niektórych wypadkach jego niekompletność. Informacje o wydarzeniach związanych z relacjami UdsW z jego odpowiednikami w państwach bloku wschodniego są niejednokrotnie niepełne, a często wręcz hasłowe. O niektórych z nich wiadomo wyłącznie

Wyznań z jego odpowiednikami w państwach tzw. demokracji ludowej (1954–1962), „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 2, s. 406 i n.

⁸ Ksiądz Zamiatała nie opisał dwustronnych relacji UdsW z innymi niż czechosłowacki urzędami wyznaniowymi państw demokracji ludowej. W tym wypadku pominął jednak spotkania towarzyszy z PRL i CSRS, które miały miejsce m.in. w Pradze (3–4 VI 1976 r.) oraz Bielsku-Białej (28–30 IV 1986 r.). W jego artykułach nie zostały również uwzględnione wielostronne narady z udziałem pracowników administracji wyznaniowej Polski ludowej, które odbyły się: 15–16 I 1968 r. w Dreźnie, 28 VII – 2 VIII 1970 r. w Moskwie, 2–3 II 1972 r. w Berlinie, 4–8 VI 1974 r. w Berlinie, 10–11 III 1976 r. w Budapeszcie, 19–20 IV 1977 r. w Pradze, 27 II – 1 III 1978 r. w Warszawie, 15–16 XI 1978 r. w Berlinie, 25–27 X 1979 r. w Warszawie, 21–25 I 1980 r. w Berlinie (prawdopodobnie), 27–30 IX 1982 r. w Berlinie, 28 II – 4 III 1983 r. w Berlinie, 17–24 IX 1985 r. w Ułan Bator, 28–29 I 1986 r. w Budapeszcie i 24–26 III 1986 r. w Budapeszcie.

z jednoźródłowych zapisów, np. notatek czy programów obrad o stosunkowo niskiej wartości poznawczo-informacyjnej. Specyfika przebadanego materiału źródłowego wpłynęła na zachwianie proporcji w omawianiu pewnych zdarzeń związanych z międzynarodowymi kontaktami UdsW. W zależności od stopnia nasycenia go treścią jedne z nich opisane zostały w szerszym zakresie, a inne – w węższym.

Praca, poza kilkoma wyjątkami, nie uwzględnia tych spotkań pracowników administracji wyznaniowej bratnich państw, o których wiadomo z różnych źródeł (np. wniosków w sprawie delegacji służbowych, programów spotkań), że zostały co prawda zaplanowane, lecz do dziś nie ma całkowitej pewności, czy faktycznie do nich doszło, ponieważ nie udało się odnaleźć notatek, sprawozdań i/lub protokołów zawierających wiarygodny zapis ich przebiegu i rezultatów⁹.

Książka ma układ chronologiczno-problemowy. Część pierwsza jest syntetycznym wprowadzeniem do jej zasadniczej problematyki – przybliży wy-

⁹ Pewnym wyjątkiem, jeśli chodzi o tę kwestię, są uwzględnione w narracji książki ustalenia ks. Zamiatały, które dotyczą spotkań pracowników czeskosłowackiej i polskiej administracji wyznaniowej w Pradze w dniach 14–16 IV 1965 r. (narada) oraz 6–12 X 1966 r. (spotkanie robocze). Informacje na ten temat zostały oparte na jednym, stosunkowo ubogim faktograficznie źródle, jakim było podsumowanie międzypaństwowych spotkań czeskosłowackiej administracji wyznaniowej w latach 1961–1968 (D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 271). Z analizy dokumentacji zgromadzonej w AAN wynika, że oprócz opisanych w niniejszej książce dwustronnych kontaktów pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej w latach 1962–1989 prawdopodobnie doszło do co najmniej szesnastu innych spotkań o tym charakterze: delegacji Niemiec Wschodnich w Polsce (12–14 IX 1977 r.), delegacji Polski na Węgrzech (16–21 VI 1978 r.), delegacji Niemiec Wschodnich w Polsce (11 V 1979 r.), delegacji Polski w Czechosłowacji (22–27 VIII 1979 r.), delegacji Niemiec Wschodnich w Polsce (10 I, 8 IV i 25 IX 1980 r.), delegacji Polski w Czechosłowacji (23–25 I 1980 i 17–22 X 1983 r.), delegacji Czechosłowacji w Polsce (16–18 II 1983 r.), delegacji Bułgarii w Polsce (28 III – 1 IV 1983 r.), delegacji Mongolii w Polsce (13–16 X 1984 r.), delegacji Wietnamu w Polsce (17–23 III 1986 r.), delegacji Polski na Węgrzech (4–6 V 1987 r.), delegacji Polski w Związku Sowieckim (14–20 XII 1987 r.) i na Kubie (5–12 IV 1988 r.). Ponadto w omawianym okresie wielostronne spotkania delegatów pionów wyznaniowych państw komunistycznych odbyły się hipotetycznie w Berlinie (17–18 VI 1968 r.), Budapeszcie (12–13 IX 1968 r.), Moskwie (1971 r.), Sofii (październik 1972 r.), Berlinie (5–9 VII 1974 r.), Budapeszcie (20–25 X 1975 r.), Pradze (19–20 IV 1977 r.), Berlinie (13–19 X 1980 r.) i Moskwie (25–27 IX 1985 i 11–16 V 1987 r.). Do dziś nie udało się jednak bezsprzecznie ustalić, czy wymienione wydarzenia faktycznie miały miejsce. Problem ten wymaga dalszych badań.

brane aspekty historii Urzędu do spraw Wyznań, w tym kolejno: okoliczności jego utworzenia, strukturę centralną i terenową, kadry, miejsce w systemie władzy, zależność od polityki wyznaniowej Kremla, a także zadania i sposób ich realizacji. Kolejne części tworzą główny zrąb pracy, obrazując dwustronne oraz wielostronne relacje polskiej administracji wyznaniowej z jej odpowiednikami w państwach komunistycznych Europy i świata w latach 1954–1989. Ta część książki została podzielona na dwie odrębne chronologicznie partie. Kluczem do tego rozróżnienia były intensywność oraz charakter kontaktów UdsW. Kolejno omówiono ich fazę wstępną, obejmującą lata 1954–1957, a następnie fazę dojrzałą – od 1957 do 1989 r. W tym drugim okresie polski aparat wyznaniowy wyrósł na równorzędnego partnera w instytucjonalnym dialogu, jaki prowadziły ze sobą bliźniacze instytucje z państw demokracji ludowej. W tej części książki zostały opisane kolejno różne aspekty ich współpracy, takie jak: wymiana doświadczeń w zakresie polityki wyznaniowej w ramach bilateralnych instytucjonalnych spotkań pracowników UdsW z ich kolegami z Afganistanu, Bułgarii, Chin, Czechosłowacji, Jugosławii, Niemiec Wschodnich, Rumunii, Węgier i Związku Sowieckiego; polityka aparatu wyznaniowego „obozu pokoju” wobec Stolicy Apostolskiej; jego stosunek do międzynarodowych organizacji wyznaniowych – Światowej Rady Kościołów, Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich (organizacje te uszeregowano według chronologii ich powstania – od najstarszej do najmłodszej). Ostatnie omówione w książce zagadnienie odnosi się do koncepcji wykorzystania przez komunistyczną administrację wyznaniową Kościołów, związków wyznaniowych oraz agend światowych organizacji wyznaniowych do walki na rzecz pokoju.

Międzynarodówka antykościelna... ma charakter szkicu monograficznego, który nie pretenduje do całościowego opisanego zjawiska. Badania dotyczące współpracy administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej znajdują się wciąż w fazie rozwojowej. Dokładne poznanie historii tych interakcji nie jest zadaniem łatwym¹⁰ i będzie wymagało kolejnych wielokrotnych kwerend archiwalnych, dyskusji w gronie specjalistów, pogłębionych analiz

¹⁰ Trudności wiążą się m.in. z rozproszeniem dokumentacji, ograniczonym dostępem do niej, fragmentarycznością niektórych spośród zachowanych źródeł oraz ich niską wartością poznawczą.

i konstruktywnych polemik. Szczególnie interesujące z naukowego punktu widzenia wyniki przynieść mogą poszukiwania źródeł historycznych w innych niż polskie archiwach, w których znajduje się dokumentacja wytworzona przez administrację wyznaniową państw bloku wschodniego. Dotyczy to nie tylko krajów Europy Środkowo-Wschodniej, lecz także Chin, Kuby czy Mongolii¹¹. Dzięki kolejnym badaniom możliwe będzie poznanie nowych aspektów funkcjonowania UdsW oraz – co ważniejsze – uzyskanie wglądu za kulisy regionalnej i globalnej polityki państw bloku komunistycznego wobec Kościołów, związków wyznaniowych i ruchów religijnych w całym powojennym czterdziestopięcioletniu.

Niniejsza publikacja zyskała na walorach poznawczych dzięki uwagom, korektom i sugestiom recenzentów, dr. hab. Rafała Łatki i ks. dr. hab. Dominika Zamiatyła. Obu uczonym bardzo dziękuję.

¹¹ Podobnymi studiami należałoby objąć również inne struktury aparatu administracyjnego państwa komunistycznego. Choć pewne prace zostały wykonane w tym zakresie, zwłaszcza w odniesieniu do działalności tajnej policji politycznej, to stan badań na tym polu jest wciąż niewystarczający (T. Jaskułowksi, *Przyjaźń, której nie było. Ministerstwo Bezpieczeństwa Narodowego NRD wobec MSW 1974–1990*, Warszawa 2014; *idem*, *Szpiedzy tacy jak wy. Wywiadowcza (nie)codziennosc kontaktów między PRL a NRD 1970–1990*, Warszawa 2015; J. Kalous, *Współpraca ministerstw spraw wewnętrznych Czechosłowacji i Polski w latach 1945–1948 oczami Štěpána Plačka* [w:] *Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością. Czesi – Polacy – Słowacy 1938/39–1945–1989*, cz. 2, red. P. Błażek, P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2009, s. 116 i n.; A. Paczkowski, *Przyjaźń – pomoc – przykład: relacje między sowieckimi i polskimi organami bezpieczeństwa w latach 1944–1990* [w:] *W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009, s. 185 i n.; M. Śmigiel, *Współpraca polsko-czechosłowacka podczas akcji przeciw banderowcom (1945–1947)* [w:] *Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością...*, s. 124 i n.; por. także: R. Skobelski, *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty*, Poznań 2010; A. Skrzypek, *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Pułtusk 2010). O interakcjach komunistycznych służb specjalnych w zakresie zwalczania Kościoła katolickiego: D. Zamiatyła, *Współpraca KGB z SB w walce z Kościołem katolickim w latach sześćdziesiątych XX w.* [w:] *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, t. 2, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Rzeszów–Lwów 2017.

URZĄD DO SPRAW WYZNAŃ JAKO PODMIOT ADMINISTRACJI PAŃSTWOWEJ ODPOWIEDZIALNY ZA POLITYKĘ WOBEC KOŚCIOŁÓW I ZWIĄZKÓW WYZNANIOWYCH – UWAGI OGÓLNE

Utworzenie UdsW

Zaostrzający się od końca lat czterdziestych kurs polityki komunistycznego aparatu władzy w Polsce wobec instytucjonalnego Kościoła katolickiego wymagał utworzenia wyspecjalizowanej w tej dziedzinie instytucji, która wspomagałaby zakulisowe działania podejmowane na tym polu głównie przez tajną policję polityczną, cywilną i w mniejszym stopniu wojskową¹. W zamyśle ludzi władzy funkcję tę miał pełnić Urząd do spraw Wyznań, który powstał na mocy przepisu 4 ustawy z 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej (DzU nr 14, poz. 156). Akt normatywny w tej sprawie został ogłoszony w Dzienniku Ustaw 28 kwietnia tegoż roku, dlatego datę tę należy formalnie uznać za moment utworzenia UdsW². W rzeczywistości urząd

¹ Jak to ujął zastępca dyrektora Departamentu X Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego ppłk Józef Światło, UdsW pełnił funkcję zewnętrzną w polityce wyznaniowej. Podstawowym instrumentem terroru politycznego i fizycznego wobec duchowieństwa katolickiego był aparat policyjny (Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 2003, s. 181). Ogólnie o polityce wyznaniowej w Polsce w okresie poprzedzającym utworzenie UdsW: A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006; B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1: 1944–1955, Olsztyn 1999; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003; *idem*, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997. Por. także podręcznik: H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 169 i n.

² DzU 1950, nr 19, poz. 156.

rozpoczął działalność w połowie maja 1950 r.³ Nowo powstały samodzielny resort przejął kompetencje zlikwidowanego Ministerstwa Administracji Publicznej (MAP) w zakresie nadzoru państwa nad wyznaniem religijnymi. Formalnie podlegał on prezesowi Rady Ministrów, który m.in. powoływał i odwoływał jego dyrektora. Z tytułu ustawy wynikało, że – według ówczesnej nomenklatury – UdsW został zaliczony do naczelných władz państwowych.

Zakres działania i organizację tego podmiotu określał tymczasowy statut, nadany na mocy uchwały Rady Ministrów z 27 maja 1950 r. (Mon. Pol. nr A-78, poz. 905)⁴. Jego uzupełnieniem był doraźny zbiór przepisów dotyczących Funduszu Kościelnego ustalony przez nieopublikowaną uchwałę nr 120 Rady Ministrów z 21 lutego 1951 r.

Przepis z kwietnia 1950 r. nie przewidywał ustalenia szczegółowego zakresu działania UdsW na mocy rozporządzenia Rady Ministrów. Przez ponad trzydzieści lat – do 1983 r. włącznie – jego działalność bazowała więc na regulacjach, które miały charakter tymczasowy i niedoprecyzowany, co powodowało swego rodzaju instytucjonalną amorficzność tego podmiotu administracji państwowej⁵. Prawdopodobnie był to zabieg celowy, który poprzez stosowanie rozszerzonej interpretacji przepisów miał zapewnić aparatowi wyznaniowemu większe możliwości działania w interakcjach z Kościołami i związkami wyznaniowymi.

Z czasem w ramach urzędu powstawały nowe wydziały i samodzielne stanowiska pracy o coraz lepiej sprofilowanym i wyspecjalizowanym charakterze. W funkcjonowaniu urzędu pewnego rodzaju ogólnikowość zastępowano stopniowo precyzyjnym i szczegółowo określonym planem i zakresem działań. W zależności od potrzeb powoływano i/lub likwidowano nowe komórki organizacyjne UdsW. Na tę profesjonalizację trybu i zakresu

³ Archiwum Akt Nowych (AAN), UdsW, 7/3, Sprawozdanie z działalności UdsW w 1950 r., [Warszawa, 1951 r.], k. 14.

⁴ Na temat genezy UdsW: T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania...*, s. 239 i n.

⁵ Na prowizoryczny charakter statutu UdsW szybko zwrócił uwagę episkopat, który dostrzegł zagrożenie dla Kościoła w braku oficjalnej interpretacji jego artykułów (por. 12 września 1950, Częstochowa. Dowód wobec historii. List Episkopatu Polski do prezydenta Bolesława Bieruta o sytuacji Kościoła polskiego [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: *Lata 1945–1959*, Poznań 1994, s. 258–259).

jego pracy wpływały w znacznym, o ile nie decydującym stopniu wyzwania związane z polityką wyznaniową. Stosowane w jej ramach metody i środki wymagały od pracowników merytorycznych urzędu pogłębionej specjalizacji i większych umiejętności.

Struktura centralna

W świetle uchwały Urzędu Rady Ministrów (URM) z maja 1950 r. UdsW był urzędem centralnym kierowanym przez dyrektora i podległym prezesowi Rady Ministrów. Również w praktyce wykonywał on funkcje zastrzeżone w przepisach prawnych dla urzędów centralnych i ich kierowników⁶.

Na mocy ustawy z kwietnia 1950 r. na czele Urzędu do spraw Wyznań stał w latach 1950–1956 i 1961–1970 dyrektor, powoływany i odwoływany przez premiera. W latach 1956–1961 nadana została kierownikowi UdsW ranga powoływanej przez sejm ministra i pełnomocnika rządu do spraw stosunków z Kościołem. Od 1971 do 1974 r. urzędem kierował podsekretarz stanu. Natomiast od 1974 r. za jego funkcjonowanie odpowiedzialny był minister, powoływany uchwałami sejmu początkowo jako minister bez teki, a od 1976 do 1989 r. jako minister kierownik Urzędu do spraw Wyznań w składzie rządu, bez zachowania konstytucyjnego trybu tworzenia urzędu ministra w drodze ustawy.

Urzędem do spraw Wyznań zarządzali kolejno: Antoni Bida (1950–1954), Jan Izydorczyk (1954–1955), Marian Zygmantowski (1955–1956), Jerzy Sztachelski (1956–1961), Tadeusz Żabiński (1961–1965), Aleksander Skarżyński (1965–1974), Kazimierz Kąkol (1974–1980), Jerzy Kuberski (1980–1982), Adam Łopatka (1982–1987) i Władysław Loranc (1987–1989)⁷.

Ranga ministra nadawana osobom kierującym urzędem miała związek z okresami zwiększonej roli polityki wyznaniowej PRL i nowymi zadaniami, jakie stanęły przed UdsW. W grę wchodziło również podkreślenie wagi reprezentacji państwa w stosunkach z Kościołem katolickim⁸. Dotyczyło to

⁶ J. Starościk, E. Iserzon, *Prawo administracyjne w zarysie*, Warszawa 1959, s. 76–77.

⁷ T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991, s. 239.

⁸ AAN, UdsW, 141/4, Pismo do premiera Piotra Jaroszewicza w sprawie określenia pozycji administracyjnej UdsW, Warszawa, styczeń 1973 r., b.p.

m.in. prac Komisji Wspólnej, nawiązania stałych kontaktów roboczych między władzami PRL a Stolicą Apostolską⁹, zwiększenia częstotliwości kontaktów międzynarodowych poszczególnych Kościołów i związków wyznaniowych, wzrostu roli stowarzyszeń społeczno-politycznych katolików świeckich w kraju. Mimo że od 1975 r. na czele UdsW stał minister kierownik UdsW, to zastępowali go wicedyrektorzy, którym podlegali naczelnicy wydziałów. Tę niekonsekwencję zmienił dopiero statut urzędu z listopada 1983 r.

W następstwie względnej normalizacji stosunków państwa z Kościołem katolickim, rozstrzygnięcia spraw spornych i uregulowania pozycji prawnej Kościoła katolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych w ustawach z 17 maja 1989 r. odstąpiono od powoływania ministra w skład nowego rządu¹⁰. Zadania UdsW przekazano wtedy Urzędowi Rady Ministrów (URM). 23 listopada 1989 r. na mocy ustawy Rady Ministrów urząd przestał działać jako podmiot administracji państwowej. W tym czasie praktycznie zamarła jego aktywność. Formalna likwidacja Urzędu do spraw Wyznań zakończyła się w lutym 1990 r.

Początkowo podstawowymi – centralnymi – komórkami organizacyjnymi urzędu były: Wydział Ogólny, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, Wydział Wyznań Nierzymskokatolickich, Samodzielny Referat Nadzoru Stowarzyszeń Wyznaniowych i Samodzielny Referat Nadzoru Funduszu Kościelnego. Na czele centralnych wydziałów UdsW stali naczelnicy. Wydziały składały się z referatów, których liczbę, nomenklaturę i zakres działania określały regulaminy wydane przez dyrektora UdsW i zatwierdzone przez premiera. Z czasem struktura urzędu zmieniała się, co sankcjonowały kolejne wydawane w tej sprawie tymczasowe regulaminy.

W świetle normatywu z 2 stycznia 1961 r. w skład UdsW wchodziły: Wydział I Ogólny; Wydział II Wyznania Rzymskokatolickiego; Wydział III Wyznań Nierzymskokatolickich; Samodzielny Referat do spraw Zgromadzeń Zakonnych; Wydział Funduszu Kościelnego; Samodzielne stanowisko pracy

⁹ O tym aspekcie polityki państwa: W. Kucharski, *Komuniści i Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019.

¹⁰ Na ten temat: R. Łatka, *Droga do ustawowego uregulowania osobowości prawnej Kościoła katolickiego w Polsce „ludowej”*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2015, nr 4, s. 99 i n.

w zakresie dokumentacji, informacji i sprawozdawczości; Samodzielne stanowisko pracy w zakresie spraw prasy, wydawnictw i propagandy; Samodzielne stanowisko pracy w zakresie szkolnictwa wyznaniowego¹¹.

Zgodnie z zarządzeniem premiera Józefa Cyrankiewicza z 27 grudnia 1966 r. UdsW przeprowadził badania we własnym aparacie i opracował regulamin organizacyjny, który zawierał podział pracy na wydziały wewnętrzne i ustalał bieżący zakres ich zadań. Dla każdego stanowiska pracy opracowano szczegółowy – osobny – podział obowiązków. Wprowadzono również zmiany organizacyjne, które polegały na włączeniu Wydziału Funduszu Kościelnego do Wydziału Ogólnego oraz stanowiska radcy prawnego do Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, z powierzeniem mu funkcji zastępcy naczelnika wydziału¹².

Projekt statutu organizacyjnego, który powstał 24 listopada 1971 r., przewidywał, że w skład urzędu wejdą: Wydział Ogólny, Wydział Kościoła Rzymskokatolickiego, Wydział Zakonów i Zgromadzeń Rzymskokatolickich, Wydział Nadzoru nad Stowarzyszeniami Społeczno-Wyznaniowymi, Wydział do spraw Funduszu Kościelnego, Samodzielny Referat do Spraw Informacyjnych oraz Prasy Zagranicznej i Krajowej. Inaczej niż w latach poprzednich, gdy Wydział Ogólny numerowano rzymską cyfrą I, tym razem otrzymał on cyfrę VI¹³.

Zgodnie z ustaleniami kierownictwa UdsW ze stycznia 1972 r. utworzono w strukturze urzędu Sekcję Informacji i Dokumentacji. Jej zadaniem była analiza sytuacji i tendencji panujących w Kościele katolickim, analiza polityki Stolicy Apostolskiej, gromadzenie materiałów dotyczących sytuacji wyznaniowej za granicą, zwłaszcza w zakresie relacji państwo–Kościół, gromadzenie i sukcesywne opracowywanie krótkich monografii dotyczących działalności ważniejszych międzynarodowych stowarzyszeń

¹¹ AAN, UdsW, 127/1, Załącznik do zarządzenia ministra-pełnomocnika rządu do spraw stosunków z Kościołem Jerzego Sztachelskiego: Projekt tymczasowego regulaminu UdsW, [Warszawa], 2 I 1961 r., k. 1 i n.

¹² AAN, UdsW, 144/1, Sprawozdanie z realizacji zarządzenia prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza z 27 XII 1966 r. w sprawie usprawnienia organizacji i metod pracy oraz ograniczenia wzrostu zatrudnienia w jednostkach administracji państwowej, Warszawa, 4 III 1967 r., k. 151.

¹³ AAN, UdsW, 144/7, Projekt statutu organizacyjnego UdsW, [Warszawa], 24 XI 1971 r., k. 1.

wyznaniowych oraz prowadzenie Biblioteki UdsW¹⁴. Powołanie nowej sekcji było związane m.in. z rozwojem międzynarodowych kontaktów perelowskiego aparatu wyznaniowego i z wyzwaniem o charakterze globalnym, jakie przed nim stały.

W celu usprawnienia pracy UdsW, w tym m.in. skupienia w jednej komórce organizacyjnej spraw, które merytorycznie się ze sobą wiązały, w styczniu 1972 r. dyrektor urzędu Skarżyński wydał zarządzenie wprowadzające zmiany w strukturze administracji wyznaniowej. Z zakresu działania Wydziału Zakonów przeszły do Wydziału Rzymskokatolickiego sprawy: wyższych seminariów duchownych diecezjalnych i zakonnych, włącznie ze sprawami służby wojskowej alumnów; niższych seminariów duchownych diecezjalnych; Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL) i Akademii Teologii Katolickiej (ATK) oraz punktów katechetycznych¹⁵. Z kompetencji Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich włączono do Wydziału Rzymskokatolickiego sprawy Kościoła greckokatolickiego. Nazwę Wydziału Ogólnego zmieniono na Wydział Spraw Stowarzyszeń i Ogólnych oraz określono zakres jego działania¹⁶.

W styczniu 1972 r. utworzono ponadto samodzielne wieloosobowe stanowisko pracy do spraw dokumentacji, prasy i wydawnictw. Do zakresu jego działania przeszły ze wszystkich wydziałów UdsW sprawy: dokumentacji działalności instytucji wyznaniowych i osób z nimi związanych – w zakresie dotychczas prowadzonym w Wydziale Ogólnym; opracowywanie periodyku UdsW pod tytułem „Przegląd Zagranicznej Prasy Katolickiej”; analizy prasy i wydawnictw wyznaniowych; planów wydawniczych książek, periodyków i innych druków; związane z działalnością Stolicy Apostolskiej; kierowania pracą biblioteki UdsW¹⁷.

Na mocy zarządzenia wewnętrznego dyrektora UdsW z 7 kwietnia 1972 r. utworzono jednostkę pomocniczą w postaci Komisji Prawniczej

¹⁴ AAN, UdsW, 136/1a, Sprawozdanie z działalności Sekcji Informacji i Dokumentacji za 1972 r., [Warszawa, 1973 r.], k. 52.

¹⁵ AAN, UdsW, 141/4, Zarządzenie wewnętrzne dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego w sprawie zmian w organizacji wewnętrznej UdsW, b.p.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

przy UdsW. Nastąpiło to za zgodą zastępcy członka Biura Politycznego i sekretarza KC PZPR Stanisława Kani. Zadaniem komisji było opracowanie opinii prawnych na temat ogólnego statusu legislacyjnego i miejsca Kościołów w ramach ustroju PRL oraz analiz w sprawach szczegółowych dotyczących np. wyznaczenia linii podziału między działalnością kościelną nadzorowaną przez państwo i zwolnioną z tej kontroli, charakteru prawnego porozumień między państwem a Kościołem katolickim w kraju i ze Stolicą Apostolską. Komisja miała charakter czasowy i działała do momentu wykonania wyznaczonych zadań¹⁸.

Według tymczasowego regulaminu z września 1973 r. w skład UdsW wchodziły Wydział Spraw Stowarzyszeń i Ogólnych, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, Wydział Zakonów oraz Sekcja Informacji i Dokumentacji, którą z czasem przemianowano na wydział¹⁹.

W listopadzie 1982 r. Rada Ministrów nadała Urzędowi do spraw Wyznań nowy statut, a kierownictwo objął nad nim minister kierownik UdsW wspierany przez dyrektora generalnego, dyrektorów zespołów i równorzędnych komórek organizacyjnych²⁰. Ministrowi kierownikowi UdsW podlegał Fundusz Kościelny, którym dysponował dyrektor mianowany przez ministra spośród pracowników urzędu zajmujących stanowiska kierownicze. Przy ministrze kierowniku UdsW jako organ doradczy i opiniodawczy działało też Kolegium Urzędu. Jego skład osobowy, zakres działania i tryb pracy określały odrębne przepisy.

Wydziały otrzymały formę zespołów. W skład UdsW wchodziły odtąd następujące komórki organizacyjne: Gabinet Ministra, Zespół do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego, Zespół do spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nierzyskokatolickich, Zespół do spraw Stowarzyszeń

¹⁸ AAN, UdsW, 127/8, Zarządzenie wewnętrzne Nr 2/72 dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego z 7 IV 1972 r. w sprawie powołania Komisji Prawniczej przy UdsW, k. 1.

¹⁹ AAN, UdsW, 144/3, Załącznik do zarządzenia wewnętrznego nr 1/73 dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego: tymczasowy regulamin UdsW, [Warszawa], wrzesień 1973 r., k. 5 i n.; AAN, UdsW, 140/2, Uwagi dotyczące statutu organizacyjnego UdsW, [Warszawa, sierpień 1978 r.], k. 184.

²⁰ AAN, UdsW, 128/3, Statut Urzędu do spraw Wyznań: załącznik do uchwały Rady Ministrów z 8 XI 1982 r., k. 63.

Wyznaniowych, Zespół Studiów i Dokumentacji, Biuro Prawne²¹. Tę samą strukturę organizacyjną zachował regulamin urzędu z lutego 1983 r.²²

Nowy statut nadała UdsW uchwała Rady Ministrów z 18 stycznia 1988 r., zgodnie z którą miał się on odłączyć z Gabinetu Ministra, Zespołu I (dawnego Zespołu do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego), Zespołu II (dawnego Zespołu do spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nierzymskokatolickich), Zespołu III (dawnego Zespołu do spraw Stowarzyszeń Wyznaniowych), Biura Prawnego. Zniesiony został Zespół Studiów i Dokumentacji²³. Organizację wewnętrzną, szczegółowy zakres działalności komórek organizacyjnych oraz tryb pracy administracji wyznaniowej określał regulamin organizacyjny nadany przez ministra. Działalność UdsW, łącznie z Funduszem Kościelnym, była finansowana z budżetu centralnego w części dotyczącej URM, który również prowadził jego sprawy kadrowe i administracyjne²⁴.

Ostatnią zmianę w strukturze centralnego organu aparatu wyznaniowego PRL wprowadziła uchwała Rady Ministrów z 22 grudnia 1988 r., która zmieniła wydaną w styczniu tego roku uchwałę w sprawie nadania statutu UdsW. Do treści tej ostatniej dodano fragment mówiący o tym, że urząd pełnił funkcje centralnego organu administracji państwowej, które wynikały z odrębnych przepisów. Powołano nową komórkę organizacyjną w postaci Biura Administracyjno-Budżetowego. Doprecyzowano też, że działalność UdsW była finansowana z budżetu centralnego²⁵. Uchwała Rady Ministrów weszła w życie 1 stycznia 1989 r. i obowiązywała do końca istnienia UdsW²⁶. 11 grudnia tegoż roku nabrała mocy prawnej ustawa zmieniająca ustawę

²¹ *Ibidem*, k. 63–64.

²² AAN, UdsW, 128/4, Regulamin organizacyjny UdsW: załącznik do zarządzenia ministra kierownika UdsW Adama Łopatki z 21 II 1983 r., k. 4 i n.

²³ AAN, UdsW, 145/1, Statut UdsW: załącznik do uchwały Rady Ministrów z 18 I 1988 r., k. 2–3; AAN, UdsW, 145/2, Zarządzenie ministra kierownika UdsW Władysława Loranca z 4 II 1988 r. w związku z wejściem w życie uchwały RM z 18 I 1988 r. w sprawie nadania statutu UdsW, k. 16.

²⁴ AAN, UdsW, 145/1, Statut UdsW: załącznik do uchwały Rady Ministrów z 18 I 1988 r., k. 2–3.

²⁵ *Ibidem*, Uchwała Rady Ministrów z 22 XII 1988 r. zmieniająca uchwałę w sprawie nadania statutu UdsW, k. 6.

²⁶ Por. AAN, UdsW, 128/7, Wykaz pracowników UdsW, [Warszawa, 1990 r.], k. 14–18.

o zmianach w organizacji oraz zakresie działania niektórych naczelnych i centralnych organów administracji państwowej, która zniosła UdsW jako podmiot administracji państwowej. Przypomnijmy, że proces likwidacji urzędu zakończył się w lutym 1990 r.

Zgodnie z przepisami statutu organizacyjnego (DzU nr 14, poz. 156) Urząd do spraw Wyznań miał obowiązek konsultowania i koordynowania najważniejszych spraw dotyczących polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych z ministerstwami: Spraw Wewnętrznych, Spraw Zagranicznych, Obrony Narodowej, Sprawiedliwości, Finansów, Oświaty, Kultury i Sztuki, Zdrowia i Opieki Społecznej, Rolnictwa, Gospodarki Komunalnej, Handlu Zagranicznego, Handlu Wewnętrznego, Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego, Łączności. Urząd współpracował ponadto z: Prokuraturą Generalną, Komitetem Drobnej Wytwórczości, Komitetem Budownictwa Urbanistyki i Architektury, Głównym Urzędem Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, Komitetem Pracy i Płac, Zakładem Ubezpieczeń Społecznych, Państwową Komisją Cen, Komitetem do spraw Radiofonii i Telewizji „Polskie Radio i Telewizja”²⁷. Interakcje z tymi resortami i urzędami centralnymi, poza obowiązkowymi konsultacjami w sprawach bieżących, polegały również na wzajemnej wymianie informacji.

Struktura terenowa

Początkowo odpowiednikami UdsW w terenie były samodzielne referaty do spraw wyznań przy prezydiach wojewódzkich rad narodowych (w lutym 1955 r. zostały podniesione do rangi wydziałów), które nadzorowały i koordynowały prace referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych i miejskich rad narodowych²⁸. W strukturze prezydiów były to organy o charakterze

²⁷ AAN, UdsW, 144/4, Notatka UdsW w sprawie koordynacji spraw wyznaniowych na szczeblu ministerialnym i urzędów centralnych, [Warszawa], 1967 r., k. 28–37. Syntezy o współpracy UdsW z Departamentem IV SB: F. Musiał, *Departament IV MSW w latach 1962–1989. Przyczynek do monografii* [w:] *Instrukcje, wytyczne, pisma Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1962–1989. Wybór dokumentów*, red. i oprac. A. Dziurok, F. Musiał, Kraków–Katowice 2017, s. 120.

²⁸ AAN, UdsW, 28/42, Okólnik nr 30 prezesa Rady Ministrów z 31 I 1952 r. w sprawie referatów do spraw wyznań, k. 5–6; *ibidem*, Okólnik nr 26 prezesa Rady Ministrów z 31 XII

politycznym. Ogólnie, najważniejszym zadaniem administracji wyznaniowej na szczeblu lokalnym była realizacja polityki wyznaniowej, nadzór nad działalnością Kościołów i związków wyznaniowych – z Kościołem katolickim na czele – oraz zapobieganie naruszaniu prawa przez duchowieństwo. Współpracowano na tym polu z terenowymi organami państwa odpowiedzialnymi za sprawy wyznaniowe. Dotyczyło to zwłaszcza tajnej policji politycznej. W latach 1950–1953 za politykę wobec Kościołów i związków wyznaniowych na szczeblu wojewódzkim odpowiadały specjalne trzyosobowe zespoły złożone z funkcjonariuszy bezpieki oraz pracowników wojewódzkich zespołów organizacji masowych/wydzielonych i referatów/wydziałów do spraw wyznań²⁹.

1955 r. o postępowaniu prezydiów rad narodowych w sprawach wyznań, poufne, [Warszawa, 1955 r.], k. 20. Na temat terenowych struktur UdsW: J. Durka, *Sprawozdania oraz plany pracy Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koninie z okresu stanu wojennego*, „Polonia Maior Orientalis” 2014, nr 1, s. 119 i n.; *idem*, *Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koninie i sytuacja Kościoła katolickiego w województwie konińskim w pierwszych latach po zniesieniu stanu wojennego w świetle materiałów Urzędu do spraw Wyznań w Warszawie*, „Polonia Maior Orientalis” 2015, t. 2, s. 119 i n.; A. Dziurok, *Kruczoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*, Katowice 2012, s. 113 i n.; L. Fiejdasz, *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950–1970 na terenie województwa rzeszowskiego. Studium prawnohistoryczne*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2010, t. 22, s. 169 i n.; *eadem*, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1976*, Lublin 2012; R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce...*, s. 33 i n.; D. Mazurkiewicz, *Działania Wydziału do spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950–1972. Studium prawnohistoryczne*, Lublin 2007 (mps, Biblioteka KUL); A. Szymański, *Działanie Wydziału do Spraw Wyznań w Opolu w latach 1958–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, nr 4, s. 51 i n.; *idem*, *Działanie Wydziału do Spraw Wyznań w Płocku wobec Kościoła katolickiego w latach 1950–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Płocku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2014, t. 17, s. 247 i n.; *Urząd do spraw Wyznań: struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łątka, Warszawa 2020 (jest to pierwsza zwarta publikacja poświęcona terenowym odpowiednikom UdsW); R. Włodkowski, *Powstanie i organizacja referatów do spraw wyznań w prezydiach rad narodowych województwa szczecińskiego w latach 1950–1959* [w:] *Społeczeństwo – Państwo – Kościół (1945–2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin, 15–16 VI 2000 r.*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000, s. 82 i n.

²⁹ Jedyna dotychczas publikacja naukowa poświęcona temu zagadnieniu: R. Gryz, *Wojewódzki Zespół Organizacji Masowych/Wydzielonych przy KW PZPR w Kielcach i jego próby ingerencji w obsadę stanowisk kościelnych w latach 1953–1956* [w:] *Urząd do spraw*

Pod wpływem przemian społeczno-politycznych polskiego Października, które skutkowały m.in. krótkotrwałą liberalizacją polityki wyznaniowej, w marcu 1957 r. zlikwidowano w całym kraju czterysta referatów do spraw wyznań³⁰. Komórki organizacyjne do spraw wyznań pozostały wyłącznie na szczeblu wojewódzkim. Terenowym organem administracji państwowej odpowiedzialnym bezpośrednio przed prezydium za całokształt polityki wyznaniowej w województwie, względnie mieście wyłączonym z województwa, był odtąd Wydział do spraw Wyznań (WdsW) Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, względnie WdsW rady narodowej miasta wyłączonego z województwa. Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z 4 października 1958 r. (DzU nr 62, poz. 305) powoływanie, odwoływanie i awansowanie kierowników tych wydziałów odbywało się na polecenie zwierzchników UdsW. W 1973 r. WdsW włączono do struktur urzędów wojewódzkich. Dwa lata później, po reformie administracyjnej ich liczba wzrosła z 17 do 49.

Żeby zapewnić jednolitą politykę wyznaniową, przewodniczący prezydiów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw, a także kierownicy wydziałów do spraw wyznań uzgadniali z UdsW decyzje, które miały istotne znaczenie w sprawach dotyczących Kościołów i związków wyznaniowych³¹. Prezydya wojewódzkich rad

Wyznań..., t. 2 (w druku). Z rekonesansu badawczego dr. Daniela Gucewicza wynika, że podobnymi studiami można objąć także działalność terenowego odpowiednika Wydziału Organizacji Masowych w województwie gdańskim.

³⁰ AAN, UdsW, 127/10, Wzór uchwały Rady Ministrów wraz z uzasadnieniem w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz prezydiach dzielnicowych rad narodowych w m.st. Warszawie i m. Łodzi, [Warszawa, 1957 r.], k. 394–395; *ibidem*, Zarządzenie nr 113 prezesa Rady Ministrów z 7 VII 1961 r. w sprawie wzmocnienia stanu organizacyjnego i usprawnienia pracy wydziałów prezydiów rad narodowych, k. 56 i n.; *ibidem*, Notatka UdsW dotycząca realizacji zarządzenia nr 113 prezesa Rady Ministrów z 7 VII 1961 r. w sprawie wzmocnienia stanu organizacyjnego i usprawnienia pracy wydziałów prezydiów rad narodowych, [Warszawa, 1961 r.], k. 25.

³¹ AAN, UdsW, 144/12, Okólnik nr 175 prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań przez jednostki administracyjne rad narodowych i jednostki administracyjne niespolone, k. 11–13; *ibidem*, Informacja z realizacji postanowień okólnika nr 175 prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań przez jednostki administracyjne rad narodowych i jednostki administracyjne niespolone, Warszawa, 31 XII 1963 r., k. 1–10.

narodowych oraz rad narodowych miast wyłączonych z województw zobligowano ponadto do ustalania zasady i trybu uzgadniania spraw wyznaniowych należących do właściwości innych wydziałów prezydium i prezydiów rad niższych szczebli z właściwym dla danej jednostki administracyjnej WdsW³².

Najważniejszym zadaniem wydziałów do spraw wyznań było załatwianie spraw dotyczących stosunków między państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi. W szczególności dotyczyło to wykonywania dekretu o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych; nadzoru nad prawidłowym wykonywaniem ustawy o ochronie wolności sumienia i wyznania; nadzoru nad przestrzeganiem przepisów prawa przez kurie diecezjalne, parafie i pozostałe jednostki organizacyjne Kościołów i innych związków wyznaniowych oraz przez domy zakonne; sprawowania we współpracy z kuratorami okręgów szkolnych nadzoru nad seminariami i szkołami duchownymi; rozpatrywania rocznych planów budownictwa kościelnego; załatwiania spraw dotyczących upaństwowienia niektórych nieruchomości kościelnych, a zwłaszcza spraw wynikających z przejęcia przez państwo tzw. dóbr martwej ręki, poręczenia proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzenia Funduszu Kościelnego; czynności w zakresie cmentarzy wyznaniowych i grzebania zmarłych; koordynowania prac innych organów prezydiów wojewódzkich rad narodowych (rad narodowych miast wyłączonych z województw) i organów prezydiów rad narodowych niższych stopni, a także współdziałania z tymi organami w sprawach związanych z działalnością Kościołów i związków wyznaniowych; współdziałania z Urzędem Spraw Wewnętrznych w zakresie nadzoru nad działalnością organizacji społecznych o charakterze wyznaniowym; współdziałania z właściwymi organami centralnymi w zakresie nadzoru nad działalnością organizacji społecznych o charakterze wyznaniowym i prowadzenia statystyki wyznaniowej³³.

³² *Ibidem*, Okólnik nr 175 prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań przez jednostki administracyjne rad narodowych i jednostki administracyjne niezespalone, k. 12.

³³ AAN, UdsW, 127/10, Wytyczne dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego dotyczące zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw, Warszawa, 20 I 1968 r., k. 21–22. Wcześniejsze wytyczne dotyczące zakresu działania i organizacji terenowych odpowiedników UdsW zostały wydane w latach 1952, 1955, 1958, 1960 i 1962.

W optyce UdsW wydziały do spraw wyznań były głównym podmiotem aparatu administracyjnego, na którym spoczywał obowiązek „codziennej walki z przejawami szkodliwej działalności kleru”³⁴. Jedną z podstawowych metod podporządkowywania i nadzorowania duchowieństwa katolickiego w terenie były rozmowy, od 1957 r. należące do obowiązków przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych i kierowników WdsW.

W celu ujenolicenia polityki wyznaniowej na szczeblu terenowym oraz usprawnienia pracy wydziałów do spraw wyznań pracownicy UdsW organizowali różnego rodzaju konferencje, narady i szkolenia dla ich kierowników oraz pracowników niższego szczebla. Tematyka tych spotkań dotyczyła m.in. zakresu działania i organizacji wewnętrznej WdsW, wytycznych w zakresie polityki wyznaniowej i sposobów ich wdrażania przez aparat wyznaniowy.

Wydziały do spraw wyznań zaczęły znikać z mapy urzędów PRL, zanim zlikwidowano UdsW. Zgodnie z ustawą z 20 czerwca 1983 r. o systemie rad narodowych i samorządzie terytorialnym (DzU nr 41, poz. 185m z późniejszymi zmianami) oraz rozporządzeniem Rady Ministrów z 14 grudnia 1987 r. w sprawie zasad organizacji i funkcjonowania terenowych organów administracji państwowej (DzU nr 49, poz. 228) tworzenie przez wojewodów wydziałów do spraw wyznań było fakultatywne. Na tej podstawie w wielu województwach odstąpiono od ich tworzenia podczas przyjmowania statutów urzędów wojewódzkich³⁵.

Por. *ibidem*, Okólnik nr 30 prezesa Rady Ministrów z 31 I 1952 r. w sprawie referatów do spraw wyznań, poufne, k. 61–63; *ibidem*, Instrukcja nr 52 prezesa Rady Ministrów z 8 III 1955 r. w sprawie zakresu działania i podziału funkcji w wydziałach i referatach do spraw wyznań prezydiów rad narodowych, k. 42–46; *ibidem*, Wytyczne ministra Jerzego Sztachelskiego dla prezydiów wojewódzkich rad narodowych w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań, Warszawa, 18 VI 1958 r., k. 300–301; *ibidem*, Okólnik nr 175 prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań, poufne, k. 64–66; *ibidem*, Wytyczne dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego dla prezydiów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań, Warszawa, 12 I 1962 r., k. 209–211.

³⁴ *Ibidem*, Notatka UdsW dotycząca realizacji zarządzenia nr 113 prezesa Rady Ministrów z 7 VII 1961 r. w sprawie wzmocnienia stanu organizacyjnego i usprawnienia pracy wydziałów prezydiów rad narodowych, [Warszawa, 1961 r.], k. 26.

³⁵ H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do spraw Wyznań...*, s. 37.

Kadry

Jak dotąd stosunkowo niewiele wiadomo o osobach zatrudnionych w UdsW³⁶. Dotyczy to nie tylko ich personaliów i liczebności, lecz także bardziej szczegółowych danych związanych np. z pochodzeniem społecznym, wykształceniem, przynależnością partyjną, przebiegiem kariery zawodowej. Zważywszy na zakres obowiązków i ich znaczenie dla polityki państwa, Urząd do spraw Wyznań w całym okresie działalności zatrudniał stosunkowo niewiele osób. W czerwcu 1950 r. w jego strukturze centralnej pracowało ich jedenaście (przy czym siedem z nich przeszło do UdsW ze zlikwidowanego MAP)³⁷, a w 1961 r. – 24, z czego tylko dziewięć wykonywało zadania merytoryczne, a pozostałych piętnaście tworzyło personel pomocniczy. W terenowych odpowiednikach UdsW, czyli 21 wydziałach do spraw wyznań, zatrudnionych było w tym samym czasie 125 pracowników³⁸.

Niedostatki kadrowe starano się sukcesywnie redukować. W 1967 r. UdsW zatrudniał 31 osób, z czego 24 etaty zajmowali podobno pracownicy o wysokich kwalifikacjach politycznych i zawodowych (siedemnastu z nich posiadało wykształcenie wyższe, a siedmiu średnie)³⁹. Pod koniec 1989 r. w strukturach centralnych aparatu wyznaniowego pracowały 44 osoby, z czego dwie przebywały na urlopie macierzyńskim, a jedna była w wieku przedemerytalnym. W pionach merytorycznych zatrudnionych było w tym samym czasie zaledwie po kilku pracowników, np. w Zespole I (Kościół katolicki) – pięciu, Zespole II (inne Kościoły i związki wyznaniowe) – siedmiu, a w Zespole III (stowarzyszenia) – dwóch⁴⁰. Niektóre wydziały urzędu, mające za zadanie opracowy-

³⁶ Prymas Wyszyński nazywał ich „wyznaniowcami” (S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. 7: 1960, red. R. Łątka, Warszawa 2019, s. 20). Zapewne nie tylko on używał tego określenia.

³⁷ AAN, UdsW, 127/38, Pismo dyrektora UdsW Antoniego Bidy do Biura Kadr PRM, [Warszawa], czerwiec 1950 r., k. 88.

³⁸ AAN, UdsW, 144/11, Sprawozdanie dotyczące działalności UdsW w 1961 r., [Warszawa], 1962 r., k. 21.

³⁹ AAN, UdsW, 127/10, Sprawozdanie z realizacji zarządzenia premiera z 27 XII 1966 r. w sprawie usprawnienia organizacji i metod pracy oraz ograniczenia wzrostu zatrudnienia w jednostkach administracji państwowej, Warszawa, 4 III 1967 r., k. 15.

⁴⁰ Por. AAN, UdsW, 145/2, Notatka dla ministra Zbigniewa Borawskiego w sprawie niektórych elementów włączenia spraw wyznaniowych do URM, Warszawa, 22 XI 1989 r., k. 90–91; AAN, UdsW, 128/7, Wykaz pracowników UdsW, [Warszawa, 1990 r.], k. 14–18.

wanie ważnej problematyki politycznej, były jednoosobowe (dotyczyło to np. Samodzielnego Referatu Zakonnego na prawach wydziału) lub dwuosobowe.

Stosunkowo szczupłe kadry urzędu nie zawsze były w stanie skutecznie realizować wytyczne dotyczące np. polityki wobec zakonów, stowarzyszeń katolików świeckich i organizacji przykościelnych. W aparacie wyznaniowym zdawano sobie z tego sprawę i formułowano pod adresem władz partyjno-państwowych postulaty dotyczące zwiększenia liczby etatów w aparacie wyznaniowym.

Wszyscy kierownicy UdsW byli członkami PZPR. Prawdopodobnie dotyczyło to również większości pracowników niższego szczebla. Podobna tendencja występowała w wypadku terenowych struktur urzędu. W początkowym okresie działalności aparatu wyznaniowego część zatrudnionych w nim osób miała za sobą staż partyjny w PPR. W późniejszych latach nowi pracownicy aparatu wyznaniowego rekrutowali się spośród osób, które – zanim zostały członkami monopartii – należały np. do jej młodzieżowej przybudówki, czyli Związku Młodzieży Polskiej.

Osoby, które zajmowały stanowiska kierownicze w UdsW (dyrektorzy, kierownicy wydziałów/sekcji), miały z reguły wyższe wykształcenie humanistyczne. Nierzadko byli to specjaliści, którzy mieli rozległą wiedzę w zakresie problematyki wyznaniowej i prawa wyznaniowego. Z czasem rósł poziom profesjonalizacji kadr administracji wyznaniowej, co m.in. przekładało się na skuteczniejszą realizację wytycznych władzy centralnej dotyczących polityki wyznaniowej.

Miejsce i rola UdsW w systemie władzy

Monopolizacja władzy towarzysząca umacnianiu się systemu komunistycznego w Polsce prowadziła do zacierania się granicy między zakresem odpowiedzialności za politykę państwa podmiotów administracji oraz organów partyjnych. W praktyce poszczególne wydziały KC monopartii nadzorowały

Według innego źródła pod koniec grudnia 1989 r. w UdsW było faktycznie 41 osób, włącznie z osobami zatrudnionymi w niepełnym wymiarze godzin (AAN, UdsW, 145/2, Pismo dyrektora generalnego UdsW Aleksandra Merkera do ministra szefa URM Jacka Ambroziaka w sprawie likwidacji UdsW, [Warszawa], 28 XII 1989 r., k. 77).

i kontrolowały pracę organów administracji państwowej, a także organizacji społecznych, zawodowych, a nawet satelickich stronnictw politycznych⁴¹.

W systemie ustrojowym Polski ludowej obowiązywała zasada centralizmu, która działalność podmiotów administracji państwowej uzależniała od dyrektyw wydawanych przez ściśle kierownictwo partyjno-państwowe. Na najwyższym szczeblu tej piramidy decyzyjnej stał lider partyjny (sekretarz generalny / I sekretarz KC PPR/PZPR), który właściwie w całym okresie Polski ludowej odpowiadał za najważniejsze decyzje polityczne związane z działaniami państwa na arenie wewnętrznej i międzynarodowej. Zważywszy na logikę ustrojową obowiązującą w państwach komunistycznych, uprawnienia te były jednak ograniczone, ponieważ nadrzędne wobec nich były decyzje podejmowane w supercentrum władzy – na Kremlu.

Formalnie UdsW był ciałem koordynującym politykę wyznaniową państwa i – podobnie jak w wypadku innych podmiotów administracji państwowej – jego działalność była pod tym względem uzależniona od dyrektyw płynących z najważniejszych ośrodków decyzyjnych w kraju⁴². Obok partyjnego

⁴¹ Por. *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2003; *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015; W. Janowski, A. Kochański, *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. K. Persak, Warszawa 2000; E. Widawska, *Totalitaryzm a władza legalna. Przypadek Polski 1945–1989*, Toruń 2007, s. 97 i n.; J. Wrona, *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1997, s. 312 i n.; E. Zieliński, *Struktura i hierarchia ważności instytucji i aparatów władzy – charakterystyka elit w latach 1944–1956* [w:] *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, red. P. Wójcik, Warszawa 1992, s. 330–356.

⁴² Na temat urzędów centralnych (władze partyjno-państwowe, tajna policja polityczna), które odpowiadały za politykę wyznaniową w Polsce ludowej: A. Dziurok, *Wstęp* [w:] *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, wstęp, wybór dokumentów, red. A. Dziurok, Warszawa 2004, s. 17 i n.; R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999, s. 13 i n.; W. Janowski, A. Kochański, *Informator...*, s. 9 i n.; K. Kowalczyk, *W walce o rząd dusz. Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*, Szczecin 2003, s. 18–35; M. Krawczyk, *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej w PRL*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2011, nr 16, s. 211 i n.; F. Musiał, *Departament IV MSW w latach 1962–1989...*, s. 33 i n.; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, s. 21 i n.; J. Żurek, *Aparat bezpie-*

lidera (względnie w latach czterdziestych i pięćdziesiątych partyjnych liderów⁴³) zaliczały się do nich przede wszystkim (w różnych okresach) Sekretariat Biura Organizacyjnego (SBO), Sekretariat Biura Politycznego, Biuro Polityczne oraz Wydział Administracyjny KC PZPR i działający przy nim Zespół KC do spraw Kleru. Najistotniejsze dyspozycje dotyczące działań wobec Kościołów i związków wyznaniowych kierownictwo urzędu otrzymywało także od ludzi władzy bezpośrednio nadzorujących ich pracę, czyli prezesa Rady Ministrów i wicepremiera.

Wraz z rozbudową aparatu biurokratycznego i ewolucją polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych powstawały nowe gremia partyjno-państwowe wpływające na pracę UdsW. Były to: Wydział Organizacji Masowych KC PZPR (1950–1953), Komisja KC do spraw Kleru (1958–1971) i Zespół do spraw Polityki Wyznaniowej (1971–1989)⁴⁴. Podmioty te wytyczały kierunki działań aparatu władzy wobec Kościoła katolickiego oraz innych wyznań, a UdsW był zobligowany do ich wdrażania⁴⁵.

Decyzje związane z międzynarodowymi kontaktami urzędu (dotyczyły np. delegacji służbowych, spraw dotyczących organizowania spotkań dwustronnych i wielostronnych) również należały do wierzchołka partyjnej,

*czeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce. Wybrane struktury (1944–1953), „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 1, s. 91 i n. O analogicznych strukturach administracji w terenie: dla Górnego Śląska: A. Dziurok, *Krucztoizacja...*, s. 105 i n.; dla Pomorza Zachodniego: K. Kowalczyk, *W walce o rząd dusz...*, s. 35 i n.*

⁴³ W tym czasie niepodzielną władzę sprawowała partyjna trójka, którą tworzyli Jakub Bermań, Bolesław Bierut i Hilary Minc. Według relacji Bermiana relacje państwa z Kościołem katolickim były domeną Bieruta, choć wiadomo, że ten pierwszy także odgrywał tu jedną z kluczowych ról (T. Torañska, *Oni*, Warszawa 2004, s. 403).

⁴⁴ W odróżnieniu od dwóch pozostałych podmiotów, o działalności Wydziału Organizacji Masowych wiadomo dotychczas najmniej. W praktyce najważniejszą rolę w Komisji KC do spraw Kleru i Zespole do spraw Polityki Wyznaniowej odgrywali ich przewodniczący, czyli – odpowiednio dla każdej z nich – Zenon Kliszko i Stanisław Kania. Szef UdsW Kąkol często konsultował z tym ostatnim sprawy polityki wyznaniowej. Po latach zauważył, że jego partner dążył do zmonopolizowania tej sfery, nawet kosztem kompetencji Biura Politycznego KC PZPR (K. Kąkol, *Spowiedź pogromcy Kościoła*, Warszawa 1994, s. 32).

⁴⁵ Pracownicy UdsW zasiadali w Komisji KC do spraw Kleru i Zespole do spraw Polityki Wyznaniowej. Wchodzili także w skład innych gremiów powoływanych doraźnie do przeciwdziałania Kościołowi katolickiemu. Na przykład w 1966 r. uczestniczyli w pracach Komisji Partyjno-Rządowej do spraw Uroczystości Tysiąclecia, której faktycznym zadaniem była walka z kościelnym jubileuszem milenium chrztu Polski.

w tym zwłaszcza odpowiedzialnych za sprawy wyznaniowe członków SBO, BP i KC. Zwierzchnicy UdsW konsultowali się w takich wypadkach również z szefami URM i wicepremierami, którzy z ramienia rządu nadzorowali prace administracji wyznaniowej. Urząd, zwłaszcza w latach 1954–1957, informował o swoich międzynarodowych kontaktach pracowników Wydziału Zagranicznego KC PZPR.

W wielu spotkaniach pracowników aparatu wyznaniowego z ich kolegami z bliźniaczych instytucji państw demokracji ludowej uczestniczyli przedstawiciele KC PZPR i/lub Wydziału Administracyjnego KC PZPR. Jak dotąd nie odnotowano przypadku, by w tego rodzaju kontaktach występowali również – jawnie lub *incognito* – funkcjonariusze tajnej policji politycznej. Aparat wyznaniowy był zobligowany do składania partyjnym zwierzchnikom sprawozdań ze swojej działalności, co dotyczyło także jego relacji z podobnymi podmiotami w państwach komunistycznych Europy i świata.

Urząd do spraw Wyznań nie był zupełnie pozbawiony możliwości manewru w sferze kreowania polityki wyznaniowej. Jego rola i znaczenie rosły zwłaszcza w tych okresach dziejów Polski ludowej, w których dochodziło do znacznego zaostrzenia relacji między państwem a Kościołem katolickim. Urząd odgrywał wtedy ważną rolę jako podmiot odpowiedzialny za przygotowanie sprawozdań, ekspertyz, studiów, analiz, a także projektów działań (np. w sferze legislacji) dotyczących sfery stosunków państwo–Kościół. Pośrednio wpływał w ten sposób na decyzje podejmowane na tym polu na najwyższych szczeblach władzy.

Urząd był też istotnym organem pośredniczącym w procesie decyzyjnym dotyczącym sfery wyznaniowej. Przyjmował chociażby od sekretarzy wojewódzkich PZPR lub z WdsW wnioski dotyczące konkretnych spraw (np. budownictwa sakralnego), opiniował je, a następnie przekazywał do ostatecznej akceptacji Wydziału Administracyjnego, wicepremiera lub premiera. Administracja wyznaniowa pełniła też funkcję przekaźnika dyrektyw władz wobec Kościoła; dotyczyło to wielu istotnych zagadnień związanych z jego działalnością, np. obsady duchownych stanowisk kościelnych, funkcjonowania instytucji, nauczania religii w szkołach.

Z ramienia aparatu władzy kierownictwo UdsW uczestniczyło w latach 1956–1967 i 1980–1989 w forum wzajemnych kontaktów państwa z Kościo-

łem katolickim, czyli Komisji Wspólnej. Pracownicy urzędu zasiadali także w jej zespołach roboczych⁴⁶. Osoby zatrudnione w centrali UdsW i jego lokalnych ekspozyturach również przy innych okazjach spotykały się z przedstawicielami Kościołów i związków wyznaniowych, prowadząc z nimi rozmowy na temat szeroko rozumianych kwestii wyznaniowych. Formalny dialog utrzymywano także za pośrednictwem korespondencji. W wypadku Kościoła katolickiego wspomniane formy komunikacji najczęściej dotyczyły spraw interwencyjnych i na ogół nie przynosiły rezultatów. Informacje o nich były później omawiane wspólnie przez przedstawicieli władz odpowiedzialnych za politykę wyznaniową (np. w latach siedemdziesiątych w takich spotkaniach uczestniczyli przewodniczący Zespołu KC do spraw Polityki Wyznaniowej, kierownik Wydziału Administracyjnego KC, wiceminister spraw wewnętrznych, dyrektor departamentu wyznaniowego SB, dyrektor UdsW) i/lub przekazywane do najwyższych władz partyjno-państwowych. Stanowiły podstawę do formułowania wniosków i wytycznych związanych z polityką wyznaniową.

Wpływ aparatu władzy ZSRS na politykę wyznaniową w państwach demokracji ludowej

Nowy porządek geopolityczny został ukształtowany w Europie w 1945 r., podczas konferencji mocarstw koalicji antyniemieckiej w Jałcie (luty) i Poczdamie (lipiec–sierpień). W wyniku rozmów, za zgodą aliantów zachodnich, znaczna część Starego Kontynentu, „od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem”, znalazła się w strefie wpływów Związku Sowieckiego. Niektóre państwa (Litwa, Łotwa, Estonia) całkowicie utraciły wtedy suwerenność i zostały włączone do Kraju Rad jako republiki związkowe. Inne, jak Bułgaria, Czechosłowacja, Niemcy Wschodnie (od 1948 r.), Polska, Rumunia i Węgry, cieszyły się pozorną niezależnością; ich podporządkowanie ZSRS było jednak na tyle duże (zwłaszcza w okresie supremacji stalinowskiej), że ograniczało suwerenność do minimum⁴⁷.

⁴⁶ Por. K. Michalski, *Działalność Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski 1980–1989*, Warszawa 2012, s. 41 i n.

⁴⁷ Pewnym wyjątkiem była na tym tle Jugosławia, która wybrała własny model komunizmu. Jej zależność od ZSRS była mniejsza niż w wypadku innych europejskich państw

System polityczny, jaki zapanował w ujarzmionych przez Kraj Rad państwach Europy Środkowo-Wschodniej, wiązał się z przymusową implementacją na ich terenie sowieckich wzorców życia politycznego, społecznego, gospodarczego i kulturalnego. Dotyczyło to również relacji państwa z Kościołami hierarchicznymi⁴⁸. Model stalinowskiego „cezaropapizmu” był szczególnie dotkliwy dla tych krajów, w których do momentu ich zdominowania przez ZSRS stosunki te układały się poprawnie, a pozycja Kościołów, zwłaszcza chrześcijańskich, była ugruntowana przez ich wielowiekową obecność nie tylko w życiu religijno-społecznym, ale również politycznym⁴⁹. W tym kontekście największą „siłą polityczną” dysponował Kościół katolicki, zarówno jako instytucja sama w sobie, jak i za pośrednictwem katolickich stronnictw politycznych czy stowarzyszeń społeczno-kulturalnych.

za żelazną kurtyną. Syntetycznie o sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej do 1968 r.: J. Tomaszewski, *Europa Środkowo-Wschodnia 1944–1968. Powstanie, ewolucja i kryzys realnego socjalizmu*, Warszawa 1992. O zależnościach między Polską a Związkiem Sowieckim: A. Skrzypek, *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956–1965*, Pułtusk–Warszawa 2005; *idem*, *Mechanizmy klientelizmu. Stosunki polsko-radzieckie 1965–1989*, Pułtusk–Warszawa 2008; *idem*, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002; *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009.

⁴⁸ Na ten temat: B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej. „... i was prześladować będą”*, t. 2, Warszawa 1994; R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997; *idem*, *Religia i Kościół katolicki w ZSRR oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010; A. Grajewski, *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijaństwo w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999; A. Hlebowicz, *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992*, Gdańsk 1993; *idem*, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991; *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, t. 1, Rzeszów – Stalowa Wola – Lwów 2015; t. 2, Rzeszów–Lwów 2017; D. Pospielovsky, *The Russian Church under the Soviet regime 1917–1982*, Crestwood – New York 1984; *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. A. Dziurok, J. Myszor, Katowice 2004; *Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 roku*, red. J. Marecki, Kraków 2011; *Skazani jako „szpiegzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1918–1956*, red. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998. Syntetyczne ujęcie problemu: J. Tomaszewski, *Europa Środkowo-Wschodnia...*, s. 180 i n.

⁴⁹ *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczek, W. Rozynkowski, Toruń 2012.

Według ideologii marksistowsko-leninowskiej religia jest tylko „opium ludu”, czyli zwodniczym środkiem znieczulającym ludzkie cierpienie, na które jedynym prawdziwie skutecznym remedium jest komunizm⁵⁰. Według tej koncepcji religia służy instytucjonalnym Kościołom jako narzędzie ucisku krępujące wolność; duchowieństwo wspiera zaś klasę panującą i utrzymuje ją u władzy. Zwolennicy ideologii „brodatych proroków z Nadrenii”, czyli Fryderyka Engelsa i Karola Marksa, zajmowali wrogie stanowisko wobec papieża, który – jak głosił *Manifest komunistyczny* (1848 r.) – uczestniczył razem z innymi potęgami „starej Europy” w „świętej nagonce” przeciwko komunizmowi. Za pośrednictwem swojej „sieci organizacyjnej”, czyli Kościołów lokalnych, Stolica Apostolska utrzymywała ustrój wyzysku i ciemnoty oraz atakowała ruchy postępowe⁵¹.

Dokonywana pod dyktando partii komunistycznych centralizacja władzy w państwach poddanych dominacji sowieckiej prowadziła nieuchronnie do konfliktu z religią. W tej ostatniej widziano bowiem system światopoglądowy konkurencyjny dla materialistycznego światopoglądu marksistowskiego. Dlatego celem państw opartych ideologicznie na filozofii materializmu dialektycznego było wyrugowanie religii z życia społeczno-politycznego i zastąpienie jej świeckim humbugiem w postaci sterowanego przez władze ateizmu. W skrajnej postaci komunizm przeradzał się w swoistą antyreligię, mającą własny ceremoniarz i „świętości”. Obiektem niemal boskiego kultu otaczano dyktatora ZSRS Józefa Stalina; półbogami byli lokalni przywódcy partyjni.

Ponieważ Kościół instytucjonalny był dla komunistów przeciwnikiem ideologicznym, uznali oni, że należy go zwalczać za pomocą wszystkich dostępnych środków, z działaniami administracyjnymi i represjami aparatu policyjnego włącznie. Kościół miał zostać oddzielony od państwa (a jednocześnie podporządkowany dyrektywom rządzących) i zmarginalizowany jako podmiot mający wpływ na życie religijno-społeczne⁵². Szczególnie

⁵⁰ Karol Marks użył tego określenia w wydanym w 1843 r. *Przyczynku do krytyki heglowskiej filozofii prawa*.

⁵¹ O interakcjach Stolicy Apostolskiej z komunistami: H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, przeł. R. Drecki, M. Struczyński, Warszawa 1993.

⁵² W artykule *Socjalizm a religia* z 1905 r. Włodzimierz Lenin postulował, by religia była „sprawą prywatną w stosunku do państwa”, a Kościół został od państwa całkowicie odseparowany.

niebezpieczne z perspektywy komunistów były te Kościoły, które miały nie tylko silną strukturę, rzesze wyznawców i wielowiekową tradycję, lecz także zasięg i charakter ponadpaństwowy. Pierwsze miejsce w tej grupie zajmował właśnie Kościół katolicki, którego centrum decyzyjno-organizacyjne znajdowało się w Watykanie. Niepokój budziły również Kościoły protestanckie, których centrale religijne znajdowały się na Zachodzie⁵³. Pod tym względem inna była sytuacja Kościołów prawosławnych, które nie stanowiły części ponadpaństwowej struktury organizacyjnej. Mimo to one również stały się obiektem presji ze strony władz partyjno-państwowych, dążących do ich podporządkowania.

Decydującą rolę w kreowaniu polityki wyznaniowej za żelazną kurtyną odgrywały kolejne ekipy rządzące na Kremlu. Najważniejsze dyrektywy w tej sprawie wydawały one osobno – dla poszczególnych państw – lub zbiorowo, obejmując nimi ogół podporządkowanych sobie krajów. Ten drugi mechanizm został zastosowany po raz pierwszy podczas konferencji w Szklarskiej Porębie (wrzesień 1947 r.), na której powołano do życia Komunistyczne Biuro Informacyjne, czyli Kominform. W wydarzeniu tym uczestniczyły delegacje z Bułgarii, Czechosłowacji, Francji, Jugosławii, Polski, Rumunii, Węgier, Włoch i Związku Sowieckiego. Członek Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii Andriej Żdanow narzucił wtedy towarzyszom z bratnich państw konieczność przeciwstawienia się Kościołowi katolickiemu pod hasłem walki z wrogiem wewnętrznym. Ten kurs polityczny zakładał przyjęcie ujednoczonego modelu działań (sprawdzonych już w praktyce w Kraju Rad), w którym dużą rolę odgrywały represje tajnej policji oraz szykany administracyjne i propagandowe⁵⁴. Ta długofalowa polityka w niektórych przypadkach okazała się skuteczna i doprowadziła do daleko idącego ubezwłasnowolnienia Kościołów lokalnych, np. w Czechosłowacji i na Węgrzech. Wiązała się niejednokrotnie z ludzkimi dramatami i z do dziś nieoszacowaną dokładnie liczbą ofiar poniesionych przez niepokorne wobec systemu komunistycznego duchowieństwo i laikat.

⁵³ Por. *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Post-communist Eras*, red. S.P. Ramet, Durham–London 1992.

⁵⁴ A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, s. 13–14.

W Moskwie dostrzegano zróżnicowanie sytuacji Kościołów w państwach za żelazną kurtyną⁵⁵ wynikające ze specyficznych, właściwych dla danego kraju uwarunkowań historycznych i kontekstu społeczno-politycznego. Stosownie do tego politykę wyznaniową na ich terenie realizowano w różnej postaci. Poszczególne ekipy rządzące były zobligowane do informowania władz na Kremlu o ważniejszych działaniach związanych z sytuacją na linii państwo–Kościół i konsultowania ich z nimi⁵⁶.

Ogólnie, jak zauważył Bohdan Cywiński na przykładzie polityki komunistów wobec Kościoła katolickiego, działania te przebiegały według pewnego ujednoczonego schematu. Etap wstępny cechowała walka ideologiczna, za którą następowały próby wyeliminowania Kościoła z życia publicznego. W kolejnym stadium starano się ograniczać wewnętrzną działalność Kościoła metodami administracyjnymi. Na ostatnim etapie władze partyjno-państwowe dążyły do jego ubezwłasnowolnienia i pełnego podporządkowania sobie⁵⁷.

Choć pryncypia ideologii komunistycznej związane ze stosunkiem państwa do Kościołów właściwie nie podlegały dyskusji, decydenci sowieccy – w zależności od zmieniającej się w czasie koniunktury politycznej – dopuszczali prowadzenie mniej lub bardziej elastycznej polityki wyznaniowej przez kraje poddane ich dominacji. Ilustracją tego zjawiska była sytuacja,

⁵⁵ Jak trafnie zauważył kard. Agostino Casaroli: „te same korzenie i częste wspólne uzgodnienia między kierownictwami ideologicznymi i politycznymi, jakie regularnie odbywały się pod przewodnictwem Związku Radzieckiego, nie mogły zlikwidować całkowicie specyficznych cech poszczególnych narodów bloku komunistycznego i znaczenia ich tradycji. Odnosiło się to również do religii i stosunku do Kościoła” (A. Casaroli, *Pamiętniki. Mężczyństwo cierpliwości. Stolica Święta i kraje komunistyczne (1963–1989)*, Warszawa 2001, s. 108).

⁵⁶ Dla przykładu, ekipa Bieruta konsultowała z towarzyszami sowieckimi przebieg rozmów prowadzonych w ramach prac Komisji Mieszanej, które zaowocowały podpisaniem w kwietniu 1950 r. porozumienia państwa z Kościołem (1949 wrzesień 28, Warszawa – Notatka z rozmowy I sekretarza Ambasady ZSRS w Warszawie Jewgienija Dłużynskiego z członkiem Biura Politycznego KC PZPR Jakubem Bermanem o przygotowaniach do posiedzenia KC PZPR, spotkaniu komisji rządowej z komisją Episkopatu i innych sprawach [w:] *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953*, wybór i oprac. A. Kochański, G.P. Muraszko, A.F. Noskowa, A. Paczkowski, K. Persak, przeł. E. Rosowska, Warszawa 2000, s. 53; 1950 maj 15, Warszawa – Pismo Bolesława Bieruta do Józefa Stalina o utworzeniu Sekretariatu Biura Organizacyjnego KC PZPR, podpisaniu porozumienia z Kościołem i wynikach posiedzenia KC PZPR [w:] *Polska w dokumentach...*, s. 79–80).

⁵⁷ Por. B. Cywiński, *Ogniem próbowane...*, t. 2, s. 455 i n.

jaka ukształtowała się w Polsce po 1956 r. Przywódcy na Kremlu dostrzegli wówczas korzyści płynące z porzucenia stalinowskiego modelu polityki wobec Kościoła katolickiego i podjęcia przez rządzących w PRL długofalowych działań, zmierzających do wypracowania modelu koegzystencji katolickiego w swej masie narodu z władzami komunistycznymi. Zjawisko to ujawniło się zwłaszcza w latach siedemdziesiątych, kiedy relacje na linii państwo–Kościół weszły w fazę względnej stabilizacji, poświadczonej m.in. gestami dobrej woli ze strony ekipy Edwarda Gierka⁵⁸. W przeciwieństwie do Polski, w innych państwach bloku wschodniego proces destalinizacji albo nie nastąpił (Czechosłowacja), albo miał znacznie mniejszy wpływ na relacje państwa z Kościołami (Niemcy Wschodnie, Węgry).

Po śmierci Stalina w marcu 1953 r. władze Związku Sowieckiego umożliwiły jednak bratnim państwom prowadzenie bardziej samodzielnej polityki wyznaniowej. Wiele zależało w tym wypadku nie tylko od sytuacji politycznej, jaka panowała w danym kraju, lecz także od osobowości liderów partyjnych. Na przykładzie Polski – supercentrum władzy na Kremlu silnie sterowało działaniami państwa wobec Kościołów w okresie sprawowania rządów przez Bolesława Bieruta niż w epoce Władysława Gomułki, którego jako I sekretarza KC PZPR cechowała większa niezależność w interakcjach z towarzyszami ze Wschodu⁵⁹.

Całkowita niezależność pod tym względem była jednak trudna do osiągnięcia. Choć wpływ Stalina na politykę bratnich państw był totalistyczny – bezpośredni, niepodlegający dyskusji i znacznie silniejszy niż w wypadku jego następców, to ekipy komunistyczne bratnich państw również po śmierci tyrana nie były zupełnie samodzielne w polityce wobec Kościołów. Na przykład zainicjowana przez ekipę I sekretarza KC Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KPZS) Nikitę Chruszczowa kampania antykościelna prowadzona w latach 1959–1964 rezonowała również silnie w innych państwach za żelazną kurtyną. Nie było przypadkiem, że w połowie 1958 r.

⁵⁸ A. Grajewski, *Relacje między PRL a Stolicą Apostolską w latach 1958–1966 w kontekście watykańskiej „polityki wschodniej”*. *Zarys problematyki* [w:] *Kościół i Prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice–Kraków 2008, s. 47.

⁵⁹ Por. J. Eisler, *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.

władze w Polsce, trafnie odczytując sygnały polityczne napływające z ZSRS, również zaostrzyły kurs wobec Kościoła katolickiego.

Najważniejsze dyrektywy sowieckiego aparatu władzy związane z polityką wyznaniową były przekazywane towarzyszom z państw demokracji ludowej różnymi kanałami, np. podczas rozmów na szczytach władzy i konferencji bratnich partii komunistycznych, a także za pośrednictwem ambasadorów Związku Sowieckiego⁶⁰ i delegacji pracowników sowieckiego aparatu policyjnego. Od końca lat pięćdziesiątych sposobem komunikacji stały się również spotkania z udziałem pracowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych, podczas których towarzysze sowieccy artykułowali wytyczne dotyczące polityki wobec Kościołów⁶¹.

⁶⁰ Rolę akredytowanych w Polsce dyplomatów sowieckich w polityce wyznaniowej dobrze ilustrowała sprawa bp. Czesława Kaczmarka. W maju 1953 r. Bolesław Bierut poinformował ambasadora ZSRS w Warszawie Arkadija Sobolewa o zamiśle przeprowadzenia pokazowego procesu hierarchy i związanego z nim duchowieństwa. Polskie władze chciały otrzymać w tej kwestii radę rządu ZSRS. Obawiali się, że proces wywoła międzynarodowe reperkusje, szkodzące polityce obozu pokoju. Gdyby towarzysze sowieccy zaakceptowali jego zamysł, wiceminister bezpieczeństwa publicznego gen. Roman Romkowski miał ich w Moskwie szczegółowo zapoznać z materiałami dotyczącymi sprawy Kaczmarka (1953 maj 26, Warszawa – Notatka z dziennika ambasadora ZSRS w Warszawie Arkadija Sobolewa o przebiegu rozmowy z Bolesławem Bierutem, dotyczącej skierowania do Polski doradców sowieckich, możliwości przeprowadzenia publicznego procesu biskupa Czesława Kaczmarka oraz przeniknięcia dywersantów do Polski [w:] *Polska w dokumentach...*, s. 165). Do połowy czerwca 1953 r. Rada Ministrów ZSRS uznawała proces biskupa za niewskazany, a stawiane hierarsze zarzuty za niedostatecznie udokumentowane. Być może było to odbicie sytuacji, jaka panowała w Związku Sowieckim za rządów Ławrientija Berii. Była ona korzystniejsza dla sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych w tym kraju. Gdy władzę objął Nikita Chruszczow, polityka wyznaniowa została na nowo zaostrzona. Przełożyło się to również na sytuację w państwach satelickich. Po 33 miesiącach aresztu kieleckiego metropolity skazano 22 IX 1953 r. na 12 lat więzienia. Podczas spotkań z ludźmi aparatu władzy w Polsce pracownicy ambasady sowieckiej (ambasadorowie, sekretarze, radcowie) gromadzili również informacje o sytuacji na linii państwo–Kościół i przekazywali je swoim zwierzchnikom na Kremlu. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych materiały na ten temat docierały według rozdzielnika do pracowników dyplomacji: kierownika IV Wydziału Europejskiego MSZ ZSRS Georgija Arkadiewa, wiceministra spraw zagranicznych ZSRS (w latach 1950–1952) Aleksandra Bogomołowa, członka Kolegium MSZ ZSRS (w latach 1949–1952) i zastępcy ministra spraw zagranicznych ZSRS (w latach 1952–1953) Borysa Podceroba oraz ministra spraw zagranicznych ZSRS (w latach 1949–1953) Andrieja Wyszynskiego.

⁶¹ Rządziej, zwykle w wypadku konieczności rozwiązania bieżących problemów, stosowano metody pośrednie, np. w postaci wystąpień medialnych wskazujących na pożądane przez

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych najważniejszym celem polityki wyznaniowej w podporządkowanych ZSRS państwach było ich ubezwłasnowolnienie i wykorzystanie do budowy systemu komunistycznego. Rządzący, zgodnie z zamysłem Kremla, dążyli do izolowania Kościołów lokalnych od wpływów Stolicy Apostolskiej. W tym śmiałym zamysle politycznym Moskwa miała się stać dla nich nowym ośrodkiem decyzyjnym. Proces ten był realizowany w różnym tempie niemal we wszystkich państwach komunistycznej części Europy. Przynosił różne efekty; z perspektywy Kremla najlepsze wyniki osiągnięto w Czechosłowacji i na Węgrzech, gdzie Kościół katolicki oraz inne Kościoły utraciły podmiotowość i zostały podporządkowane ludziom władzy. Na przeciwnym biegunie znalazł się przypadek Polski. Choć w okresie internowania kardynała Stefana Wyszyńskiego (1953–1956) państwo w znacznym stopniu podporządkowało sobie duchowieństwo, to po odzyskaniu wolności przez prymasa kierowany przez niego Kościół w Polsce odzyskał utracone pozycje, a nawet zainicjował swoistą antysystemową kontrofensywę. Mimo opresji ze strony kolejnych ekip komunistycznych jego autonomiczność po 1956 r. pozostała praktycznie niezagrożona.

Decydujące znaczenie dla powodzenia polityki wyznaniowej w Europie podporządkowanej Moskwie miała presja polityczna, w tym zwłaszcza działania podejmowane przez wyspecjalizowane pionierzy wyznaniowej tajnej policji politycznej. Ich rola była istotna, o czym m.in. świadczyły szeroki zakres kompetencji, rozbudowana struktura i obecność wysokich rangą funkcjonariuszy w spotkaniach różnych gremiów państwowych odpowiedzialnych za politykę wyznaniową. Było znamienne, że doradcy sowieccy (nazywano ich sówietnikami i/lub opiekunami) utrzymywali ożywione kontakty z kolegami

Kreml rozwiązania polityczne. Przykładowo, 22 VIII 1983 r. kierownik Wydziału Informacji Międzynarodowej KC KPZS Leonid Zamiatin skrytykował w telewizji sowieckiej papieża Jana Pawła II oraz Kościół katolicki w Polsce za wspieranie Solidarności. Z tym wystąpieniem należy łączyć początek ofensywy antykościelnej w PRL. Inną ilustracją zjawiska był artykuł Leonida Toporkowa *Lekcja na darmo*, który został opublikowany 12 IX 1984 r. w jednym z największych moskiewskich dzienników – „Izwestiach”. Jego autor, który był warszawskim korespondentem tego czasopisma, zaatakował w nim osobie ks. Jerzego Popiełuszki. Tekst ukazał się pięć tygodni przed porwaniem i zamordowaniem kapelana Solidarności przez funkcjonariuszy SB. Tezy artykułu Toporkowa były prawdopodobnie konsultowane z prominentnymi przedstawicielami sowieckiego aparatu władzy.

z resortów siłowych bratnich państw – dzielili się z nimi swoją wiedzą i doświadczeniem oraz wyznaczali kierunki polityki wobec Kościołów. W tym wypadku pełnili funkcję pośredników między swoimi zwierzchnikami politycznymi a towarzyszami w krajach demokracji ludowej⁶².

Po czasach stalinowskich nastąpiła względna stabilizacja w relacjach między państwami komunistycznymi a lokalnymi Kościołami. Instrumentalne i bezpośrednie ingerencje Kremla, zmierzające do osiągnięcia pożądanego kształtu polityki wyznaniowej w krajach bloku komunistycznego, były po 1956 r. stosowane w mniejszej skali niż wcześniej. Wystarczała kontrola i obecna wśród towarzyszy z bratnich partii świadomość, że wykroczenie poza dopuszczalny przez doktrynę komunistyczną margines polityczny może uruchomić mechanizmy interwencyjne, podobne do tych, jakie ZSRS zastosował w wypadku stłumienia powstania węgierskiego (1956 r.) i Praskiej Wiosny (1968 r.).

Jak zauważył Andrzej Grajewski, po 1956 r. ukształtował się w Europie Środkowej model stosunków państwo–Kościół: „W gruncie rzeczy był to nadal model totalitarny, charakteryzujący się dążeniem władzy świeckiej do rozciągnięcia pełnej kontroli nad życiem Kościołów lokalnych, zakładający przymusową indoktrynację ateistyczną całych społeczeństw oraz represjonowanie opornych”⁶³. Bardziej dogmatyczny i represyjny model stosunków

⁶² Por. M. Kurkiewicz, B. Noszczak, *Raport oficera NKGB o pracy Departamentu XI MBP (1953 r.)*, „Przegląd Powszechny” 2008, nr 7–8, s. 187 i n.; D. Zamiatała, *Współpraca KGB z SB w walce z Kościołem katolickim...* Dotychczas nie natrafiono na informacje źródłowe o pomocy udzielanej UdsW przez doradców sowieckich. Na obecnym etapie badań nie można jednak stwierdzić, że zjawisko to nie występowało wcale – zwłaszcza w latach pięćdziesiątych. Doradca sowiecki pracował przecież wcześniej przy Ministerstwie Administracji Publicznej, w którego kompetencjach znajdowały się m.in. sprawy wyznaniowe (por. 1945 marzec 1, Moskwa – Pismo Ławrientija Berii do Józefa Stalina i Wiaczesława Mołotowa o mianowaniu doradców przy Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego i Ministerstwie Administracji Publicznej w Tymczasowym Rządzie Polski [w:] *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, wybór i oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, przeł. E. Rosowska, Warszawa 1998, s. 196).

⁶³ A. Grajewski, *Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 33–34.

wyznaniowych obowiązywał w Bułgarii, Czechosłowacji i Rumunii. Relatywnie łagodniejszy, cechujący się większą liberalizacją, zapanował w Niemczech Wschodnich i na Węgrzech. Na tle innych państw demokracji ludowej Polska była ewenementem – ze względu na silną pozycję Kościoła katolickiego i jego niezależność wobec państwa.

Mimo tej „normalizacji” stosunków wyznaniowych, do przełomu politycznego 1989 r. towarzysze sowieccy starali się zachowywać wpływ na politykę wyznaniową państw bloku wschodniego, tak by w dalszym ciągu już nie tyle odpowiadała ona pryncypiom ideologii komunistycznej (choć oczywiście nadal było to ważne), ile przede wszystkim służyła mocarstwowym interesom politycznym Kraju Rad.

Zadania UdsW i ich realizacja

Najważniejszym zadaniem pionu wyznaniowego była realizacja strategicznych i taktycznych celów polityki aparatu partyjno-państwowego wobec Kościoła katolickiego⁶⁴. W mniejszym stopniu dotyczyło to innych Kościołów, związków oraz stowarzyszeń wyznaniowych. Pracownicy UdsW nie tylko inspirowali te działania, ale również koordynowali je z pracą ministerstw i urzędów centralnych.

Normatywy dawały UdsW szerokie możliwości realizacji spraw związanych ze stosunkiem państwa do Kościołów i związków wyznaniowych.

⁶⁴ Podczas konferencji w UdsW 14 VII 1950 r. Antoni Bida w następujący sposób wyjaśniał kierownikom referatów do spraw wyznań położenie nacisku w pracy podległej mu instytucji na działania wobec Kościoła katolickiego: „W Polsce Ludowej wszystkie wyznania religijne uznawane posiadają jednakowe prawa i przywileje. Nie ma już tej sytuacji, w której jedna religia była więcej ważna, a druga mniej. Wszystkie one wobec prawa są równe. Jednakże charakter czy masowość pewnych religii i organizacji kościelnych wymaga większego skupienia uwagi na tym związku wyznaniowym i prowadzenia odpowiedniej polityki. Takim właśnie związkiem jest u nas Kościół katolicki. Toteż głównym zadaniem naszym są właściwe poczynania i posunięcia w stosunkach z Kościołem katolickim, a podstawą do tego postępowania jest dokument Porozumienia między episkopatem w rządem Polski Ludowej [podpisany 14 IV 1950 r. – B.N.], który w sposób jasny i treściwy, mający na względzie dobro Kościoła i współczesną polską rację stanu, reguluje wzajemne stosunki” (AAN, UdsW, 84/139, Protokół z konferencji w UdsW z udziałem kierowników referatów do spraw wyznań prezydów wojewódzkich rad narodowych, Warszawa, 14 VII 1950 r., k. 6).

Między innymi odpowiadał on za wdrażanie polityki wyznaniowej i koordynowanie jej z działalnością innych resortów, nadzorował przestrzeganie państwowych przepisów dotyczących Kościołów i związków wyznaniowych, kontrolował realizację obowiązków nakładanych na duchowieństwo przez aparat władzy, odpowiadał za sprawy związane z organizacją i działalnością instytucji należących do Kościołów i związków wyznaniowych, nadzorował szkolnictwo wyznaniowe i Fundusz Kościelny. Urząd wydawał decyzje administracyjne w sprawach zastrzeżonych do jego kompetencji, np. jako instancja odwoławcza w przypadkach dotyczących organizowania i obsadzania duchownych stanowisk kościelnych. W teorii reprezentował interesy Kościołów i związków wyznaniowych wobec instytucji państwowych, zwłaszcza w kwestiach, które wynikały z ich potrzeb. W praktyce był organem, który częściej je szykanował i represjonował, dotyczyło to zwłaszcza Kościoła katolickiego⁶⁵.

W pierwszych latach funkcjonowania Urząd do spraw Wyznań był przede wszystkim nastawiony na rejestrację faktów z dziedziny wyznaniowej, ich analizę i sprawozdawczość oraz rozeznanie środowiska duchowieństwa. Znaczej pomocy udzielił mu w tym aparat policyjny⁶⁶. Z czasem UdsW zamienił się w organ administracji państwowej, który w szerszym zakresie realizował działania o charakterze politycznym w odniesieniu do Kościołów i związków wyznaniowych.

Jego aktywność zmierzała przede wszystkim do podporządkowania Kościoła katolickiego państwowym przepisom prawnym oraz ograniczenia jego wpływu na społeczeństwo. Strategicznym celem aparatu wyznaniowego było zwiększenie skuteczności oddziaływania państwa na postawę i działalność duchowieństwa katolickiego, co starano się osiągnąć głównie poprzez politykę rozwarstwiania, ograniczania i neutralizowania aktywności religijno-społecznej ludzi Kościoła. Istotną rolę odgrywały w tym represje. W dokumencie

⁶⁵ Mon. Pol. nr A-78, poz. 905. O formalnym i faktycznym zakresie działania UdsW: T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania...*, s. 239 i n.; M. Krawczyk, *Działalność...*, s. 143 i n.; R. Michalak, *Koncepcja „redukcjonizmu religijnego”...*, s. 738 i n.; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do spraw Wyznań...*, s. 33 i n.; A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych...*, s. 27 i n.

⁶⁶ AAN, UdsW, 127/97, Podsumowanie pięcioletniej działalności UdsW, Warszawa, 1955 r., k. 33.

UdsW z 1961 r. napisano wprost: „Uległość i podporządkowanie hierarchii kościelnej należało wymóc w drodze represji wobec każdego łamania praworządności”⁶⁷. Należy dodać, że dotyczyło to również zmyślonych zarzutów, jakie formułowano wobec duchownych. Niektóre aspekty aktywności urzędu były podobne do tych, które podejmowała bezpieka. Przykładowo, aparat wyznaniowy prowadził kartoteki ewidencyjne, w których w specjalnych teczkach gromadził m.in. charakterystyki osób duchownych, treść ich kazań; ewidencję majątków kościelnych, szkół duchownych, zakonów; oceny i arkusze spostrzeżeń. Materiały te wykorzystywano nie tylko do analizy działalności Kościoła katolickiego, lecz także do jego szykanowania.

W niektórych przypadkach aparat wyznaniowy występował również jako rzecznik interesów instytucji wyznaniowych. Dotyczyło to jednak tylko tych, które prezentowały lojalną postawę wobec władz partyjno-państwowych i mogły być przez nie wykorzystywane jako przeciwwaga dla religijno-społecznej aktywności Kościoła katolickiego.

W ramach zadań długofalowych UdsW dążył do nadzoru nad działalnością duchowieństwa i uniemożliwienia mu prowadzenia antysystemowej działalności, zmniejszenia liczby duchowieństwa, ograniczenia bazy materialnej Kościoła katolickiego, walki z zakonami, ograniczania publikacji prasy i wydawnictw katolickich, ściślejszego zespolenia działalności stowarzyszeń katolików świeckich z polityką wyznaniową.

Peerelowski aparat wyznaniowy stosował wiele środków represyjnych, do których zaliczały się m.in.: dążenie do zmniejszenia liczby duchowieństwa (np. przez zamykanie seminariów duchownych, pobór alumnów do wojska mający zniechęcić młodych ludzi do życia konsekrowanego, wspieranie procesów zeświecczenia i laicyzacji); uszczuplanie bazy materialnej Kościoła, a także ograniczanie możliwości finansowania przez Kościół działalności wykraczającej poza ramy kultu; kontrola finansów i gospodarki Kościoła oraz jego instytucji; blokowanie możliwości rozwoju sieci parafialnej; żądania dotyczące usunięcia ze stanowisk kościelnych niewygodnych proboszczów i dziekanów; udzielanie ostrzeżeń i upomnień niższemu i wyższemu ducho-

⁶⁷ AAN, UdsW, 144/11, Sprawozdanie dotyczące działalności UdsW w 1961 r., [Warszawa], 1962 r., k. 5.

wieństwu; negatywne załatwianie odwołań kurii, zgromadzeń zakonnych i poszczególnych księży w sprawach podatkowych; przejmowanie nieruchomości kościelnych bądź wpisywanie na hipotekę zaległości podatkowych; blokowanie kont bankowych; odmawianie szkołom prowadzonym przez zakony praw szkół państwowych; likwidowanie placówek zakonnych; ograniczanie możliwości meldowania się zakonników; wstrzymywanie budowy obiektów sakralnych; kontrola bibliotek seminariów duchownych i konfiskata ksiązek o zakazanej treści politycznej; likwidacja domów zakonnych, które powstały bez zgody władz państwowych; przejmowanie placówek opiekuńczo-wychowawczych należących do Kościoła; pomoc w realizacji wytycznych aparatu władzy dotyczących polityki wyznaniowej (to ostatnie dotyczyło np. posunięć władz z lipca 1961 r. w postaci ustawy o rozwoju systemu oświaty i wychowania, która zdecydowała o pełnej świeckości szkoły państwowej, oraz zarządzenia ministra oświaty w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, poddającego kontroli państwa wszelką pozaszkolną działalność oświatową i wychowawczą Kościoła).

Politykę UdsW wobec Kościoła katolickiego wspierały wydziały do spraw wyznań, które opracowywały i przesyłały do centrali urzędu plany represyjne uwzględniające lokalne uwarunkowania. Gdy nie zawierały one podstaw prawnych niezbędnych przy ich stosowaniu, przekazywano je zespołowi złożonemu z przedstawicieli zainteresowanych resortów państwowych i czynników politycznych w celu dostosowania do obowiązujących przepisów prawnych.

W ramach uprawnień innych resortów administracji państwowej UdsW koordynował ich działanie zgodnie z założeniami polityki wyznaniowej. Najważniejsza na tym polu była współpraca z aparatem policyjnym, finansowym i wojskiem. Ogólnie zmierzała ona do koordynacji oraz zgodnego działania legislacyjnego, interwencyjnego i represyjnego wobec Kościoła katolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych w oparciu o ściśle wytyczne płynące ze szczebla centralnego.

W niektórych okresach UdsW przeżywał regres⁶⁸. Sytuacja ta nie miała oczywiście charakteru permanentnego. Aparat wyznaniowy niejednokrotnie

⁶⁸ Na przykład w jednej z notatek tak pisano na ten temat: „Z dotychczasowego doświadczenia (szczególnie w okresie od 1957 do 1960 r.) wynika, że aparat administracyjny

odnosił sukcesy w ograniczaniu religijno-społecznej aktywności Kościoła katolickiego. Zjawisko to było szczególnie wyraźne w okresie izolacji prymasa Wyszyńskiego.

W połowie lat pięćdziesiątych działalność UdsW rozszerzyła się o instytucjonalną współpracę z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych Europy, a później także świata. Celem była przede wszystkim wymiana doświadczeń i informacji oraz koordynacja polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych. Intensywność tych kontaktów stopniowo rosła i osiągnęła kulminację w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. W tym czasie Urząd do spraw Wyznań stał się ważnym elementem „międzynarodówki antykościelnej”, która zgodnie z wytycznymi Kremla realizowała zadania wpisane w ramy konfrontacji zimnowojennej Wschodu z Zachodem⁶⁹.

jako całość był na ogół słabym ogniwem w kontrofensywie przeciwko klerikalizmowi” (AAN, UdsW, 127/10, Sprawozdanie z realizacji zarządzenia nr 113 prezesa Rady Ministrów z 7 VII 1961 r. w sprawie wzmacniania stanu organizacyjnego i usprawnienia pracy wydziałów prezydiów rad narodowych, [Warszawa, 1961 r.], k. 26). W wyniku dalszych badań należałoby m.in. ustalić, czy zjawisko to występowało również w innych okresach działalności UdsW, z jaką intensywnością, czym było spowodowane i jak starano się mu przeciwdziałać.

⁶⁹ Ten aspekt działalności komunistycznych pionów wyznaniowych nie był dotychczas eksponowany w literaturze naukowej poświęconej rywalizacji państw komunistycznych i kapitalistycznych po 1945 r. (por. *Religion and the Cold War*, red. D. Kirby, Basingstoke 2003). Bibliografia zimnej wojny jest przebogata; np. por.: M.R. Beschloss, T. Strobe, *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*, Boston 1993; L. Freedman, *Kennedy's Wars: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam*, New York 2000; J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, przeł. B. Pietrzyk, Kraków 2007; I. Gaiduk, *The Soviet Union and the Vietnam War*, Chicago 1996; H.M. Harrison, *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961*, Princeton 2003; W.I. Hitchcock, *The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent 1945–2002*, New York 2002; J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012; H. Kissinger, *Dyplomacja*, przeł. S. Głabiński, G. Woźniak, I. Zych, Warszawa 1966; R.J. McMahon, *The Cold War on the Periphery: The United States, India, and Pakistan*, New York 1994; D. Oberdorfer, *From the Cold War to a New Era: The United States and the Soviet Union, 1983–1991*, Baltimore 1998; R.E. Powaski, *The Cold War. The United States and the Soviet Union 1917–1991*, New York – Oxford 1998; M. Trachtenberg, *A Constructed Peace: The Making of a European Settlement, 1945–1963*, Princeton 1999.

PIERWSZE KONTAKTY MIĘDZYNARODOWE UdsW – FAZA POCZĄTKOWA (1954–1957)

Mimo że teoretycznie istniały podstawy do rozwinięcia współpracy instytucjonalnej między podmiotami administracji wyznaniowej bratnich państw, od momentu powstania, czyli od 1950 r., Urząd do spraw Wyznań przez kolejne cztery lata nie utrzymywał żadnych bezpośrednich relacji ze swoimi odpowiednikami w państwach Europy Środkowo-Wschodniej¹. Początkowo kontaktowano się jedynie z I sekretarzem ambasady Czechosłowacji w Warszawie, który stosunkowo regularnie odwiedzał dyrektora UdsW Antoniego Bidę (rzadziej) i jego wicedyrektora Romana Darczewskiego (często)². Podczas tych spotkań inicjatywa należała prawie zawsze do strony czechosłowackiej. I sekretarz ambasady dostarczał polskim towarzyszom m.in. kościelne wydawnictwa, odpisy wydawanych w Czechosłowacji aktów ustawodawczych odnoszących się do polityki wyznaniowej, informacje o relacjach między Kościołami protestanckimi w Europie (dotyczyło to szczególnie wyjazdów zagranicznych duchowieństwa) itp.³ Pracownik czechosłowackiej ambasady

¹ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 6.

² W notatkach Bidy z okresu jego pracy na stanowisku dyrektora UdsW nie ma żadnych informacji na temat tych spotkań (por. AAN, UdsW, 484/13, Akta Antoniego Bidy, Notatki).

³ Zapewne dzięki kontaktowi z pierwszym sekretarzem ambasady CSRS w posiadaniu UdsW znalazł się czechosłowacki akt ślubowania biskupów na wierność państwu, który został niemal dosłownie przetłumaczony na język polski i stał się podstawą roty ślubowania, do którego zostali zobowiązani w grudniu 1953 r. wszyscy pozostający na wolności biskupi ordynariusze, wikariusze kapitulni i sufragani w obecności wikariuszy

wykazywał się podobno doskonałą znajomością stosunków kościelnych w Polsce. W niektórych wypadkach rzekomo informował nawet kierownictwo UdsW o działalności prymasa Wyszyńskiego w latach 1952–1953, zanim te same informacje zostały przekazane przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego⁴. Mimo to w oficjalnych kontaktach instytucjonalnych strona polska zachowywała rezerwę; nie przekazywała stronie czechosłowackiej żadnych własnych materiałów na temat polityki wyznaniowej.

Liczba zagranicznych kontaktów UdsW wzrosła, gdy stanowisko jego dyrektora objął we wrześniu 1954 r. Jan Izydorczyk. Zapewne tendencja ta była wynikiem doświadczenia i długoletniego stażu partyjnego Izydorczyka oraz zapoczątkowanych jeszcze w okresie przedwojennym jego relacji z komunistami sowieckimi i niemieckimi⁵. W ostatnim kwartale 1954 r. Urząd

generalnych. Aktu tego dokonano 17 XII 1953 r. w sali Urzędu Rady Ministrów w Warszawie (AAN, UdsW, 84/122, *Slib věrnosti Československé Republice*, [Praga, 1949 r.], k. 373; AAN, UdsW, 37/1790, *Ruch personalny kleru. Teczki kurii 1953 r. Teczka ślubowań biskupów, Lista ordynariuszy i sufraganów zaproszonych do ślubowania 17 XII 1953 r.*). O tym zagadnieniu: B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce...*, s. 93 i n.

⁴ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdSK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 6.

⁵ Jan Izydorczyk urodził się w 1900 r. w Kępie Małej w rodzinie chłopskiej. Ukończył szkołę powszechną. Pracował kolejno jako robotnik rolny (Kępa Wielka), metalowiec (Berlin), górnik (Zagłębie Dąbrowskie). W latach 1917–1918 w Berlinie utrzymywał kontakt z komunistami niemieckimi ze Związku Spartakusa. Od 1919 r. działał w Komunistycznej Partii Polski (ps. „August”, „Maciejowski”). W 1925 r. ukończył Wyższą Szkołę Nauk Politycznych. Od tego czasu był zawodowym działaczem partyjnym. Prowadził aktywność m.in. na Górnym Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim, w Łodzi i Częstochowie. Od 1930 r. wchodził w skład KC Komunistycznej Partii Polski (KPP). Był słuchaczem Międzynarodowej Szkoły Leninowskiej w Moskwie (Leninówki), a w latach 1934–1935 wykładowcą szkoły Kominternu w stolicy ZSRS. W kraju nadzorował działalność komitetów okręgowych KPP w danym obwodzie. Był więźniem politycznym w okresie II RP; w izolacji spędził około 10 lat. We wrześniu 1939 r. razem z innymi więźniami politycznymi został wypuszczony z więzienia w Rawiczu i wrócił do rodzinnej miejscowości. W październiku tr. aresztowany przez Gestapo. Od lipca 1943 r. więzień obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau. Wiosną 1944 r. przeniesiony do Buchenwaldu, gdzie został członkiem komunistycznej konspiracji obozowej. Jako członek KC KPP w lipcu tr. został przyjęty do tajnej organizacji partyjnej Polskiej Partii Robotniczej i wszedł do jej kierownictwa, obejmując w październiku 1944 r. funkcję sekretarza. W latach 1945–1948 pełnił funkcję I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego PPR w Poznaniu, a następnie zastępcy kierownika Wydziału Organizacyjnego KC PZPR. Od 1945 r. był członkiem KC

do spraw Wyznań nawiązał korespondencję ze swoim czechosłowackim odpowiednikiem, czyli utworzonym w październiku 1949 r. Państwowym Urzędem do Spraw Kościelnych (PUdsK). Być może wybór tego podmiotu administracji wyznaniowej na pierwszego partnera kontaktów instytucjonalnych wynikał z doświadczenia towarzyszy czechosłowackich w walce z Kościołem katolickim i bliskości geograficznej obu krajów, która ułatwiała wzajemne relacje.

Za zgodą premiera Józefa Cyrankiewicza Izydorczyk i jego zastępca Józef Siemek wyjechali 8 stycznia 1955 r. w pierwszą, trwającą tydzień, delegację służbową do Pragi⁶. W jej trakcie Izydorczyk i Jaroslav Havelka, który

PPR, a następnie KC PZPR. Od lipca 1949 do stycznia 1950 r. był podsekretarzem stanu w Ministerstwie Administracji Publicznej. Ambasador Polski Ludowej w NRD w latach 1950–1954. Od września 1954 do kwietnia 1955 r. był dyrektorem UdsW. Następnie pełnił funkcję ambasadora PRL w Rumunii (1955–1956). Poseł do Krajowej Rady Narodowej, Sejmu Ustawodawczego i Sejmu PRL. Członek Polskiego Komitetu Obrótców Pokoju, Rady Naczelnej Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych, Zarządu Głównego Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Czechosłowackiej. Działacz Towarzystwa Rozwoju Ziemi Zachodnich, w którym pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Prezydium Rady Naczelnej. Zmarł w 1974 r. (AAN, UdsW, 111/679, Akta osobowe Jana Izydorczyka z lat 1949–1974, k. 1 i n.). Władysław Gomułka opisał Izydorczyka w następujący sposób: „Z całej naszej czwórki [komunistów – więźniów politycznych w Rawiczu – B.N.] zajmował on na wolności wyższe niż pozostali stanowisko kierownicze w aparacie partyjnym. Ostatnio, przed aresztowaniem pełnił on funkcję obwodowca nadzorującego działalność komitetów okręgowych KPP w danym obwodzie. Czym zajmował się Izydorczyk podczas swego pobytu w Moskwie, kiedy przychodził do swojej żony Marii Dziekanówny, słuchaczki szkoły partyjnej mojego turnusu, nie jest mi wiadome. W każdym razie w sekcji polskiej Kominternu miał on mocne oparcie. Z charakteru był człowiekiem niesympatycznym, złośliwym, zarozumiałym, lecz te jego cechy przejawiały się tylko w stosunku do podwładnych mu lub hierarchicznie niżej postawionych członków partii” (W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 1, red. A. Werblan, Warszawa 1994, s. 446–447).

⁶ AAN, UdsW, 28/505, Pismo wicedyrektora UdsW Józefa Siemka do Biura Planowania i Finansów URM w sprawie wyjazdu służbowego pracowników UdsW do Czechosłowacji, poufne, 3 I 1955 r., k. 1. Ksiądz Zamiatała datował pierwszą sondażową naradę UdsW z jego czechosłowackim odpowiednikiem na październik 1957 r. Według niego komuniści w Polsce nie byli do tego czasu zainteresowani współpracą; nie było też zgody na takie konsultacje ze strony wyższych czynników partyjnych KC PZPR. Z artykułu *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*... wynika ponadto, że po naradzie roboczej w Warszawie w 1957 r. pracownicy UdsW spotkali się z przedstawicielami czechosłowackiego organu wyznaniowego dopiero w marcu 1962 r. Tymczasem faktycznie miało to miejsce wcześniej – kolejno we wrześniu 1959 r. w Warszawie, w maju 1961 r. w Pradze i w czerwcu tr. w Budapeszcie.

od września 1953 r. stał na czele PUdsK, wymienili się sprawozdaniami sytuacyjnymi dotyczącymi pracy podległych im urzędów. Dyrektor UdsW przygotował dla strony czechosłowackiej osiemdziesięciostronicową analizę sytuacji kościelno-politycznej w Polsce od maja 1950 r., czyli od momentu faktycznego rozpoczęcia działalności przez UdsW, do stycznia 1955 r., a także dane statystyczne na temat Kościołów w Polsce⁷.

Po powrocie do kraju Izydorczyk i Siemek złożyli relację z wyjazdu do Czechosłowacji podczas zwołanego w siedzibie UdsW w Warszawie przy alei Stalina 5 (obecnie Aleje Ujazdowskie) zebrania z udziałem pracowników politycznych urzędu oraz członków Biura Politycznego KC PZPR i Komisji KC do spraw Kleru. W sprawozdaniu, którego pełnego zapisu nie udało się dotychczas odnaleźć, Izydorczyk i Siemek poświęcili podobno więcej uwagi stanowi faktycznemu niż sytuacji prawnej Kościołów w Czechosłowacji; niewiele mieli do powiedzenia na temat organizacji pracy PUdsK⁸.

Kontakty instytucjonalne UdsW z bliźniaczą strukturą w CSRS zacieśniły się po objęciu w kwietniu 1955 r. stanowiska dyrektora tego pierwszego urzędu przez Mariana Zygmantowskiego. Urząd do spraw Wyznań zaczął odtąd regularnie otrzymywać czechosłowacką prasę kościelną i książki (np. w maju 1955 r. przesłano z Pragi do Warszawy 33 książki w języku czeskim dotyczące zagadnień religijnych⁹) oraz kwartalne sprawozdania na temat polityki wyznaniowej realizowanej w Czechosłowacji.

Z czasem krąg międzynarodowych kontaktów UdsW rozszerzył się na Węgry. W październiku 1955 r. naczelnik Wydziału Naddunajskiego MSZ Kazimierz Korolczyk poinformował jego kierownictwo (korespondencja ta trafiła również do wiadomości Wydziału Zagranicznego KC PZPR), że Ambasada Węgierskiej Republiki Ludowej w Warszawie poprosiła o przyjęcie na dwudniowy pobyt w Polsce delegacji, która miała się zapoznać z niektórymi zagadnieniami pracy Urzędu do spraw Wyznań. Początkowo planowano,

⁷ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7.

⁸ *Ibidem*.

⁹ AAN, UdsW, 28/264, Pismo PUdsK do UdsW w sprawie książek o tematyce religijnej, Praga, 6 IV 1955 r., k. 1–2.

że w jej skład wejdą zastępca przewodniczącego węgierskiego Urzędu do Spraw Kościelnych (UdsK) J. Varga i przedstawiciel KC Węgierskiej Partii Pracujących. Według Korolczyka ambasadzie węgierskiej „bardzo zależało” na przyjęciu tej delegacji, w związku z czym MSZ prosiło o możliwie szybką informację, czy UdsW zgadza się na jej przyjazd, a jeśli tak, to w jakim terminie¹⁰. Zygmanski jako najwcześniejszy możliwy termin przyjazdu Węgrów do Polski wyznaczył drugą dekadę grudnia 1955 r.¹¹

W wyznaczonym przez niego czasie z Budapesztu z kilkudniową wizytą przyjechał prawdopodobnie tylko zastępca przewodniczącego UdsK Varga, który w towarzystwie sekretarza ambasady węgierskiej w Polsce odbył kilka konferencji w UdsW. Strona polska została poinformowana o sytuacji społeczno-politycznej na Węgrzech oraz realizowanej przez to państwo polityce wyznaniowej. Co ważniejsze, podjęto również decyzję o nawiązaniu ścisłych kontaktów między urzędami wyznaniowymi w Polsce i na Węgrzech, które obejmowały m.in. wymianę sprawozdań kwartalnych z ich pracy¹².

Strona czechosłowacka i węgierska przestrzegały umów i regularnie przesyłały sprawozdania do Warszawy. Jednak UdsW w ogóle nie realizował tego zobowiązania; nie było nikogo, kto mógłby z jego ramienia zająć się przygotowaniem raportów dla PUdsK i UdsK¹³.

Na zaproszenie UdsW 21 stycznia 1956 r. przylecieli z rewizytą do Warszawy prezes PUdsK Jaroslav Havelka i jego zastępca Josef Plíhal. Istnieją przesłanki do przypuszczeń, że od 27 do 30 stycznia towarzyszył im również zastępca prezesa węgierskiego UdsK Varga¹⁴. Podczas dziewięciodniowego pobytu goście z Czechosłowacji uczestniczyli w dwóch naradach w siedzibie

¹⁰ AAN, UdsW, 28/484, Pismo naczelnika Wydziału Naddunajskiego MSZ Kazimierza Korolczyka do dyrektora UdsW Mariana Zygmanskiego w sprawie wizyty delegacji węgierskiej w Polsce, poufne – pilne, Warszawa, 25 X 1955 r., k. 1.

¹¹ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanskiego do MSZ w sprawie wizyty delegacji węgierskiej w Polsce, [Warszawa], 5 XI 1955 r., k. 2.

¹² AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ AAN, UdsW, 29/41, Pismo wicedyrektora UdsW Antoniego Lisika do Centralnego Zarządu Ceł Ministerstwa Handlu Zagranicznego w sprawie zwalniania od opłaty celnej gości zagranicznych z Czechosłowacji i Węgier, [Warszawa], 13 I 1956 r., k. 1.

UdsW, podczas których doszło do wymiany informacji o sytuacji Kościołów w Polsce i Czechosłowacji oraz metodach pracy polskiego aparatu wyznaniowego. Zorganizowano ponadto dwie konferencje z udziałem pracowników terenowych odpowiedników UdsW – na szczeblu wojewódzkim w Krakowie i na szczeblu powiatowym w Częstochowie. Podczas pobytu w Polsce goście z CSRS zwiedzili również Warszawę, Kazuń Nowy (być może ze względu na obecność w tej miejscowości cerkwi prawosławnej i zboru menonickiego), Wieliczkę, były niemiecki obóz masowej zagłady Auschwitz-Birkenau, Katowice i Częstochowę.

W trakcie konferencji na szczeblu centralnym (w stolicy) zwrócono szczególną uwagę na „międzynarodową politykę kościelną” i kontakty zagraniczne Kościołów, w tym zwłaszcza rozwijający się ruch ekumeniczny. Goście z CSRS interesowali się ruchem katolików społecznie postępowych i działalnością Stowarzyszenia PAX. Zaciekawienie pracowników Urzędu do spraw Wyznań budziło z kolei „rozwiązanie problemu zakonów” w Czechosłowacji (w 1950 r. władze tego kraju praktycznie zlikwidowały tam życie monastyczne, internując zakonników i zakonnice w wybranych do tego celu klasztorach). W trakcie obustronnych spotkań za „pożądane i użyteczne” uznano organizowanie częstych konferencji międzynarodowych z udziałem przedstawicieli z Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Polski i Węgier. Ustalono, że następną wizyta przedstawicieli UdsW odbędzie się w CSRS w czerwcu 1956 r. lub w drugiej połowie tegoż roku¹⁵.

Na zaproszenie Urzędu do Spraw Kościelnych i za zgodą Cyrankiewicza z tygodniową wizytą do Budapesztu 20 lutego 1956 r. wyjechali dyrektor UdsW Zygmantowski i jego zastępca Antoni Lisik¹⁶. W zorganizowanej

¹⁵ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdSK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7.

¹⁶ AAN, UdsW, 29/436, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do dyrektora Gabinetu Szefa Urzędu Rady Ministrów Romana Kieszczyńskiego w sprawie wyjazdu służbowego na Węgry, poufne, [Warszawa], 7 II 1956 r., k. 1; *ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do szefa Urzędu Rady Ministrów w sprawie wyjazdu służbowego delegacji UdsW do Węgier, Warszawa, 7 II 1956 r., k. 2. W charakterze ciekawostki można podać, że szef węgierskiego UdsK otrzymał od delegatów UdsW ręcznie wykonaną patenę z brązu, kasetę na papierosy z tego samego metalu i papierosy. Prezenty kosztowały w sumie 3356 zł 20 gr (AAN, UdsW, 29/436, Pismo dyrektora

w stolicy Węgier konferencji informacyjnej uczestniczył również dyrektor czechosłowackiego PUdsK Havelka. Po powrocie delegacji do Polski pracownicy polityczni UdsW nie otrzymali jednak żadnej informacji o przebiegu rozmów budapeszteńskich. (Stan niewiedzy na temat pracy bratniego urzędu utrzymywał się stosunkowo długo. W 1957 r. naczelnik Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafin Kiryłowicz zanotował: „Nie mamy informacji ani o metodach pracy towarzyszy węgierskich, ani o strukturze informacyjnej tamt[ejszego] Urzędu [do Spraw Kościelnych]”¹⁷). Podczas narad z pracownikami organów wyznaniowych Czechosłowacji i Węgier stwierdzono m.in. pożyteczność utrzymywania tego rodzaju bezpośrednich kontaktów i wymiany doświadczeń, a także konieczność dalszego regularnego spotkania się przedstawicieli kierownictwa pionów administracji, które były odpowiedzialne za politykę wobec Kościołów i związków wyznaniowych w bloku wschodnim¹⁸.

W korespondencji z 24 maja 1956 r. Havelka informował Zygmanskiego, że zgodnie z postanowieniem czechosłowackiego MSZ zezwolono mu na utrzymywanie bezpośrednich kontaktów z UdsW: „Chciałbym na przyszłość do Was pisać, a w razie potrzeby bezpośrednio telefonować, bez pośrednictwa MSZ, jeżeli nie będzie to sprawa poufna”¹⁹. Prezes PUdsK prosił polskiego kolegę o wiadomość, czy zgadza się na taki tryb współpracy. Wyraził też radość z zaplanowanej na drugą połowę czerwca 1956 r. podróży służbowej do Pragi Zygmanskiego i jego zastępcy. Obawiał się jednak, czy zostanie ona zrealizowana w tym terminie ze względu na odroczoną o tydzień – na 11 czerwca – krajową konferencję Komunistycznej Partii Czechosłowacji

UdsW Mariana Zygmanskiego do Biura Planowania i Finansów Urzędu Rady Ministrów w sprawie wydatków w gotówce na delegację służbową pracowników UdsW do Budapesztu, [Warszawa], 2 III 1956 r., k. 33).

¹⁷ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7–8.

¹⁸ AAN, UdsW, 29/458, Odręczna notatka w sprawie kontaktów między UdsW a jego odpowiednikami w Czechosłowacji i na Węgrzech, [Warszawa, 1957 r.], k. 3.

¹⁹ AAN, UdsW, 29/449, Przetłumaczony na język polski list kierownika PUdsK Jaroslava Havelki do szefa UdsW Mariana Zygmanskiego w sprawie kontaktów między podporządkowanymi im resortami wyznaniowymi, Praga, 24 V 1956 r., k. 2 (oryginał listu w języku czeskim: *ibidem*, k. 1).

(KPCz). Informował, że potrwa „wiele dni”, a później PUdsK będzie zmuszony opracować wnioski dotyczące pracy urzędu, które zostaną sformułowane podczas zjazdu partyjnego. W związku z tym proponował, żeby przenieść wizytę delegacji UdsW na wrzesień 1956 r.: „Bardzo proszę, abyście darowali nam tę nieprzyjemną zmianę. Proszę powiadomić mnie, czy zgadzacie się na przyjazd we wrześniu. We wrześniu omówilibyśmy jeszcze zagadnienia, które mieliśmy rozstrzygnąć w czerwcu”²⁰.

Zygmantowski poinformował listownie Havelkę (1 czerwca), że nie ma żadnych zastrzeżeń odnośnie do zaproponowanego przez niego sposobu wzajemnego porozumiewania się w sprawach, które dotyczyły problematyki kierowanych przez nich urzędów. Równocześnie oznajmił, że odpowiada mu przesunięty na wrzesień termin spotkania w Pradze (ze względu na urlop Zygmantowski zasugerował zorganizowanie wizyty w drugiej połowie miesiąca). Szef UdsW informował, że odwiedzi Havelkę razem ze swoim drugim – nowo mianowanym z dniem 1 czerwca 1956 r. – wicedyrektorem Janem Lechem, do którego kompetencji należały wtedy m.in. sprawy wyznań nierzymskokatolickich. Zygmantowski poprosił o przysłanie do Warszawy oficjalnego zaproszenia pod koniec lipca lub na początku sierpnia 1956 r.²¹

Zgodnie z tą sugestią 28 sierpnia Havelka, który objął już w tym czasie urząd podsekretarza stanu w Ministerstwie Szkolnictwa i Kultury²², skierował do Zygmantowskiego oficjalne zaproszenie do złożenia dwutygodnio-

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, List dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do prezesa PUdsK Jarosława Havelki w sprawie podróży służbowej delegacji UdsW do Czechosłowacji, [Warszawa], 1 VI 1956 r., k. 3.

²² W czerwcu 1956 r. nastąpiła zmiana w strukturze liczącego 25 etatów PUdsK, który został podporządkowany Ministerstwu Szkolnictwa i Kultury (MSiK). Prezes urzędu przeszedł na stanowisko wiceministra szkolnictwa i kultury; odtąd do jego kompetencji należały sprawy, które wynikały ze stosunku państwa do Kościołów i związków wyznaniowych. Dotychczasowy zastępca prezesa PUdsK objął kierownictwo Departamentu Spraw Kościelnych w MSiK, a komórki organizacyjne PUdsK weszły w skład tego departamentu. Na temat polityki wyznaniowej w Czechosłowacji: *Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církví v Československu kolem roku 1950*, red. P. Kubín, Praga 2017; A. Hlinka, *Síla slabých i slabość silných. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945–1989*, Kraków 2013; P. Jakubčín, *Pastieri v osídľach moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*, Bratislava 2012; K. Kaplan, *Stát a cirkve v Československu v letech 1948–1953*, Brno 1993.

wej wizyty w Czechosłowacji przez delegację UdsW. Hasłowo informował o jej programie, a zarazem sygnalizował możliwość uzupełnienia go zgodnie z życzeniami strony polskiej: „Gdybyście mieli, szanowny Towarzyszu, szczególne zainteresowanie obejrzenia pewnych miejscowości lub zamiar rozwiązania zasadniczych zagadnień, proszę o zakomunikowanie nam swych życzeń w tym kierunku”²³.

Wizyta Zygmantowskiego i Lisika w Czechosłowacji została uzgodniona z KC PZPR i trwała od 12 do 26 października 1956 r. Jej celem była wymiana doświadczeń w zakresie polityki wyznaniowej oraz nawiązanie bezpośrednich kontaktów z Czechami i Słowakami²⁴. Program delegacji przypominał wizytę kierownictwa PUdsK w Polsce w styczniu 1956 r.; pobytowi Zygmantowskiego i Lisika towarzyszyły narady z udziałem kierownictwa Departamentu Spraw Kościelnych (DSK) w stolicy Czechosłowacji, a także spotkania z jego pracownikami w terenie – na szczybach wojewódzkim i powiatowym w Czechach, na Morawach i na Słowacji. W pierwszych dniach wizyty w Pradze (12–14 października) odbyło się również spotkanie z pracownikami administracji wyznaniowej z Berlina i Budapesztu²⁵. Do delegacji polskiej dołączył najprawdopodobniej Kiryłowicz, który 23 października wyjechał do Czechosłowacji na zaproszenie tamtejszego MSiK (zawiózł m.in. upominki dla Havelki i Plíhala)²⁶.

²³ AAN, UdsW, 29/458, Przetłumaczony na język polski list prezesa PUdsK Jaroslava Havelki do dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego w sprawie planowanej wizyty delegacji UdsW w Czechosłowacji, Praga, 28 VIII 1956 r., k. 1 (oryginału tej korespondencji nie udało się dotychczas odnaleźć).

²⁴ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Antoniego Lisika do szefa URM w sprawie delegacji służbowej kierownictwa UdsW do Czechosłowacji, Warszawa, 25 IX 1956 r., k. 7. Kierownictwo UdsW zostało narażone na uciążliwą podróż do Pragi, gdyż po wykupieniu biletów spyalnych okazało się, że w składzie pociągu ich nie było. W piśmie skierowanym przez UdsW do „Orbisu” zanotowano: „Fakt sprzedaży nieodpowiednich biletów świadczy o nieodpowiedzialnym ustosunkowaniu się do swoich obowiązków pracownika kasy, który naraził delegację tut[ejszego] Urzędu na znaczne kłopoty i nieprzyjemności w podróży” (AAN, UdsW, 29/458, Pismo naczelnika wydziału UdsW do Biura Zagranicznej Obsługi Podróżnych „Orbis”, Warszawa, 11 X 1956 r., k. 28).

²⁵ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 9.

²⁶ AAN, UdsW, 29/458, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Rzymskokatolickich UdsW Stanisława Wierzbickiego do Centralnego Zarządu Ceł w sprawie wyjazdu naczelnika

Istnieją przesłanki, że przemiany społeczno-polityczne polskiego Października '56, a także reorganizacja pracy UdsW nie pozwoliły na właściwą ocenę wyników tej wizyty, a zwłaszcza na analizę doświadczeń na polu polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych w krajach bloku wschodniego. Kontakty urzędu peerelowskiego z jego odpowiednikami do 1957 r. ograniczały się wyłącznie do Czechosłowacji i Węgier. Ze znanych dotychczas źródeł wynika, że polski resort wyznaniowy nie utrzymywał relacji instytucjonalnych nie tylko ze swoimi odpowiednikami w Bułgarii, Niemczech Wschodnich i Rumunii, lecz także – co może budzić większe zdumienie – w Związku Sowieckim²⁷. W latach 1955–1957 kontaktowano się jedynie z ambasadą sowiecką w Warszawie za pośrednictwem jej drugiego sekretarza N. Maslennikowa, który stosunkowo często odwiedzał w UdsW Darczewskiego, Lecha i Zygmantowskiego. Podczas tych rozmów dyplomata interesował się przede wszystkim sprawami stosunku aparatu władzy PRL do Kościołów katolickiego i greckokatolickiego. Po odwołaniu Maslennikowa sprawy wyznaniowe przejął po nim I sekretarz ambasady ZSRS w Warszawie Aleksandr P. Nikitin²⁸.

W odróżnieniu od UdsW resorty wyznaniowe czechosłowacki i węgierski utrzymywały intensywne kontakty nie tylko między sobą, lecz także z Moskwą. Pracownicy tych instytucji składali sobie wzajemne wizyty robocze. Na przykład latem 1956 r. Havelka i Perkal przebywali przez dwa tygodnie w Związku Sowieckim, odwiedzając m.in. Moskwę, Kijów i Krym²⁹.

Pewnego rodzaju izolacja UdsW w kontaktach z jego odpowiednikami w państwach bloku wschodniego, szczególnie widoczna w latach 1950–1955, nie była korzystna, gdyż poważnie ograniczała orientację jego kierownictwa, a pośrednio także kierownictwa partyjno-państwowego, w sprawach polityki

Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiriłowicza do Czechosłowacji, [Warszawa], 20 X 1956 r., k. 32.

²⁷ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiriłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdSK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 10.

²⁸ *Ibidem*. Na temat pracowników sowieckiej ambasady w Warszawie: M. Golon, *Radzieckie służby dyplomatyczne i konsularne w Polsce 1944–1961*, „Czasz Nowozytny” 2007, nr 20, s. 165 i n.

²⁹ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiriłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdSK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 11.

wyznaniowej w skali międzynarodowej. Z tego powodu urząd miał bardzo słabe rozeznanie m.in. w zakresie polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych poszczególnych państw komunistycznych oraz światowej polityki międzykościelnej, ruchu ekumenicznego, działalności poszczególnych organizacji wyznaniowych, np. Światowej Federacji Luterskiej, Światowego Związku Kościołów Reformowanych. Sytuacja pod tym względem zmieniła się w 1957 r. za sprawą Czechosłowacji.

Attaché ambasady PRL w Pradze Walerian Bołtacz 23 maja tegoż roku został zaproszony na rozmowę przez nowego kierownika Departamentu Spraw Kościelnych Karela Hrzů (uważa się, że był on funkcjonariuszem KGB, przez kilka lat przebywał w ZSRS³⁰). W spotkaniu uczestniczył jeszcze jeden pracownik departamentu, którego personalia pozostają nieznanne. Najpierw Bołtacz został poinformowany, że DSK nie ma zastrzeżeń odnośnie do uzyskania przez prawosławnego duchownego ks. Jerzego Klingera dyplomu teologii prawosławnej na Wydziale Teologicznym w Preszowie³¹. Następnie z inicjatywy pracowników czechosłowackiego departamentu została poruszona kwestia współpracy podmiotów administracji wyznaniowej. Rozmówcy polskiego attaché oświadczyli, że DSK utrzymuje kontakty z jego odpowiednikami w Związku Sowieckim, na Węgrzech oraz w innych krajach demokracji ludowej, a między przedstawicielami tych instytucji odbywają się spotkania; dochodzi do nich jednak bardzo rzadko. Polska w nich nie uczestniczyła, ponieważ oceniono, że „i tak miała dość kłopotów”³². Pracownicy DSK uznali, że współpraca urzędów do spraw wyznań Polski i Czechosłowacji była pożyteczna dla obu stron i dlatego urząd czechosłowacki chciałby na nowo podjąć współpracę z urzędem polskim, „tak jak to było dawniej”³³.

Bołtaczowi opowiedziano także o sytuacji w CSRS. Tamtejsze duchowieństwo i laikat pilnie obserwowali zmiany, jakie zachodziły w sytuacji Kościoła w Polsce. Między duchowieństwem polskim i czechosłowackim utrzymywane były kontakty zarówno o charakterze legalnym, jak i nielegalnym; zjawisko

³⁰ A. Hlinka, *Sila slabych...*, s. 75.

³¹ AAN, UdsW, 31/650, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza na temat jego rozmowy z kierownikiem PUdSK Karemlem Hrzů, Praga, 28 V 1957 r., k. 2.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

to występowało zwłaszcza na terenach przygranicznych³⁴. W ocenie pracowników DSK biskupi czechosłowaccy z wielkim zainteresowaniem śledzili przebieg wizyty Wyszyńskiego w Stolicy Apostolskiej w maju 1957 r. Uważali, że prymas Polski będzie omawiał sytuację i dalszy rozwój Kościoła we wszystkich państwach demokracji ludowej³⁵.

Polskiego attaché zainteresowała uwaga, że obawa przed wojną i ewentualnym użyciem broni jądrowej wpływała na wzrost pobożności i praktyk religijnych w społeczeństwie czechosłowackim. Trudno było przeciwdziałać temu zjawisku, gdyż propaganda CSRS nie dysponowała skutecznymi argumentami w tej sprawie. Pracownicy DSK zauważyli, że nawet I sekretarz KC KPZS Chruszczow w ostatnim wywiadzie dla prasy (nie wiadomo dokładnie, który materiał mieli na myśli) nie wykluczał możliwości wybuchu wojny³⁶.

Pracownicy DSK poruszyli również sprawę Kościoła greckokatolickiego, który w Czechosłowacji został połączony z Kościołem prawosławnym. Podzielili się informacją, że w angielskim czasopiśmie „The Tablet” przeczytali, iż w Polsce nastąpią zmiany organizacyjne Kościoła greckokatolickiego. Sprawa ta bardzo interesowała Departament Spraw Kościelnych, gdyż w ocenie jego pracowników „wszelkie zmiany w Polsce będą miały pewien wpływ na ludność greckokatolicką w Czechosłowacji”. Z tych powodów proszono stronę polską o informacje dotyczące sytuacji tego Kościoła w PRL³⁷.

O relacjach na linii państwo–Kościół w Polsce pracownicy czechosłowackiego DSK powiedzieli tylko tyle, że PZPR musi się liczyć z nastrojami społeczeństwa, które w większości jest wierzące. Ocenili, że oficjalne stanowisko Wyszyńskiego wobec aparatu władzy, szczególnie w okresie wyborów do sejmu w styczniu 1957 r., nie było negatywne³⁸.

³⁴ Przywołane zjawisko utrzymywało się do końca istnienia obu państw komunistycznych; jego szczególne nasilenie wystąpiło w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. O tym zagadnieniu: M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007.

³⁵ Na temat wizyty prymasa w Rzymie: E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009, s. 282 i n.

³⁶ AAN, UdsW, 31/650, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza na temat jego rozmowy z kierownikiem PUdsK Karelem Hřůzą, Praga, 28 V 1957 r., k. 2.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, k. 3.

Po spotkaniu Bołtacz uznał, że najważniejszym celem zaproszenia go na rozmowę była najprawdopodobniej chęć nawiązania kontaktów między UdsW a DSK za pośrednictwem ambasady PRL w Pradze (problem ten był w jej trakcie kilkakrotnie poruszany). W notatce sporządzonej dla swoich zwierzchników attaché konstatował: „Następny krok należy chyba do strony polskiej”³⁹. Dodał, że podczas spotkania dało się zauważyć wielkie zainteresowanie czechosłowackiego departamentu wyznaniowego sprawami Kościoła w Polsce: „Zbierane są tu informacje na temat stosunków między państwem a kościołem w Polsce nie tylko z prasy polskiej, lecz i zagranicznej, szczególnie kapitalistycznej (cytowane niektóre dzienniki). Uważnie śledzi się tu wizytę Wyszyńskiego w Rzymie. Niemalże każdy jego krok jest znany czechosłowackiemu Urzędowi do spraw Wyznań”⁴⁰.

Czechosłowacka inicjatywa nawiązania silniejszych relacji między „bratnimi” podmiotami administracji wyznaniowej była stosunkowa zaskakująca, zwłaszcza w kontekście krytyki, z jaką władze w Pradze odnosiły się do przemian w Polsce po Październiku ’56; dotyczyło to m.in. zbyt łagodnej w ich ocenie polityki wyznaniowej ekipy Gomułki⁴¹. Na obecnym etapie badań nie można jednoznacznie stwierdzić, czy działania władz czechosłowackich były uprzednio konsultowane z Kremlem. W omawianym kontekście zapewne nie było jedynie zbiegiem okoliczności, że na początku czerwca 1957 r. (a zatem niedługo po spotkaniu Hruży z Bołtaczem w Pradze) ambasador ZSRS w Warszawie Nikitin poinformował UdsW, że sprawami wyznaniowymi w PRL „zainteresował się” przewodniczący Rady do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RdsRKP) przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRS płk Grigorij Karpow⁴², który w związku z tym zasygnalizował chęć przyjazdu do Polski.

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ Na temat stosunku władz czechosłowackich do Polski po Październiku ’56: R. Skobelski, *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych...*, s. 59; por. też: *idem, Wpływ przemian październikowych 1956 roku na stosunki PRL z państwami socjalistycznymi (NRD, Czechosłowacja, Albania, Węgry, Bułgaria, Rumunia)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, nr 1, s. 75 i n.

⁴² Karpow był od lat czterdziestych najważniejszą osobą w sprawach rosyjskiej wspólnoty prawosławnej. Odpowiadał również za inne aspekty polityki wyznaniowej ZSRS. Między innymi na polecenie ludowego komisarza spraw zagranicznych Wiaczesława Mołotowa opracował w marcu 1945 r. plan zwalczania katolicyzmu i likwidacji unii brzeskiej

Była to pierwsza próba nawiązania bezpośredniego kontaktu instytucjonalnego z Urzędem do spraw Wyznań przez jego sowiecki odpowiednik (oczywiście z zachowaniem stosownej proporcji)⁴³. Marazm we wzajemnych relacjach między bratnimi instytucjami najlepiej obrazuje fakt, że do owego kontaktu doszło dopiero siedem lat po utworzeniu polskiego urzędu (być może świadczy to o pewnej marginalizacji UdsW przez towarzyszy sowieckich). Karpow otrzymał od ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego zaproszenie do złożenia dwutygodniowej wizyty w Polsce. Nie wiadomo dotychczas, czy w ogóle do niej doszło, a jeśli tak, kiedy miała miejsce i jaki był jej przebieg.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych przesłało 19 czerwca 1957 r. Sztachelskiemu notatkę z rozmowy attaché ambasady PRL w Pradze z kierownikiem DSK Hrużą zawierającą prośbę o przedstawienie stanowiska UdsW odnośnie do nawiązania ściślejszej współpracy z jego czechosłowackim odpowiednikiem. Równocześnie resort informował, że czechosłowacki urząd został włączony do Ministerstwa Szkolnictwa i Kultury⁴⁴. Oprócz dyrektora UdsW notatkę MSZ otrzymał także Gabinet Prezesa Rady Ministrów oraz sekretarze KC Józef Czesak i Jerzy Morawski.

Na polecenie Sztachelskiego z 26 czerwca Kiryłowicz opracował krótką analizę dotyczącą relacji między UdsW a DSK⁴⁵. Wynikało z niej, że sformułowane przez Hrużę zaproszenie do wznowienia bezpośrednich kontaktów między resortami wyznaniowymi czechosłowackim i polskim wynikało m.in. ze wzrostu aktywności Kościoła greckokatolickiego w Polsce. Zagadnienie to także dla Karpowa było impulsem do zainteresowania się „polskimi sprawami kościelnymi”. Sytuacja Kościoła greckokatolickiego w Polsce nie miała więc charakteru wyłącznie lokalnego, lecz wykraczała poza granice

(J. Stocki, *Lwowski sobór 8–10 marca 1946 r.: przygotowania, przebieg i skutki. Rola systemu totalitarnego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1, s. 237 i n.).

⁴³ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 10.

⁴⁴ AAN, UdsW, 36/644, Notatka wicedyrektora Departamentu I MSZ Kazimierza Korolczyka do ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego w sprawie współpracy UdsW z jego czechosłowackim odpowiednikiem, poufne, Warszawa, 19 VI 1957 r., k. 1.

⁴⁵ *Ibidem*, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 6–12.

kraju i obejmowała również Czechosłowację, Rumunię i Związek Sowiecki, gdzie „problem greckokatolicki” nie został merytorycznie rozwiązany, a gdzie przed rokiem 1948 Kościół greckokatolicki był poważną i wpływową organizacją religijną. W tej sytuacji Kiryłowicz uważał, że jakiegokolwiek rozwiązanie „problemu greckokatolickiego” w Polsce będzie wymagało szczegółowej komunikacji i porozumienia ze wszystkimi państwami obozu socjalistycznego, których dotyczyło to zagadnienie⁴⁶. Podobnie inne globalne problemy dotyczące Kościołów i związków wyznaniowych (np. sprawa ekumenizmu) wymagały konsultacji między UdsW a jego odpowiednikami w krajach bloku wschodniego. W związku z sugestiami sformułowanymi przez polskie MSZ Kiryłowicz uważał, że w pierwszej kolejności należałoby zacieśnić kontakty z Czechosłowacją, czemu miały służyć m.in. wzajemne wizyty i konsultacje pracowników urzędów wyznaniowych. Termin pierwszego tego typu spotkania Kiryłowicz zaproponował na wrzesień 1957 r.: „Można byłoby zaproponować delegacji czeskiej zsynchronizowanie z przyjazdem tow[arzystwa] Karpowa do Polski dla wspólnego omówienia aktualnych zagadnień polityki wyznaniowej i współpracy urzędów”⁴⁷.

Kiryłowicz został zobligowany przez Sztachelskiego (1 lipca 1957 r.) do sporządzenia projektu pisma do ambasady PRL w Pradze z propozycjami, które zostałyby omówione podczas bezpośredniej rozmowy ze stroną czechosłowacką⁴⁸.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 11. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych ekipa Chruszczowa zaostriżyła politykę wyznaniową w ZSRS, co stało się sygnałem do zainicjowania podobnych działań w ramach całego „obozu socjalistycznego”. Represje dotknęły także Kościół greckokatolicki; w PRL wykorzystano do tego celu m.in. Kościół prawosławny, który za aprobatą aparatu władzy przejmował unickie parafie w Polsce południowo-wschodniej (por. A. Brożyniak, *Cerkiew prawosławna jako narzędzie zwalczania Cerkwi greckokatolickiej w Polsce południowo-wschodniej w latach 1958–1988* [w:] *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej...*, t. 2, s. 272 i n.; T.A. Chumachenko, *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years*, przeł. E.E. Roslof, New York 2015, s. 143 i n.; M. Gliwa, *Z dziejów parafii greckokatolickiej w Komańczy (1945–1988)* [w:] *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej...*, t. 2, s. 254 i n.; R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014).

⁴⁷ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymśkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 12.

⁴⁸ *Ibidem*.

31 lipca 1957 r. wicedyrektor UdsW Jan Lech skierował do dyrektora Departamentu I MSZ Kazimierza Korolczyka pismo (konsultowane z sekretarzem KC Franciszkiem Mazurem), w którym odniósł się do notatki Bołtacza na temat jego rozmowy z Hrůzą. Stwierdził, że urząd uważa za wskazane zacieśnianie bezpośrednich kontaktów i współpracy między resortami wyznaniowymi polskim i czechosłowackim⁴⁹. Współpraca miała polegać na wymianie informacji oraz omawianiu wybranych zagadnień, które interesowały pracowników bliźniaczych instytucji. Według Lecha przyniosłoby to pożądaną efekt w pracy UdsW, a szczególnie w sprawach, które dotyczyły działalności międzynarodowych organizacji wyznań nierzymskokatolickich oraz udziału w nich przedstawicieli związków wyznaniowych z Czechosłowacji i Polski. Z tego powodu urząd uważał również za pożyteczne organizowanie spotkań i utrzymywanie kontaktów w szerszym gronie pracowników resortów wyznaniowych obozu socjalistycznego, którzy mieli do rozwiązania wspólne problemy w zakresie polityki wyznaniowej. W ocenie wicedyrektora UdsW kontakty tego rodzaju, ze względu na ich roboczy charakter, powinny być organizowane na zasadzie wzajemności bez procedury protokołarnej-dyplomatycznej stosowanej podczas spotkań oficjalnych delegacji między państwowych. Kolejność i program wizyt mogłyby zostać ustalone w ramach bezpośredniej korespondencji między zainteresowanymi urzędami⁵⁰.

Lech prosił MSZ o powiadomienie czeskich i słowackich towarzyszy, że pozostawia im inicjatywę w zakresie ustalenia terminu, miejsca i programu najbliższego spotkania przedstawicieli bratnich urzędów wyznaniowych. Zobligował zarazem ministerstwo do powiadamiania UdsW o przebiegu rozmów w tej sprawie między przedstawicielami ambasady PRL w Pradze a kierownictwem PUdsK⁵¹.

W związku z tym stanowiskiem Bołtacz odwiedził 16 sierpnia 1957 r. w Pradze zastępcę kierownika DSK (Karel Hrůza przebywał w tym czasie na urlopie) i poinformował go, że UdsW również uważa współpracę resortów wyznaniowych za pożyteczną dla obu stron. Zgodnie z postulatem Lecha Boł-

⁴⁹ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do dyrektora Departamentu I MSZ Kazimierza Korolczyka w sprawie kontaktów z PUdsK, Warszawa, 31 VII 1957 r., k. 13.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

tacz dał znać, że polski urząd pozostawia DSK inicjatywę w zakresie ustalenia terminu, miejsca oraz problematyki najbliższego spotkania bilateralnego⁵². Rozmówca Bołtacza z zadowoleniem przyjął jego oświadczenie i powiedział, że sprawę spotkania przedstawiciele urzędów polskiego i czechosłowackiego najlepiej będzie omówić między delegacjami CSRS i PRL podczas konferencji z udziałem pracowników administracji wyznaniowej CSRS, NRD, PRL, WRL i ZSRS, która miała się odbyć we wrześniu 1957 r. w Budapeszcie. Przy okazji zastępca kierownika DSK poinformował dyplomatę polskiego, że jego resort na jesień 1957 r. przygotowuje konferencję działaczy ewangelickich w sprawie zakazu stosowania broni jądrowej i że planuje na nią zaprosić również działaczy z Europy Zachodniej⁵³.

Konferencja z udziałem szefów administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej odbyła się w stolicy Węgier w dniach 1–8 września 1957 r. Ostatecznie uczestniczyli w niej przedstawiciele Czechosłowacji, Niemiec, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRS. Nasz kraj z polecenia Sztachelskiego reprezentował Lech⁵⁴.

Dokładny przebieg konferencji w Budapeszcie nie jest do dziś znany. Najprawdopodobniej miała ona ważne lub wręcz decydujące znaczenie dla

⁵² *Ibidem*, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza z jego rozmowy z zastępcą kierownika PUdSK, poufne, Praga, 16 VIII 1957 r., k. 16.

⁵³ *Ibidem*. O niskiej jakości komunikacji między resortami polskimi świadczyło to, że dopiero 29 VIII 1957 r. naczelnik Wydziału II MSZ J. Fidler przesłał UdsW notatkę z rozmowy Bołtacza w Pradze (*ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału II MSZ J. Fidlera do UdsW w sprawie rozmowy attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza z zastępcą kierownika PUdSK, poufne, Warszawa, 29 VIII 1957 r., k. 15; *ibidem*, Złożone przez ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego zaproszenie ambasadora CSRS w Warszawie Karela Vojačka i I sekretarza ambasady CSRS w Warszawie Franciszka Sebora do udziału w przyjęciu zorganizowanym w hotelu „Bristol”, [Warszawa], 19 X 1957 r., k. 19).

⁵⁴ AAN, UdsW, 31/662, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Stefana Kiryłowicza do Polskich Linii Lotniczych „Lot” w sprawie wylotu do Budapesztu wicedyrektora UdsW Jana Lecha, [Warszawa], 19 VIII 1957 r., k. 2; *ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Stefana Kiryłowicza do Biura Planowania i Finansów Urzędu Rady Ministrów w sprawie wylotu do Budapesztu wicedyrektora UdsW Jana Lecha, [Warszawa], 21 VIII 1957 r., k. 6; *ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Stefana Kiryłowicza do Biura Paszportów Zagranicznych MSW w sprawie wydania paszportu służbowego wicedyrektorowi UdsW Janowi Lechowi, poufne, [Warszawa], 23 VIII 1957 r., k. 10.

dalszej współpracy instytucjonalnej między resortami wyznaniowymi państw bloku wschodniego. Z pośredniego, ale wiarygodnego źródła wynika, że w jej trakcie podkreślono „pożyteczność i konieczność” utrzymywania bezpośrednich kontaktów między kierownictwami urzędów do spraw wyznań państw demokracji ludowej⁵⁵. Faktem jest też, że od września 1957 r. tego rodzaju relacje instytucjonalne weszły w nową, znacznie bardziej intensywną fazę. Doceniono ich znaczenie w procesie usprawniania i koordynacji polityki wyznaniowej w skali mikro- i makroregionalnej. Konferencja w stolicy Węgier była ważną cezurą w historii instytucjonalnych relacji podmiotów administracji wyznaniowej bratnich państw. Wzajemne dwu- i wielostronne kontakty w postaci spotkań, konsultacji, konferencji itp. stały się odąd trwałym i ważnym elementem ich funkcjonowania.

⁵⁵ AAN, UdsW, 36/1390, Zaproszenie do Polski szefa UdsK Janosa Horvatha przez ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego, [Warszawa], kwiecień 1959 r., k. 10.

WSPÓŁPRACA UdsW Z BLIŹNIACZYMI PODMIOTAMI Z PAŃSTW KOMUNISTYCZNYCH EUROPY I ŚWIATA – FAZA DOJRZAŁA (1957–1989)

Wymiana doświadczeń w zakresie polityki wyznaniowej w ramach spotkań dwustronnych UdsW

Od końca lat pięćdziesiątych liczba międzynarodowych kontaktów UdsW systematycznie rosła. Pracownicy urzędu spotykali się odtąd ze swoimi kolegami nie tylko z Europy, lecz także z państw spoza tego kontynentu. Tematyka rozmów dwustronnych była zróżnicowana. Dotyczyła zarówno kwestii lokalnych, związanych przede wszystkim z pracą administracji wyznaniowej w danym kraju, jak i zagadnień o charakterze ogólnym, dotyczących ponadregionalnej polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych.

Polska–Afganistan

W dniach 14–16 oraz 20–21 października 1986 r. do Polski przyjechała delegacja afgańskiego Ministerstwa do spraw Religii na czele z szefem tego urzędu Abdulgafoorem Baherem, mułłą Mawlawim Habibullahem i członkiem Demokratycznej Partii Ludowej Afganistanu Sahbą. Program wizyty obejmował m.in. spotkania w UdsW i KC PZPR (z kierownikiem Wydziału Społeczno-Prawnego Andrzejem Gdulą) oraz z władzami warszawskiej gminy muzułmańskiej. Gdula poinformował gości o reformach politycznych i społeczno-gospodarczych w Polsce, a także założeniach polityki PZPR sformułowanych podczas X Zjazdu partii (29 czerwca – 3 lipca 1986 r.). Baher z kolei mówił o „procesie konsolidacji narodowej” w Afganistanie i polityce

wyznaniowej w tym kraju. Delegacja złożyła wizytę w siedzibie Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego¹.

Polska–Bułgaria

Od 16 do 20 lipca 1979 r. przebywał w Bułgarii wicedyrektor UdsW Aleksander Merker. Pierwszego dnia wizyty w Ośrodku Informacji i Kultury w Sofii wygłosił referat o polityce wyznaniowej PRL. Ponieważ od początku swojego istnienia Urząd do spraw Wyznań nie utrzymywał bezpośrednich kontaktów ze swoim bułgarskim odpowiednikiem, Merker zaplanował również rozmowy w Komitecie do spraw Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i Kultów Religijnych (KdsBKPiKR). 17 lipca przyjął go wiceminister spraw zagranicznych i przewodniczący tego komitetu Lubomir Popow, który syntetycznie omówił najważniejsze sprawy wyznaniowe występujące w jego kraju. Merker przekazał swojemu rozmówcy protokół z narady szefów administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Warszawie (27 lutego – 1 marca 1978 r.). Zreferował także problemy wyznaniowe w PRL, zwracając uwagę na przychylniejszy stosunek prymasa Wyszyńskiego do państwa. Omówił ponadto przebieg wizyty papieża Jana Pawła II w Polsce i sprawy Kościoła prawosławnego w tym kraju.

Podczas następnych dni pobytu w Bułgarii Merker m.in. na zamkniętym zebraniu Podstawowej Organizacji Partyjnej PZPR ambasady polskiej w Sofii wygłosił wykład o wybranych aspektach relacji państwo – Kościół katolicki w PRL, zwiedził monaster Rilski i uczestniczył w akademii z okazji Święta Odrodzenia Polski².

Do kolejnego spotkania dwustronnego z udziałem pracowników polskiej i bułgarskiej administracji wyznaniowej doszło dopiero siedem lat później. W dniach 15–21 września 1986 r. Polskę odwiedziła delegacja Komitetu do

¹ AAN, UdsW, 128/114, program pobytu delegacji Ministerstwa do spraw Religii Demokratycznej Republiki Afgańskiej w Polsce (1–16, 20–21 X 1986 r.), k. 1 i n.; AAN, UdsW, 128/112, Komunikat na temat wizyty w Polsce delegacji z Afganistanu, [Warszawa, 1986 r.], k. 127.

² AAN, UdsW, 136/25, Sprawozdanie wicedyrektora UdsW Aleksandra Merkera z wyjazdu służbowego do Bułgarii (16–20 VII 1979 r.), k. 6–10.

spraw Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i Kultów Religijnych z Popowem na czele. Celem wizyty była wymiana informacji na temat polityki wyznaniowej w Bułgarii i Polsce. Popow spotkał się z ordynariuszem diecezji Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Białymstoku bp. Sawą. W Wojnowie w województwie suwalskim odwiedził hierarchów Staroobrzędowego Kościoła Prawosławnego. W Warszawie Popowa przyjął Gdula. Gość z Bułgarii rozmawiał również z wiceministrem spraw zagranicznych Henrykiem Jaroszkiem. W stolicy złożył wizytę metropolicie Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego diecezji warszawskiej i całej Polski abp. Bazylemu. Delegacja bułgarska odwiedziła ponadto Urząd do spraw Wyznań i Chrześcijańską Akademię Teologiczną oraz zapoznała się z działalnością Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego³.

Polska–Chiny

Od 15 do 21 września 1986 r. przebywała w Polsce delegacja chińskiego Urzędu do spraw Wyznań (w tym samym czasie z roboczą wizytą przyjechali do Polski przedstawiciele bułgarskiego aparatu wyznaniowego). Pięciosobowej delegacji przewodniczyła Cao Jinru, która była zastępczynią dyrektora chińskiego aparatu wyznaniowego odpowiedzialną za wyznania chrześcijańskie. W skład delegacji weszli ponadto dyrektor chińskiego UdsW w prowincji Guangdong Chen Dong, wicedyrektor UdsW miasta Szanghaj Wang Hongkui, zastępca naczelnika w UdsW Lu Jungi, pracownik naukowy w randze zastępcy naczelnika wydziału w UdsW Shi Lili. Wizyta miała charakter studyjny, a jej celem było zapoznanie chińskich towarzyszy z realizacją polityki wyznaniowej PRL. Delegacja z Państwa Środka m.in. złożyła wizytę w UdsW, gdzie doszło do spotkania z ministrem Adamem Łopatką (15 września); została przyjęta przez wicemarszałka sejmu Mieczysława Rakowskiego;

³ AAN, UdsW, 128/115, Program pobytu delegacji Komitetu do spraw Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i Kultów Religijnych w Polsce (15–21 IX 1986 r.), k. 1 i n.; AAN, UdsW, 128/112, Współpraca polsko-bułgarska w dziedzinie polityki wyznaniowej, [Warszawa, 1986 r.], k. 106; *ibidem*, Notatka na temat pobytu w Polsce delegacji Komitetu do spraw Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i Kultów Religijnych przy MSZ Bułgarii, [Warszawa], 25 IX 1986 r., k. 108–109.

odwiedziła siedziby episkopatu Polski, Akademii Teologii Katolickiej i Stowarzyszenia PAX (16 września); spotkała się z władzami Muzułmańskiego Związku Wyznaniowego w PRL w Gdańsku oraz z członkami Polskiej Rady Ekumenicznej (20 września)⁴.

14 maja 1987 r. ambasador Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL) w Polsce Wang Jin Qing z upoważnienia dyrektora chińskiego UdsW Ren Wuzhi przekazał nowo mianowanemu ministrowi kierownikowi UdsW Władysławowi Lorancowi pozdrowienia i podziękowania za „życzliwe i przyjacielskie” przyjęcie Cao Jinru w Polsce, zaprosił też delegację UdsW do Chin⁵.

Towarzysze z Polski przyjęli tę propozycję. Od 24 listopada do 1 grudnia 1987 r. z rewizytą w Chinach przebywała delegacja urzędu, w której skład weszli minister Władysław Loranc, dyrektor generalny Aleksander Merker, dyrektor Zespołu do spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nierzymso-katolickich Grzegorz Rydlewski, dyrektorzy wydziałów do spraw wyznań w urzędach wojewódzkich: w Poznaniu – Edmund Kędzierski, i w Lublinie – Andrzej Sawicki⁶.

Podczas pobytu w Pekinie, Szanghaju i Hangzhou delegacja z Polski poznała założenia i praktykę polityki wyznaniowej Chin, sytuację związków wyznaniowych w tym państwie oraz kierunki reform systemu politycznego i gospodarczego przyjęte na XIII Zjeździe Komunistycznej Partii Chin (25 października – 1 listopada 1987 r.). Spotkania i rozmowy stały się okazją do poinformowania Chińczyków o sytuacji wyznaniowej i kierunkach przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w Polsce. Delegacja UdsW została przyjęta przez sekretarza KC Komunistycznej Partii Chin Yan Mingfu, wicemera Szanghaju Lin Zhenyana i wicegubernatora prowincji Wang Zhonlu. Przeprowadzone zostały rozmowy w UdsW przy Radzie Państwo-

⁴ *Ibidem*, Pismo dyrektora generalnego UdsW Aleksandra Merkera do ministra szefa URM gen. Michała Janiszewskiego w sprawie wizyty w Polsce delegacji chińskiego UdsW, Warszawa, 18 VIII 1986 r., k. 1; *ibidem*, Program pobytu delegacji chińskiego UdsW w Polsce, [Warszawa, 1986 r.], k. 68 i n.

⁵ AAN, UdsW, 128/140, Pismo ambasadora ChRL w Polsce Wanga Jina Qinga do ministra kierownika UdsW Władysława Loranca, Warszawa, 14 V 1987 r., k. 3.

⁶ *Ibidem*, Pismo dyrektora generalnego UdsW Aleksandra Merkera do wicedyrektora Departamentu II MSZ Tadeusza Pawlaka w sprawie wyjazdu delegacji urzędu do Chin, Warszawa, 16 XI 1987 r., k. 5.

wej ChRL oraz w Wydziale do spraw Wyznań w Szanghaju. Pracownicy polskiego urzędu spotkali się z kierownictwami związków wyznaniowych w Chinach, w tym m.in. z przewodniczącym Episkopatu Katolickiego Chin i przewodniczącym Ogólnochińskiego Patriotycznego Stowarzyszenia Katolików – arcybiskupem Szanghaju Zhong Jiasu, zastępcą przewodniczącego episkopatu bp. Josephem Zhu Huayu i katolickim ordynariuszem diecezji pekińskiej bp. Fu Tieshanem, głównym pastorem Kościoła protestanckiego w Szanghaju Shenem Yifanem oraz przewodniczącym Ogólnochińskiego Patriotycznego Stowarzyszenia Islamskiego Shenem Xiayi. Delegacja z Polski odwiedziła ponadto kilkanaście kościołów i klasztorów należących do wyznawców buddyzmu, islamu, katolicyzmu, protestantyzmu i taoizmu, gdzie przeprowadziła rozmowy z duchowieństwem. Loranc poinformował pracowników ambasady PRL w Pekinie o podstawowych założeniach polityki wyznaniowej kraju oraz wygłosił referat dla pracowników chińskiego UdsW⁷.

Wyjazd posłużył delegacji polskiej do poznania sytuacji społeczno-politycznej Państwa Środka, a zwłaszcza tamtejszych stosunków wyznaniowych. Miał on również walor turystyczno-krajoznawczy; towarzysze z Polski m.in. odbyli wycieczkę po Jeziorze Zachodnim, a także zwiedzili Wielki Mur Chiński, grobowce dynastii Ming z Cao oraz pałace Letni i Zimowy w Pekinie⁸.

Polska–Czechosłowacja

Przyjazd przedstawicieli Departamentu Spraw Kościelnych do Warszawy 17 października 1957 r. był prawdopodobnie związany z wielostronną konferencją pracowników administracji wyznaniowej bratnich państw, która odbyła się w stolicy Węgier we wrześniu tegoż roku. Podczas trzydniowej wizyty towarzysze z CSRS dyskutowali o polityce Stolicy Apostolskiej wobec państw bloku wschodniego oraz relacjach na linii państwo–Kościół w Polsce. Ze

⁷ AAN, UdsW, 128/147, Sprawozdanie dyrektora Zespołu do spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nierzymskokatolickich Grzegorza Rydleńskiego z wizyty delegacji UdsW w Chinach, Warszawa, 12 XII 1987 r., k. 115–116.

⁸ Syntetyczne sprawozdanie z tych obserwacji: *ibidem*, k. 116–120. Szczegółowa relacja z delegacji UdsW do Chin: *ibidem*, Relacja dyrektora generalnego UdsW Aleksandra Merkera z wyjazdu delegacji UdsW do Chin, [Warszawa, grudzień 1987 r.], k. 141–176.

strony czechosłowackiej w rozmowach uczestniczyli Andrej Belánsky, Jaroslav Hranička i Karel Hruža. Stronę polską reprezentowali Serafin Kiryłowicz i Jan Lech. Pracownicy UdsW przybliżyli gościom kwestie związane z polityką wyznaniową w Polsce realizowaną przed przełomem Października '56 i po tym wydarzeniu. Omówili harmonogram i tematykę spotkań Komisji Wspólnej złożonej z przedstawicieli władz PRL i episkopatu Polski. Przedstawili także organizację struktur aparatu wyznaniowego w Polsce. Strona czechosłowacka z kolei omówiła ogólną sytuację Kościołów niekatolickich w swoim kraju⁹. Na zakończenie dwustronnych rozmów w hotelu Bristol odbyło się przyjęcie z udziałem gości z Pragi oraz pracowników UdsW¹⁰.

Nie można wykluczyć, że zacieśnianie więzi między podmiotami administracji wyznaniowej PRL i CSRS miało podobny przebieg i podobne cele jak w wypadku współpracy tajnej policji politycznej obu państw. W dniach 14–16 kwietnia 1958 r. w Pradze odbyły się rozmowy między delegacjami ministerstw spraw wewnętrznych Polski i Czechosłowacji poświęcone rozszerzaniu ich wzajemnej współpracy operacyjnej. Podobne spotkania z udziałem wysokiej rangi funkcjonariuszy bratnich krajów organizowano później niemal rokrocznie, do roku 1989 włącznie¹¹.

W lutym 1961 r. towarzysz Hruža poprosił telefonicznie Kiryłowicza o wspólne ustalenie terminu spotkania w Pradze z udziałem pracowników administracji wyznaniowej z Polski i Czechosłowacji. Notatkę z tej rozmowy Kiryłowicz przekazał Sztachelskiemu, który prawdopodobnie nie wykonał żadnego konkretnego działania w tej sprawie¹². Wobec braku reakcji ze stro-

⁹ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 262.

¹⁰ AAN, UdsW, 31/650, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu Rady Ministrów w sprawie zaliczki 1 tys. zł na poczet wydatków związanych z pobytem w Warszawie przedstawicieli PUdsK, [Warszawa], 17 X 1957 r., k. 17. Pokrycie kosztów wizyty delegacji DSK wyniosło polską stroną 2747 zł 50 gr (*ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Biura Planowania i Finansów Urzędu Rady Ministrów w sprawie rozliczenia wydatków na przyjęcie czechosłowackiej delegacji, [Warszawa], 16 XI 1957 r., k. 20; *ibidem*, Rozliczenie z wydatków na przyjęcie delegacji z PUdsK, Warszawa, 21 X 1957 r., k. 22; *ibidem*, Notatka w sprawie wydatków na upominki dla delegacji z PUdsK, [Warszawa, listopad 1957 r.], k. 23).

¹¹ Cenny poznać wybranie dokumentów na ten temat: <https://www.ustrcr.cz/en/the-institute-for-the-study-of-totalitarian-regimes-2/eastern-bloc-cooperation/polish-peoples-republic/>, dostęp 28 IV 2020 r.

¹² AAN, UdsW, 48/179, Odręczna notatka naczelnika Wydziału UdsW Serafina Kiryłowi-

ny polskiej 28 lutego 1961 r. minister szkolnictwa i kultury František Kahuda zaprosił ministra kierownika UdsW i jednego z jego zastępców na anonsowane przez Hružę spotkanie w Pradze; jego termin wyznaczył na 20–26 marca 1961 r. Tematem obrad miało być omówienie wybranych zagadnień polityczno-kościelnych dotyczących CSRS i PRL. Rozmowy miały być także poświęcone zaplanowanemu na czerwiec tegoż roku posiedzeniu Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze, Światowej Federacji Luterskiej oraz udziałowi katolików i Kościołów niekatolickich w światowym ruchu pokoju¹³.

Mimo zaproszenia na piśmie UdsW z niejasnych do dziś powodów zwlekał z odpowiedzią. Pracownik Wydziału Czechosłowackiego polskiego MSZ Walerian Bołtacz zadzwonił w tej sprawie (17 marca) do Kiryłowicza i prosił go o odpowiedź na piśmie na zaproszenie z Pragi, najlepiej przed 23 marca¹⁴. Dopiero 24 marca, a więc cztery dni po wyznaczonym terminie narady w Pradze, wicedyrektor UdsW Lech poinformował Kahudę, że „mimo chęci” polska delegacja nie może na nią przyjechać, gdyż oprócz spraw bieżących, jakie realizował urząd, na przeszkodzie stanęły ważne obowiązki związane z kampanią wyborczą do sejmu i rad narodowych, wymagające pozostania w kraju „odpowiedzialnych pracowników” UdsW. Lech poprosił Kahudę o zgodę na przełożenie decyzji w sprawie narady w stolicy Czechosłowacji do zakończenia kampanii wyborczej w Polsce¹⁵. Korespondencja Lecha trafiła do adresata za pośrednictwem Departamentu I MSZ¹⁶.

cza w sprawie zaproszenia delegacji UdsW do Pragi na spotkanie przedstawicieli administracji wyznaniowej, [Warszawa], 18 III 1961 r., k. 13.

¹³ *Ibidem*, Zaproszenie ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego przez ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudę do udziału w spotkaniu pracowników polskiej i czzechosłowackiej administracji wyznaniowej w Pradze (20–26 III 1961 r.), Praga, 28 II 1961 r., k. 15 (zaproszenie w języku czeskim). Na temat ruchu obrońców pokoju: J. Ślusarczyk, *Powstanie i działalność ruchu obrońców pokoju w latach 1948–1957*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987; *idem*, *Ruch obrońców pokoju w latach 1948–1989. Kompendium*, Warszawa 1996.

¹⁴ AAN, UdsW, 48/179, Odręczna notatka naczelnika Wydziału UdsW Serafina Kiryłowicza w sprawie zaproszenia delegacji UdsW do Pragi na spotkanie przedstawicieli administracji wyznaniowej, [Warszawa], 18 III 1961 r., k. 13.

¹⁵ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudy w sprawie spotkania pracowników administracji wyznaniowej w Pradze, [Warszawa], 24 III 1961 r., k. 10.

¹⁶ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału UdsW Serafina Kiryłowicza do Departamentu

Tego rodzaju afronty nie przeszkodziły w utrzymywaniu stosunków między urzędami wyznaniowymi bratnich krajów. 2 maja 1961 r. Kahuda poinformował Sztachelskiego, że w związku z posiedzeniem Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej (ChKP) w Pradze od 17 do 20 maja tegoż roku w stolicy Czechosłowacji miała się odbyć narada przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw demokracji ludowej. Jej zwołanie zlecił KC Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Głównym punktem programu tego wydarzenia było ustalenie jednolitego stanowiska delegacji kościelnych z krajów komunistycznych na posiedzenie ChKP, omówienie ostatecznego programu i wniosków tej konferencji oraz jej perspektyw i dalszej działalności (informacja ta świadczyła o podporządkowaniu konferencji dyrektywom politycznym). Udział w naradzie zapowiedziały delegacje z NRD, WRL i ZSRS. Do Pragi zostali zaproszeni ponadto towarzysze z Bułgarii i Rumunii. Kahuda poinformował Sztachelskiego, żeby przekazał zaproszenie członkom KC PZPR oraz właściwemu pracownikowi UdsW, zajmującemu się zagadnieniami ChKP¹⁷.

Sztachelski uznał wyjazd polskiej delegacji do stolicy Czechosłowacji za „celowy i konieczny”, tym bardziej że UdsW bezpośrednio kierował pokojowym ruchem Kościołów chrześcijańskich w PRL oraz przygotowywał ich kierownictwo do udziału w zapowiedzianej sesji ChKP w Pradze¹⁸. Przebieg wielostronnego spotkania pracowników administracji wyznaniowej w tym mieście został omówiony w dalszej części książki.

Pracownicy czeskosłowackiego resortu wyznaniowego Vladimir Hrášek i Verner, którzy przebywali w Warszawie w dniach 20–23 marca 1962 r., podczas rozmów w UdsW zapoznali się m.in. z organizacją pracy polskiego aparatu wyznaniowego¹⁹.

I MSZ w sprawie przekazania korespondencji urzędu ministrowi szkolnictwa i kultury Františkowi Kahudzie, [Warszawa], 24 III 1961 r., k. 9.

¹⁷ *Ibidem*, Zaproszenie dyrektora UdsW Jerzego Sztachelskiego przez ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudę do udziału w naradzie w Pradze (17–20 V 1961 r.), Praga, 2 V 1961 r., k. 1 (zaproszenie zostało przetłumaczone z języka czeskiego na język polski).

¹⁸ *Ibidem*, Pismo ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu polskiej delegacji na naradę do Pragi (17–20 V 1961 r.), [Warszawa], 4 V 1961 r., k. 5.

¹⁹ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 262.

Na zaproszenie Ministerstwa Szkolnictwa i Kultury Czechosłowacji w podróż służbową do tego kraju udali się 16 lipca 1963 r. dyrektor UdsW Tadeusz Żabiński, instruktor Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierz Leśniewski, naczelnik Wydziału do spraw Stowarzyszeń Wyznaniowych UdsW Aleksander Wołowicz i starszy radca UdsW Aleksander Merker. Strona czechosłowacka chciała doprowadzić do spotkania znacznie wcześniej, lecz z nieznanymi jeszcze powodów Polacy zwlekali z wyjazdem służbowym do CSRS²⁰.

Pracownicy UdsW szczegółowo poznali pracę swoich kolegów z Czechosłowacji. Między innymi (17 lipca) przeprowadzili w MSiK rozmowy na temat Soboru Watykańskiego II, sytuacji Kościoła katolickiego w CSRS i PRL, perspektyw pontyfikatu Pawła VI i stosunku do niego państw komunistycznych²¹. Tego samego dnia polska delegacja została przyjęta przez ambasadora PRL w Pradze Franciszka Mazura²².

Omawianie spraw związanych z pontyfikatem Pawła VI i soborem kontynuowano 18 lipca. Rozmawiano także o sytuacji Kościoła grekokatolickiego w CSRS i PRL. Najwięcej uwagi poświęcono Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze²³.

Trzeciego dnia pobytu w Czechosłowacji delegacja z Polski odwiedziła targi przemysłowe w Libercu. W Uściu nad Łabą przeprowadziła rozmowy z wojewódzkim sekretarzem do spraw kościelnych Labalem. To spotkanie nie było przypadkowe, gdyż województwo północnoczeskie wyróżniało się wysokim stopniem laicyzacji w całej republice²⁴.

20 lipca goście spotkali się w Pilźnie z przewodniczącym Prezydium Rady Narodowej województwa zachodnioczeskiego Pelnarzem. Później zwiedzili

²⁰ Szersze omówienie przebiegu tego spotkania: *ibidem*, s. 262–271.

²¹ Na temat stosunku władz PRL do soboru powszechnego: W. Kucharski, *Komuniści i Watykan...*, s. 241 i n.; *Sobór oczami polskich komunistów. Sobór Watykański II w świetle dokumentów MSW i MSZ*, wstęp, wybór i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk, Warszawa 2017. Dla przykładu, na temat prac *Vaticanum Secundum*: R. Wiltgen, *Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II*, Kraków 2010; R. de Mattei, *Sobór Watykański II. Historia dotąd niepowiedziana*, przeł. S. Orzeszko, Ząbki 2012.

²² Por. AAN, UdsW, 136/2, Szczegółowe sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w Czechosłowacji (16–27 VII 1963 r.), Warszawa, 24 VIII 1963 r., k. 1–20.

²³ *Ibidem*, k. 20–27.

²⁴ *Ibidem*, k. 28–29.

browar w tym mieście i udali się z wycieczką do Mariańskich Łaźni. Następnego dnia (21 lipca) Polacy odwiedzili inną atrakcyjną miejscowość CSRS – Karlowe Wary.

W siedzibie MSiK w Pradze 22 lipca odbyły się rozmowy na temat sytuacji wyznań niekatolickich w CSRS i PRL oraz działalności ChKP. Żabiński podkreślił, że komitety centralne komunistycznych partii Czechosłowacji i Polski powinny docenić potrzebę kontaktów bezpośrednich, obejmujących m.in. rozmowy telefoniczne oraz wizyty i rewizyty pracowników administracji wyznaniowej. Według dyrektora UdsW mogła zaistnieć potrzeba zwołania narady z udziałem wszystkich kierowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej w celu ustalenia wspólnego stanowiska w sprawie drugiej sesji Soboru Watykańskiego II. Do tego potrzebne były jednak decyzje wszystkich komitetów centralnych zainteresowanych krajów. Po zakończeniu rozmów delegacja z Warszawy uczestniczyła w przyjęciu zorganizowanym w ambasadzie PRL w Pradze w związku ze Świętem Odrodzenia Polski²⁵.

Towarzyszy z Polski 23 lipca przyjął I sekretarz Południowomorawskiego Komitetu Wojewódzkiego (KW) KPCz w Brnie Vaculik. Goście zwiedzili w tym mieście urząd stanu cywilnego, krematorium (!) oraz zakłady łożysk tocznych i ciągników. Później odbyły się rozmowy w KW KPCz w Brnie, które dotyczyły sytuacji społeczno-religijnej w województwie południowomorawskim²⁶.

Następnego dnia delegacja z Polski przeprowadziła rozmowy w Słowackiej Radzie Narodowej w Bratysławie, gdzie została przyjęta m.in. przez pełnomocnika Słowackiej Rady Narodowej do spraw Szkolnictwa i Kultury Mateja Lučana. Rozmowy dotyczyły przede wszystkim sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych na Słowacji²⁷.

25 lipca goście zwiedzili kolejno Gottwaldov (dzisiejszy Zlin) i muzeum obuwnictwa w zakładach „Svit”, dawny pałac arcybiskupów ołomunieckich w Kromieryżu oraz jedno z najbardziej znanych miejsc pielgrzymkowych na Morawach, czyli Svatý Kopeček (w dzielnicy Ołomuńca).

²⁵ *Ibidem*, k. 33–45.

²⁶ *Ibidem*, k. 45–52.

²⁷ *Ibidem*, k. 52–61.

26 lipca delegację z Polski przyjął zastępca kierownika Wydziału Propagandy KC KPCz Vošalik. W rozmowach uczestniczyli również Hruža i Valhař. Źabiński wyraził swój podziw dla polityki wyznaniowej CSRS, która przyczyniła się m.in. do zdeprecjonowania miejsc kultu religijnego. Dyrektor UdsW podsumował także przebieg ponadtygodniowej podróży służbowej po tym kraju.

Vošalik studiował jego entuzjazm. Oceniał, że polityka wyznaniowa była w Czechosłowacji przez wiele lat zaniedbywana. Zaznaczył, że władze tego kraju dążyły do zastępowania metod administracyjnych w rozwiązywaniu spraw wyznaniowych oddziaływaniem ideologicznym, propagandą ateistyczną i popularyzacją światopoglądu naukowego za pomocą wszystkich dostępnych środków społecznego oddziaływania. Podczas dalszych rozmów towarzysze czechosłowaccy przybliżyli gościom z Polski zagadnienia związane z polityką wyznaniową ich kraju. Wspólnie omówiono specyfikę działania administracji wyznaniowej w CSRS i PRL. W ocenie dyrektora UdsW różnica między sytuacją Kościoła katolickiego w Czechosłowacji i w Polsce polegała na tym, że w tym drugim państwie przyjął on formułę „Kościoła walczącego”. Źabiński dostrzegł szansę dla polityki wyznaniowej w pogłębianiu rozwarstwienia między niższym duchowieństwem a hierarchią. Podkreślił, że podległy mu urząd odgrywał w PRL rolę międzyresortowego koordynatora polityki wyznaniowej. Hruža zaznaczył, że DSK, podobnie jak jego polski odpowiednik, nie nadzorował innych resortów, lecz dysponował znacznymi możliwościami w nadzorowaniu budżetu dla celów kościelnych²⁸.

W godzinach popołudniowych 26 lipca minister szkolnictwa i kultury CSRS Kahuda przyjął gości z Polski na uroczystym obiedzie. W jego trakcie podsumowano przebieg wizyty pracowników UdsW. Merker odbył ponadto krótką rozmowę na tematy legislacyjne oraz na temat kontaktów międzynarodowych duchowieństwa katolickiego w Czechosłowacji i Polsce²⁹.

27 lipca, podczas pożegnального spotkania w Pradze strona polska została wtajemniczona w szczegóły współpracy Departamentu Spraw Kościelnych z aparatem bezpieczeństwa CSRS. Strona czechosłowacka złożyła prośbę o regularne przysyłanie jej informacji o kazaniach prymasa Wyszyńskiego

²⁸ AAN, UdsW, 136/2, Szczegółowe sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w Czechosłowacji (16–27 VII 1963 r.), Warszawa, 24 VIII 1963 r., k. 61–66.

²⁹ *Ibidem*, k. 66–69.

(podobno księży w CSRS dowiadywali się o ich treści szybciej niż organy państwowe tego kraju). Żabiński zobowiązał się, że prześle opracowanie o metodach działalności Kościoła katolickiego w Polsce. Hrůza zwrócił uwagę na utrzymywanie kontaktów przez księży w Czechosłowacji i Polsce za sprawą małego ruchu granicznego i turystyki. Podobne zjawisko występowało na granicy CSRS z NRD i WRL. Merker zapewnił, że strona polska zrobiła wszystko, by udaremnić tego rodzaju kontakty, co jednak – ze względu na stosunkowo znaczną skalę ruchu granicznego – nie mogło zostać całkowicie wyeliminowane³⁰.

Od 4 do 6 grudnia 1969 r. przebywała w Polsce delegacja czechosłowackiego aparatu wyznaniowego, w której skład weszli dyrektor Sekretariatu do Spraw Kościelnych (SdsK) przy Ministerstwie Kultury Słowackiej Republiki Socjalistycznej Karel Homola, kierownik SdsK przy wicepremierze CSRS Karel Hrůza i Urban. Ze strony polskiej w rozmowach uczestniczyli pracownicy UdsW: dyrektor Aleksander Skarżyński i jego zastępca Tadeusz Dusik, a także naczelnicy wydziałów: Leśniewski, Merker i Wołowicz oraz Eryk Sztekker (jako protokolant). Przedmiotem narady były stosunki między państwem a Kościołem katolickim w Czechosłowacji i Polsce³¹.

Na początku spotkania (4 grudnia) Merker opowiedział o działalności Kościoła katolickiego w PRL, akcentując zagadnienia dotyczące jego relacji z państwem i pracy duszpasterskiej. Wystąpienie to uzupełniał Skarżyński³². W drugiej części obrad Wołowicz przedstawił gościom z CSRS sytuację zakonów w Polsce. Homola i Hrůza dopytywali o działalność ruchu duchowieństwa społecznie postępowego, apostołstwa stanowego, rad parafialnych oraz kontakty między aparatem władzy a episkopatem. Informacji o tych sprawach udzielili m.in. Merker i Skarżyński³³.

³⁰ *Ibidem*, k. 69–71.

³¹ Por. D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 271–280.

³² Opracowano na podstawie: AAN, UdsW, 136/6, Protokół ze spotkania delegacji aparatu wyznaniowego CSRS z pracownikami UdsW (Warszawa, 4–6 XII 1969 r.), [Warszawa, 1969 r.], k. 87–92; AAN, UdsW, 127/82, Protokoły ze spotkania delegacji aparatu wyznaniowego CSRS z pracownikami UdsW, (Warszawa, 4–6 XII 1969 r.), [Warszawa, 1969 r.], k. 34–66.

³³ AAN, UdsW, 136/6, Skrót protokołu ze spotkania delegacji aparatu wyznaniowego CSRS z pracownikami UdsW 4 XII 1969 r., [Warszawa, 1969 r.], k. 47–53.

Rozmowy kontynuowano 5 grudnia (dodatkowo uczestniczył w nich Władysław Skrzypczak z WA KC PZPR). Tym razem goście z Czechosłowacji odpowiadali na pytania pracowników UdsW dotyczące m.in. działalności czeskiej i słowackiej komisji do spraw kościelnych, budowy kościołów, ruchu ekumenicznego, czeskich i słowackich organizacji religijnych działających poza granicami CSRS, badań socjologicznych dotyczących religijności, sytuacji Kościoła greckokatolickiego, interakcji między aparatem partyjnym a aparatem wyznaniowym w CSRS³⁴.

W dniach 1–3 czerwca 1971 r. na zamku Dobříš, położonym kilkadziesiąt kilometrów od Pragi, doszło do kolejnego spotkania przedstawicieli administracji wyznaniowej CSRS i PRL. Stronę polską reprezentowali pracownicy UdsW: dyrektor Aleksander Skarżyński, naczelnik Wydziału Ogólnego Kazimierz Leśniewski i starszy radca Jerzy Janitz oraz delegat WA KC PZPR M. Szydłowski. Ze strony gospodarzy w rozmowach uczestniczyli: kierownik Sekretariatu do Spraw Kościelnych przy wicepremierze CSRS Hrůza, dyrektor SdsK przy Ministerstwie Kultury Czeskiej Republiki Socjalistycznej J. Miksa, dyrektor SdsK przy Ministerstwie Kultury Słowackiej Republiki Socjalistycznej Homola, pracownik KC KPCz František Cinoltr oraz pracownicy czeskiego SdsK Hrášek i Kopecka³⁵.

Hrůza opowiedział o pierwszych rozmowach dyplomatycznych między Czechosłowacją a Stolicą Apostolską, które przeprowadzono jesienią 1970 r. w Rzymie i kontynuowano w marcu 1971 r. w Pradze. Głównym tematem spotkań dyplomatów obu państw była sprawa obsady diecezji w CSRS. Obustronne rozmowy, choć odbywały się w napiętej atmosferze, uznane zostały za pożyteczne³⁶.

Po wysłuchaniu informacji na temat rozmów polsko-watykańskich towarzysze czechosłowaccy zadali swoim gościom wiele pytań. Szczególnie interesowało ich to, na jak dalekie ustępstwa gotowe były władze PRL w relacjach z Kościołem katolickim i gdzie znajdowała się ewentualna „druga linia” żądań i postulatów pod adresem Watykanu. Inne pytania dotyczyły lojalnych

³⁴ *Ibidem*, Skrół protokołu ze spotkania delegacji aparatu wyznaniowego CSRS z pracownikami UdsW 5 XII 1969 r., [Warszawa, 1969 r.], k. 54–58.

³⁵ Por. D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 280–284.

³⁶ AAN, UdsW, 136/6, Notatka na temat spotkania przedstawicieli czechosłowackich i polskich władz wyznaniowych na zamku Dobříš (1–3 VI 1971 r.), Warszawa, 7 VI 1971 r., k. 25–30.

wobec państwa duchownych skupionych w Zrzeszeniu Katolików „Caritas” i ich stosunków z episkopatem oraz kwestii przyjazdu do Polski papieża Pawła VI³⁷. Homola zreferował sytuację Kościoła katolickiego w CSRS, a Miksa opowiedział o sytuacji pozostałych Kościołów w tym kraju³⁸.

Od 16 do 17 października 1974 r. w CSRS przebywała delegacja UdsW, która chciała uzyskać informacje o przebiegu i wynikach rozmów przeprowadzonych przez Czechosłowację ze Stolicą Apostolską we wrześniu tegoż roku. Podczas spotkania wymieniono się informacjami na temat polityki wyznaniowej PRL i CSRS. Kierownictwo KC KPCz oceniło pozytywnie zainicjowanie przez Watykan rozmów z państwami komunistycznymi. Wyrażało jednak zaniepokojenie perspektywą nawiązania przez nie stosunków dyplomatycznych z państwem kościelnym i izolacją pod tym względem CSRS. Towarzysze czechosłowaccy zwrócili uwagę na kłopoty wewnętrzne, takie jak postawa Kościołów ewangelickich pozostających pod silnym wpływem RFN i USA, nielegalne budownictwo sakralne na Słowacji i wzrost aktywności sekt. Oczekiwano, że strona polska deleguje więcej przedstawicieli na obrady przygotowujące ChKP, że zostanie uruchomiona systematyczna wymiana informacji na tematy związane z polityką wyznaniową, a także nastąpi intensyfikacja współpracy między czechosłowacką organizacją *Pacem in Terris* a jej polskim odpowiednikiem w postaci Zrzeszenia Katolików „Caritas”³⁹.

Celem kolejnej wizyty roboczej pracowników UdsW w Pradze w dniach 3–4 czerwca 1976 r. była wymiana poglądów na temat kontaktów CSRS i PRL ze Stolicą Apostolską. Pretekstem do niej było zakończenie drugiej tury misji abp. Luigiiego Poggiiego w Warszawie i perspektywa kontaktów dyplomatycznych na linii Praga–Watykan. Polską delegację przyjęli Karel Hruža i František Cinoldr. Ponadto odbyły się spotkania z wicepremierem CSRS Matejem Lučanem, kierownikiem Wydziału Ideologicznego KC KPCz Wasilem Bejdą i ministrem kultury Milanem Klusákiem.

³⁷ *Ibidem*, k. 30–34.

³⁸ *Ibidem*, k. 34–36.

³⁹ AAN, UdsW, 136/15, Notatka sprawozdawcza z pobytu delegacji UdsW w Czechosłowacji (16–17 X 1974 r.), [Warszawa, październik 1974 r.], k. 3–4; *ibidem*, Notatka służbowa z rozmów przeprowadzonych w Sekretariacie do Spraw Kościelnych Prezydium Rządu Federalnego CSRS w dniach 16–17 X 1974 r., Warszawa, 18 X 1974 r., k. 5–7.

Podczas spotkania oceniono przebieg i efekty rozmów CSRS ze Stolicą Apostolską i scharakteryzowano sytuację w kraju pod względem stosunków wyznaniowych. Źródłem niepokoju towarzyszy czechosłowackich były Kościoły protestanckie, które uważano za ośrodki „politycznej orientacji prozachodniej”. Podobne nastroje budziła sytuacja w Kościele husytów, który był nastawiony opozycyjnie do władz państwowych. Zauważono, że na Słowacji utrzymywała się aktywność Kościołów katolickiego i greckokatolickiego. Na płaszczyźnie międzynarodowej obawy administracji wyznaniowej CSRS budził brak zdecydowanego zaangażowania Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich (BKKE) w przygotowania do Światowego Kongresu Religii na rzecz Pokoju w Moskwie. Towarzysze czechosłowaccy postulowali także zainicjowanie przygotowań do zaplanowanego na 27 lipca 1976 r. w Genewie spotkania reprezentantów Kościołów z państw sygnatariuszy Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy Europejskiej (KBWE) w Helsinkach (został podpisany 1 sierpnia 1975 r.) oraz dokładniejszą analizę sytuacji w Światowej Radzie Kościołów. Uważali za konieczne doprecyzowanie zakresu i charakterystyki kontaktów Stowarzyszenia PAX z Czechosłowacką Partią Ludową i jego udziału w ChKP⁴⁰.

Relacje UdsW z jego odpowiednikami w państwach demokracji ludowej wychodziły nierzadko poza ramy czysto służbowe. Radca ambasady czechosłowackiej, a zarazem zastępca kierownika ośrodka kulturalnego Kopecki 10 września 1977 r. poinformował wicedyrektora UdsW Dusika, że ponad dwudziestu pracowników czeskiego i ewentualnie słowackiego Sekretariatu do Spraw Kościelnych wyraziło chęć przyjazdu do Warszawy w dniach 29 grudnia 1977 – 1 stycznia 1978 r. Program wizyty przewidywał rozmowy w UdsW, zwiedzanie stolicy Polski i ewentualnie jej okolic oraz urządzenie wspólnego sylwestra. Podobnie pracownicy czechosłowackiej administracji wyznaniowej powitali Nowy Rok 1977 na Węgrzech w towarzystwie pracowników tamtejszego pionu wyznaniowego. Zakwaterowanie miał gościom zapewnić czechosłowacki ośrodek kulturalny w Warszawie. Kopecki prosił kierownictwo UdsW o zajęcie stanowiska w tej sprawie, zaznaczając,

⁴⁰ AAN, UdsW, 136/20, Notatka Kazimierza Kąkola o wynikach wizyty roboczej przedstawicieli UdsW w Czechosłowacji, [Warszawa], czerwiec 1976 r., k. 35–37.

że sylwestra w 1979 r. towarzysze polscy mogliby spędzić w Czechosłowacji. Odpowiedź strony polskiej na tę propozycję nie jest jak dotąd znana; można jednak przypuszczać, że została ona rozpatrzona pozytywnie⁴¹.

W dniach 14–16 maja 1978 r. w delegacji służbowej do CSRS przebywał naczelnik Wydziału Ogólnego UdsW Aleksander Wołowicz. Bezpośrednim impulsem do tego wyjazdu była uzyskana od Hrůzy informacja, że dysponuje on tajnymi informacjami na temat rozmów prowadzonych w Czechosłowacji z abp. Poggim, który od sierpnia 1973 r. był wysłannikiem Stolicy Apostolskiej do spraw przywrócenia relacji z państwami komunistycznymi w Europie Środkowo-Wschodniej⁴². Delegat UdsW najprawdopodobniej zapoznał się z tymi informacjami podczas zorganizowanego naprędce wyjazdu do Pragi.

W drodze na I Światowy Kongres Prawa Konstytucyjnego w Belgradzie (28 sierpnia – 2 września 1983 r.) Adam Łopatka spotkał się w Pradze z ministrem Vladimirem Janků, który zajął bardzo krytyczne stanowisko wobec Kościoła katolickiego w CSRS i polityki Jana Pawła II wobec tego kraju. Janků prosił swojego rozmówcę, by skierował do Czechosłowacji odpowiedzialnego pracownika UdsW w celu przekazania informacji o wizycie papieża w Polsce w 1979 r. i o jej skutkach. Łopatka i Janků ustalili, że będą ułatwiali współpracę księży związanych z Caritas z ruchem Pacem in Terris. Janků był zainteresowany relacjami państwa z Kościołem katolickim w PRL oraz polskiego aparatu władzy ze Stolicą Apostolską⁴³.

W dniach 28–30 kwietnia 1986 r. w Bielsku-Białej odbyła się konferencja resortów do spraw wyznań Czechosłowacji i Polski z udziałem przewodniczącego Sekretariatu do Spraw Kościelnych w Urzędzie Prezydium Rządu CSRS Vladimira Janků, jego zastępcy Vladimira Hráška oraz przedstawiciela KC KPCz Františka Cinoldra⁴⁴. Gospodarzami spotkania byli: minister

⁴¹ *Ibidem*, Sporządzona przez Aleksandra Wołowicza notatka w sprawie wizyty pracowników czechosłowackiej administracji wyznaniowej w Polsce, [Warszawa], 20 IX 1977 r., k. 369.

⁴² AAN, 140/2, Notatka naczelnika Wydziału Ogólnego UdsW Aleksandra Wołowicza na temat uzyskanej od Karela Hrůzy informacji o posiadaniu przez niego informacji z rozmów z Luigim Poggim, [Warszawa], 12 V 1978 r., k. 152.

⁴³ AAN, UdsW, 128/129, Notatka Adama Łopatki z udziału w I Światowym Kongresie Prawa Konstytucyjnego w Belgradzie (28 VIII – 2 IX 1983 r.), Warszawa, 5 IX 1983 r., k. 31.

⁴⁴ *Ibidem*, Program konferencji resortów do spraw wyznań CSRS i PRL w Bielsku-Białej (28–30 IV 1986 r.), Bielsko-Biała, 22 IV 1986 r., k. 84; *ibidem*, Program pobytu delegacji

kierownik UdsW Adam Łopatka, zastępca kierownika Wydziału Społeczno-Prawnego (WSP) KC PZPR Jerzy Klica, dyrektor Zespołu do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego Edward Kotowski, dyrektor Zespołu do spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nierzymskokatolickich Tadeusz Dusik, dyrektor Gabinetu Ministra Piotr Dyjeciński i dyrektor Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Bielsku-Białej Józef Twarowski.

Trzydniowe rozmowy zdominowały kwestie dotyczące perspektyw polityki wyznaniowej CSRS w świetle uchwał XVII Zjazdu KPCz, kierunków polityki wyznaniowej PRL w świetle dokumentów przygotowanych przed X Zjazdem PZPR oraz ujednoczenia stanowiska państw komunistycznych w kontaktach ze Stolicą Apostolską⁴⁵.

Pierwszego dnia konferencji goście z CSRS zostali przyjęci przez władze województwa bielskiego, a także spotkali się z działaczami partyjnymi tego regionu. Dla tych ostatnich Janků wygłosił wykład o sytuacji wyznaniowej w Czechosłowacji. Drugiego dnia wizyty Łopatka i Janků razem z towarzyszącymi im osobami spotkali się z duchowieństwem i laikatem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w siedzibie Senioratu diecezji cieszyńskiej. W spotkaniu tym uczestniczył zwierzchnik Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce bp Janusz Narzyński, który poinformował gości o historii i aktualnej sytuacji tego wyznania w PRL. Łopatka i Janků zapoznali się również z działalnością Domu Opieki Społecznej „Emaus” w Dzięgielowie⁴⁶.

Wiadomość o zaplanowanej na czerwiec 1987 r. wizycie papieża w Polsce zaniepokoiła władze Czechosłowacji. W związku z tym szef tamtejszego aparatu wyznaniowego Janků zaprosił do Pragi Łopatkę⁴⁷. Celem spotkania, do którego doszło 16 lutego 1987 r., była wymiana informacji o polityce wyznaniowej w CSRS i PRL. Janků poinformował Łopatkę o wizycie w Pradze abp. Francesca Colasuonna. Oznajmił, że władze Czechosłowacji

Sekretariatu do Spraw Kościelnych w Urzędzie Prezydium Rządu CSRS w Bielsku-Białej (28–30 IV 1986 r.), k. 86.

⁴⁵ *Ibidem*, Notatka z pobytu w Polsce delegacji Sekretariatu do Spraw Kościelnych w Urzędzie Prezydium Rządu CSRS, Warszawa, 8 V 1986 r., k. 92–93.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 93–94.

⁴⁷ AAN, UdsW, 128/140, Pismo dyrektora UdsW Adama Łopatki do szefa URM gen. Michała Janiszewskiego w sprawie wyjazdu do Pragi na zaproszenie szefa aparatu wyznaniowego CSRS Władimira Janků, Warszawa, 9 II 1987 r., k. 126.

nie zgadzały się na pielgrzymkę Jana Pawła II do tego kraju. W CSRS działały nielegalne struktury kościelne, które w ocenie Janků były niewielkie i nie stanowiły problemu dla państwa. Rozmówca Łopatki dał świadectwo instrumentalnego podejścia do sprawy zakonów w CSRS. Jak zanotował Łopatka: „W CSRS w 1950 r. skasowano zakony męskie. Są pojedynczy, jeszcze żyjący zakonnicy, którzy kontynuują przestrzeganie reguły zakonnej. Ale to sprawa czasu. W tym samym roku zamknięto nowicjaty w zakonach żeńskich. Jest nadal około 5 tys. sióstr, z tym że najmłodsze mają po 60 lat. Czekają się, aż umrą i to rozwiąże sprawę zakonów żeńskich”⁴⁸. Janků informował kolegę z Polski o aktywności laikatu i ukazywaniu się nielegalnej literatury religijnej w CSRS. Władze tego kraju dążyły do systematycznego zmniejszania liczebności księży katolickich. Łopatka dowiedział się również o decyzji Prezydium KC KPCz w sprawie rozbudowy państwowej administracji wyznaniowej. Planowano, że polityka na tym polu będzie jednolita i scentralizowana, co jednak było sprzeczne z postanowieniami konstytucji czzechosłowackiej, która nie przewidywała kompetencji federacji w zakresie polityki wyznaniowej⁴⁹.

Wiadomości o pewnej liberalizacji kursu polityki wyznaniowej w Polsce budziły zaniepokojenie władz CSRS. Dotyczyło to również zainteresowania Czechów i Słowaków procesami poluzowania systemu w ZSRZ (czyli pierestrojki i głośności), o których dowiadywali się za pośrednictwem telewizji sowieckiej, dostępnej w całej Czechosłowacji. Władzom w Pradze zależało na tym, by papież nie podejmował akcji wymierzonych w ich interesy i nie wypowiadał się na tematy czzechosłowackie. Łopatka poinformował Janků o stanowisku X Zjazdu PZPR w sprawach polityki wyznaniowej, wysiłkach na rzecz normalizacji stosunków z Kościołem katolickim i przygotowaniach do trzeciej pielgrzymki Jana Pawła II do Polski⁵⁰.

Od 8 do 11 lutego 1989 r. w Polsce przebywał kierownik Sekretariatu do Spraw Kościelnych Rządu CSRS Vladimir Janků i konsultant KC KPCz František Cinoldr. Podczas rozmów w UdsW wymieniono poglądy i do-

⁴⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie Adama Łopatki z pobytu służbowego w Pradze 16 II 1987 r., Warszawa, 25 II 1987 r., k. 47.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 48.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 49.

świadczenia związane z realizacją polityki wyznaniowej w Czechosłowacji i Polsce. Janků ponadto informował polskich kolegów o przebiegu rozmów administracji wyznaniowej swojego kraju ze Stolicą Apostolską, sytuacji zakonów żeńskich w CSRS oraz przygotowaniach Kościoła greckokatolickiego do tysiąclecia chrztu Rusi. Opowiedział również o specyfice pracy sekretariatów wyznaniowych – federalnego, czeskiego i słowackiego – w CSRS oraz o sytuacji wyznań w tym państwie⁵¹.

Polska–Jugosławia

Podczas I Światowego Kongresu Prawa Konstytucyjnego w Belgradzie (29 sierpnia – 2 września 1983 r.) minister kierownik UdsW Łopatka spotkał się z sekretarzem jugosłowiańskiego Federalnego Sekretariatu do spraw Wyznań R. Samardziciem oraz serbskim ministrem do spraw wyznań Z. Stenkowiciem, którzy byli zainteresowani współpracą z UdsW⁵².

Od 17 do 22 czerwca 1985 r. przebywał w Polsce przewodniczący jugosłowiańskiego Urzędu do spraw Stosunków ze Wspólnotami Religijnymi prof. Aleksander Fira. Spotkał się on z szefem Kancelarii Sejmu Kazimierzem Świtałą i grupą posłów. Został również przyjęty przez Łopatkę i prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego prof. Adama Zielińskiego. W Instytucie Państwa i Prawa PAN Fira wygłosił wykład o zmianach w systemie politycznym Jugosławii. Odwiedził Gdańsk i Lublin, gdzie wygłosił wykłady o stosunkach między państwem a wspólnotami religijnymi w Jugosławii. Złożył również wizytę w ATK i na KUL⁵³.

Mimo tych spotkań dwustronne relacje UdsW i jego jugosłowiańskiego odpowiednika ostatecznie nie rozwinęły się na szerszą skalę.

⁵¹ AAN, UdsW, 128/113, Komunikat na temat wizyty w Polsce pracowników czechosłowackiego aparatu wyznaniowego, [Warszawa, 1989 r.], k. 55; *ibidem*, Rozmowy w UdsW z delegacją czechosłowacką (9 II 1989 r.), k. 62 i n.; por. D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 284–286.

⁵² O polityce Jugosławii wobec Kościoła katolickiego: P. Wawryszuk, *Polityka władz Jugosławii wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1971*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1, s. 236 i n.

⁵³ AAN, UdsW, 128/111, program pobytu w Polsce przewodniczącego Urzędu do spraw Stosunków ze Wspólnotami Religijnymi Jugosławii Aleksandra Firy, [Warszawa, 1985 r.],

Polska–Kuba

Dzień po zakończeniu w Warszawie narady z udziałem kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych (27 lutego – 1 marca 1978 r.) odbyło się w tym mieście spotkanie pracowników Wydziału Oświaty, Nauki i Kultury KC Komunistycznej Partii Kuby (KPK) Segunda Rivero Rodrigueza i Jorge Ramireza Calzadia z pracownikami UdsW Kąkolem, Merkerem i Pijewskim. Podczas rozmów goście poruszyli tematy dotyczące tworzenia państwowych organów do spraw wyznań na Kubie oraz przygotowań w Ameryce Łacińskiej do V Zgromadzenia Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze w 1978 r. Towarzysze kubańscy oczekiwali na pomoc finansową w tej sprawie ze strony innych państw komunistycznych. Kąkol poinformował ich o sytuacji wyznaniowej w Polsce, a zwłaszcza zróżnicowanych postawach duchowieństwa katolickiego wobec państwa; omówił również efekty polityki wyznaniowej PRL. Merker dostarczył Kubańczykom danych na temat liczebności duchowieństwa katolickiego w Polsce oraz liczby powołań kapłańskich.

W UdsW oceniono, że po utworzeniu na Kubie podmiotu administracji wyznaniowej należało nawiązać z nim kontakt i doprowadzić do spotkania z jego pracownikami w celu omówienia spraw interesujących obie strony, w tym zwłaszcza kontaktów ze Stolicą Apostolską. Postulowano również wystąpienie do premiera PRL o wyasygnowanie 5 tys. dolarów na pomoc państwu Ameryki Łacińskiej w przygotowaniach do ChKP⁵⁴.

2 grudnia 1983 r. odbyło się w Warszawie spotkanie szefa Wydziału Kultury i Nauki, a zarazem członka KC KPK Joségo Felipe Carneada i specjalisty do spraw wyznaniowych tego kraju Isidora Gomesa z kierownictwem UdsW. Goście opowiedzieli o sytuacji Kościoła katolickiego w swoim kraju i jego relacjach z państwem oraz stosunkach Kuby ze Stolicą Apostolską.

k. 84–87; *ibidem*, Komunikat z pobytu w Polsce przewodniczącego Urzędu do spraw Stosunków ze Wspólnotami Religijnymi Jugosławii Aleksandra Firy, [Warszawa, 1985 r.], k. 91.

⁵⁴ AAN, UdsW, 136/22, Notatka o przebiegu spotkania z delegacją kubańską podczas narady kierowników państwowych urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych (Warszawa, 27 II – 1 III 1978 r.), [Warszawa, 1978 r.], k. 94–97.

Podczas pobytu w Warszawie Kubańczycy spotkali się z działaczami Stowarzyszenia PAX i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (ChSS)⁵⁵.

Interakcje polskiej i kubańskiej administracji wyznaniowej nie wyszły poza fazę rozmów obustronnych.

Polska – Niemcy Wschodnie

Przy okazji Zjazdu Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SPJN) Jerzy Morawski zaprosił towarzyszy z NRD do odwiedzenia Polski i poznania realizowanej w tym kraju polityki wyznaniowej. Kierownik Wydziału KC SPJN Willi Barth i sekretarz Sekretariatu Stanu do Spraw Kościelnych (SSdsK) Werner Eggerath wykazywali podobno duże zainteresowanie tą problematyką⁵⁶.

Niemcy zostali zaproszeni do Polski za pośrednictwem ambasady polskiej w Berlinie⁵⁷. Barth, Eggerath oraz Friedrich (prawdopodobnie był to tłumacz) przylecieli do Warszawy 24 maja 1959 r. Dotychczas nie wiadomo, co dokładnie złożyło się na program tej wizyty, a zwłaszcza co było tematem rozmów obustronnych⁵⁸.

O poprawnych relacjach, jakie utrzymywał UdsW z Sekretariatem Stanu do Spraw Kościelnych, świadczą natomiast życzenia, które w październiku 1959 r. Sztachelski wysłał Eggerathowi z okazji dziesięciolecia NRD⁵⁹.

Pracownicy polskiej i niemieckiej administracji wyznaniowej rozmawiali ze sobą również podczas wielostronnej narady pracowników administracji wyznaniowej w stolicy Węgier (24–29 kwietnia 1962 r.). Tematem tych

⁵⁵ AAN, UdsW, 128/110, Protokół rozmów kierownictwa UdsW z delegacją z Kuby, [Warszawa], 2 XII 1983 r., k. 17–22; *ibidem*, Program spotkania delegacji Kuby z kierownictwem UdsW (Warszawa, 2 XII 1983 r.), k. 15–16.

⁵⁶ AAN, UdsW, 36/1390, Pismo ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie wizyty w Polsce gości z NRD i WRL, poufne, Warszawa, 9 V 1959 r., k. 67. Szerzej o kulisach zaproszenia Niemców do Polski: B. Noszczak, *Antykościelna międzynarodówka...*, s. 420 i n.

⁵⁷ AAN, UdsW, 36/1390, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Departamentu IV MSZ w sprawie zaproszenia do Polski Waltera Eggeratha, [Warszawa], 16 V 1959 r., k. 94.

⁵⁸ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Biura Finansowego URM w sprawie pokrycia kosztów wizyty gości z NRD, [Warszawa], 24 VI 1959 r., k. 77.

⁵⁹ AAN, UdsW, 36/662, Życzenia ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego wysłane sekretarzowi stanu do spraw kościelnych Wernerowi Eggerathowi z okazji dziesięciolecia NRD, [Warszawa], 6 X 1959 r., k. 2.

rozmów były możliwości wywarcia wpływu na Kościół ewangelicki w NRD za pośrednictwem kół postępowych w Kościele Ewangelicko-Augsburskim w PRL. Sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD Hans Seigewasser zaprosił wówczas dyrektora UdsW Aleksandra Żabińskiego do złożenia wizyty w Berlinie. Propozycję tę potwierdził w piśmie przysłanym do Warszawy 20 czerwca 1962 r. oraz w rozmowie telefonicznej z Żabińskim, do której doszło osiem dni później⁶⁰. Pierwotnie termin spotkania strona niemiecka wyznaczyła na 2–5 lipca, jednak ostatecznie został on przesunięty o ponad dwa miesiące⁶¹.

Zanim doszło do wyjazdu delegacji UdsW do Berlina, przedstawiciele Ambasady NRD w Warszawie Püschal, a następnie Schuman systematycznie przekazywali stronie polskiej informacje o sprawach, którymi zajmowała się niemiecka i polska administracja wyznaniowa. Do tej wymiany wiadomości włączyła się także Ambasada PRL w Berlinie poprzez jej radcę Tomalę. Między Sekretariatem Stanu do Spraw Kościelnych a Urzędem do spraw Wyznań utrzymywany był ponadto kontakt listowny⁶².

5 września 1962 r. na zaproszenie złożone przez Seigewassera z pięciodniową wizytą do komunistycznych Niemiec wyjechali Merker i Żabiński, którzy na miejscu przeprowadzili rozmowy z kierownictwem Sekretariatu Stanu do spraw Kościelnych NRD, kierownikiem Wydziału do Spraw Kościelnych KC SPJN W. Hartmannem oraz pierwszymi zastępcami przewodniczących prezydiów okręgowych rad narodowych i referentami spraw kościelnych tych prezydiów w Lipsku i Poczdamie⁶³.

Pierwszego dnia wizyty Żabiński wygłosił referaty na temat stosunków między państwem a Kościołem katolickim w Polsce, Soboru Watykańskie-

⁶⁰ AAN, UdsW, 48/70, Złożone przez sekretarza stanu do spraw kościelnych NRD Hansa Seigewassera zaproszenie dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do złożenia wizyty w NRD, Berlin, 20 VI 1962 r., b.p. (dokument w języku niemieckim).

⁶¹ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do kierownika WA KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego w sprawie wizyty pracowników UdsW w NRD, Warszawa, 30 VI 1962 r., b.p.

⁶² *Ibidem*, Przemówienia dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego podczas pobytu delegacji UdsW w NRD w dniach 5–10 IX 1962 r., b.p.

⁶³ *Ibidem*, Sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w NRD od 5 do 10 IX 1962 r., b.p. (Wizyta pracowników UdsW w Niemczech Wschodnich we wrześniu 1962 r. jest najlepiej udokumentowanym wydarzeniem z zakresu kontaktów międzynarodowych tej instytucji, jakie zbadałem i opisałem).

go II, udziału Kościołów chrześcijańskich w Polsce w walce o pokój oraz sytuacji Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce⁶⁴. Pracownicy polskiego i wschodniemieckiego pionu wyznaniowego ustalili, że 24 września 1962 r. przybędzie do NRD siedmiu duchownych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z PRL na czele z bp. Andrzejem Wantułą. W skład delegacji mieli wejść ponadto pracownicy nauki Wydziału Teologii Ewangelickiej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie oraz kilku wybitniejszych postępowych księży ewangelickich. Opracowano szczegółowy program pobytu tych duchownych w NRD, który został zróżnicowany pod względem ich indywidualnych możliwości i zainteresowań. Celem nawiązania kontaktów między księżmi ewangelikami z Polski i Niemiec była pomoc władzom partyjno-państwowym NRD w prowadzonej przez nie walce z „reakcyjnymi środowiskami ewangelickimi” oraz zaangażowanie księży ewangelickich do realizacji zadań nakreślonych przez Front Narodowy tego państwa⁶⁵.

W odniesieniu do Kościoła katolickiego delegacja UdsW omówiła z niemieckimi towarzyszami sprawę zaproszenia przez prymasa Stefana Wyszyńskiego abp. Alfreda Bengscha na uroczystości maryjne na Jasną Górę (26 sierpnia 1962 r.) oraz odmowy udzielenia hierarsze niemieckiemu wizy przez władze PRL. Przedyskutowano stosunki między państwem a Kościołami katolickim i ewangelickim w NRD. Oceniono, że mają one specyficzny charakter ze względu na podział Niemiec i nieuznawanie ich komunistycznej części przez państwa zachodnie. Kościoły, działając po obu stronach żelaznej kurtyny, dążyły do współpracy z władzami RFN. W tej sytuacji czynnikiem dominującym w polityce wyznaniowej NRD była tendencja do różnicowania duchowieństwa i zdobywania jego poparcia na rzecz polityki tego kraju. W przeciwieństwie do sytuacji w PRL, administracyjne ograniczanie pozareligijnej działalności Kościoła odgrywało w Niemczech komunistycznych mniejszą rolę.

⁶⁴ Treść tych wystąpień: *ibidem*, Przemówienia dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego podczas pobytu delegacji UdsW w NRD w dniach 5–10 IX 1962 r., b.p.

⁶⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w NRD od 5 do 10 IX 1962 r., b.p. Na temat planowanej wizyty duchownych ewangelickich w NRD: *ibidem*, Notatka Aleksandra Merkera w sprawie sytuacji Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL omówionej podczas delegacji w NRD w dniach 5–10 IX 1962 r., [Warszawa, 1962 r.], b.p.

Delegacja UdsW poznała metody pracy jej niemieckiego odpowiednika. Omówiono kwestię finansowania Kościołów w NRD i należącej do nich własności ziemskiej (po II wojnie światowej w Niemczech Wschodnich nie znacionalizowano majątków rolnych Kościołów, a państwo dotowało duchowieństwo). Wiele uwagi poświęcono sytuacji Kościoła ewangelickiego. Towarzysze niemieccy ocenili, że jego stosunki z państwem nie pogorszyły się na tle ogólnej sytuacji politycznej. W wypadku Kościoła katolickiego, który obejmował około 10 proc. ludności Niemiec Wschodnich, odnotowano, że władze w Berlinie starały się unikać z nim zadrażnień. Relacje państwa z Kościołem katolickim układały się lepiej niż z Kościołem ewangelickim⁶⁶. Urzędnicy polskiego aparatu wyznaniowego zreferowali sytuację Kościoła ewangelickiego w PRL. Podczas pobytu delegacji UdsW nie była jeszcze przesądzona sprawa wyjazdu biskupów wschodnioniemieckich na obrady soborowe. Do Sekretariatu Stanu NRD nie wpłynął zbiorowy wniosek w tej sprawie, choć poszczególni biskupi występowali z wnioskami paszportowymi na wyjazd do Rzymu. Kąkol i Żabiński zapoznali się także z sytuacją innych – poza Kościołami ewangelickim i katolickim – prawnie uznanych związków wyznaniowych w NRD. Towarzysze niemieccy przybliżyli im zagadnienia związane z państwową administracją wyznaniową Niemiec Wschodnich oraz pracą komitetów partyjnych w sprawach wyznaniowych.

Żabiński ocenił, że niemiecki odpowiednik UdsW był mniej od niego obciążony pracą biurokratyczną, gdyż nie zajmował się zagadnieniami związanymi z organizowaniem i obsadzaniem stanowisk kościelnych oraz niektórymi sprawami dotyczącymi majątku kościelnego. Towarzysze niemieccy wiedzieli jednak znacznie mniej o sytuacji organizacyjnej i personalnej Kościołów oraz postawie politycznej poszczególnych księży niż funkcjonariusze UdsW. Ostatnim tematem, z jakim zapoznała się delegacja polskiego aparatu wyznaniowego, była laicyzacja w NRD. Żabiński odnotował, że choć liczba mieszkańców miast uczestniczących w mszach św. w parafiach ewangelickich wynosiła mniej niż 2 proc., to wielu z nich było silnie uczuciowo związanych z Kościołem. Jedną z głównych form

⁶⁶ Por. B. Schaefer, *The East German State and the Catholic Church, 1945–1989*, New York 2010.

świeckiego wychowania młodzieży była Jugendweihe, czyli uroczystość wprowadzenia w życie młodzieży kończącej szkołę podstawową. W NRD rozszerzano świeckie obyczaje nadania imienia dziecku oraz ślubu. Szefa UdsW zainteresowały te dość niecodzienne praktyki, być może planował wprowadzenie niektórych z nich w Polsce⁶⁷.

Podczas pobytu w Niemczech Seigewasser poinformował Żabińskiego, że wiceminister spraw zagranicznych CSRS Kliczka zakomunikował mu, iż sprawa wyjazdu biskupów katolickich na sobór powszechny była przedmiotem *démarche* rządu włoskiego u władz czechosłowackich. Władze CSRS zdecydowały, że do Rzymu wyjedzie z ich kraju trzech biskupów⁶⁸.

W ramach współpracy instytucjonalnej 4 października 1962 r. Aleksander Merker wysłał naczelnikowi Wydziału w Sekretariacie Stanu do Spraw Kościelnych NRD Ernstowi Kuschowi wyjątki z przepisów prawnych oraz projektów kodeksu cywilnego dotyczące osobowości prawnej kościelnych osób prawnych w Polsce⁶⁹.

Z kolei przebywających w Polsce w dniach 28–31 stycznia 1964 r. sekretarza stanu do spraw kościelnych Hansa Seigewassera i naczelnika wydziału Hansa Weisego interesował stosunek polskich hierarchów do papieża Pawła VI i działalność duchowieństwa postępowego w PRL. Goście spotkali się z dyrektorem UdsW Tadeuszem Żabińskim oraz dwoma wicedyrektorami urzędu – Janem Bohdanem i Aleksandrem Skarżyńskim. W rozmowach uczestniczyli ponadto inni pracownicy urzędu: Serafin Kuryłowicz, Aleksander Merker (jako tłumacz), Józef Ochab (jako protokolant), Jan Wierusz-Kowalski, Stanisław Wierzbicki, Władysław Wilczyński i Aleksander Wołowicz⁷⁰. Omówiono m.in. kwestię wizyt duchowieństwa

⁶⁷ O podobnych eksperymentach w PRL: Ł. Marek, M. Bortlik-Dźwierzynska, *Za Marksem bez Boga. Laicyzacja życia społecznego w Polsce w latach 1945–1989*, Katowice 2014.

⁶⁸ AAN, UdsW, 48/70, Notatka dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego z rozmowy z sekretarzem stanu do spraw kościelnych Hansem Seigewasserem, [Warszawa, 1962 r.], b.p.

⁶⁹ *Ibidem*, Pismo starszego radcy UdsW Aleksandra Merkera do naczelnika Wydziału w Sekretariacie Stanu do Spraw Kościelnych NRD Ernsta Kuscha wraz z załącznikami zawierającymi wyjątki z przepisów prawnych dotyczących osobowości prawnej kościelnych osób prawnych w Polsce, Warszawa, 4 X 1962 r., b.p.

⁷⁰ AAN, UdsW, 127/84, Szczegółowy program pobytu delegacji SSsK w Polsce (Warszawa, 28–31 I 1964 r.), k. 1–2.

polskiego w komunistycznych Niemczech oraz problem lewicy katolickiej w NRD i Polsce. W odniesieniu do tego ostatniego zagadnienia dyrektor UdsW Żabiński podkreślił, że żadna z grup lewicowych nie będzie w PRL autentyczną „lewicą katolicką”, dopóki prymas Wyszyński nie nada jej takiego uprawnienia⁷¹.

30 stycznia Seigewasser przekazał stronie polskiej opracowane na piśmie informacje o sprawach, którymi zajmowała się podlegała mu instytucja, czyli SSdsK⁷². Zreferował również sytuację wyznaniową w NRD. Pracownicy UdsW interesowali się ekumenizmem w Niemczech Wschodnich, stosunkiem Kościoła ewangelickiego do Światowej Federacji Luterskiej oraz stosunkiem Kościołów krajowych i Rady Ewangelickiego Kościoła Niemiec do Światowej Rady Kościołów (ŚRK) w aspekcie Vaticanum Secundum. W podsumowaniu dyskusji Żabiński podkreślił m.in., że celem polityki państw komunistycznych powinno być wspieranie działalności ŚRK, co miało prowadzić do osłabienia pozycji Stolicy Apostolskiej. Swoje znaczenie powinna również poszerzyć ChKP. Z tym stanowiskiem zgodził się Seigewasser⁷³.

Podsumowując rozmowy (31 stycznia), dyrektor UdsW zauważył, że wspólnym zadaniem administracji wyznaniowej NRD i PRL było dążenie do wzmocnienia wpływów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na Kościoły i społeczeństwa państw kapitalistycznych oraz wzmocnienie pozycji ŚRK. Seigewasser zgodził się z koncepcją utrzymywania dalszych kontaktów między SSdsK a UdsW. Zwracając uwagę na zbyt rzadkie spotkania pracowników administracji wyznaniowej bratnich państw (co miało miejsce na ogół przy okazji konferencji), podkreślił znaczenie relacji dwustronnych w wypracowywaniu przez państwa komunistyczne koncepcji wspólnej ponadregionalnej polityki wyznaniowej⁷⁴.

⁷¹ AAN, UdsW, 136/5, Protokół z rozmów pomiędzy przedstawicielami administracji wyznaniowej PRL i NRD (Warszawa, 29–31 I 1964 r.), k. 2–9.

⁷² Materiały dostarczone przez delegację SSdsK: *ibidem*, k. 22 i n.

⁷³ AAN, UdsW, 136/5, Protokół z rozmów pomiędzy przedstawicielami administracji wyznaniowej PRL i NRD (Warszawa, 30 I 1964 r.), k. 11–21.

⁷⁴ *Ibidem*, Protokół z rozmów pomiędzy przedstawicielami administracji wyznaniowej PRL i NRD (Warszawa, 29, 31 I 1964 r.), k. 9–10.

Od 27 do 30 stycznia 1966 r. z delegacją w NRD przebywali zastępca kierownika WA KC PZPR Wiesław Ociepka, p.o. dyrektor UdsW Aleksander Skarżyński i starszy radca UdsW Aleksander Merker. Sekretarz stanu do spraw kościelnych Seigewasser zreferował im sytuację Kościoła katolickiego w NRD. Pytał o opinię strony polskiej na temat udziału biskupów wschodnioniemieckich w uroczystościach milenijnych (władze NRD nie chciały, by z tej okazji spotkali się oni z hierarchami z RFN). Polska delegacja poprosiła m.in. o udostępnienie jej pochodzących ze wschodnioniemieckich archiwów materiałów dotyczących działalności w okresie Trzeciej Rzeszy biskupów – adresatów Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 r. (prośba w tej sprawie została skierowana wcześniej do towarzyszy niemieckich przez Ambasadę PRL w Berlinie). Okazało się, że dokumentacja ta została wysłana do Polski za pośrednictwem aparatów bezpieczeństwa NRD i PRL. Mimo to delegacja UdsW otrzymała od swoich wschodnioniemieckich kolegów kopie tych dokumentów. Podczas rozmów omówiono również szerzej sprawę orędzia oraz przebieg antykościelnej kampanii propagandowej, jaką w związku z listem biskupów polskich do biskupów niemieckich zainicjowały władze Polski ludowej⁷⁵.

W Ambasadzie PRL w Berlinie (28 stycznia) omawiano także sytuację w Polsce po wymianie listów między episkopatami polskim i niemieckim. Pracownicy placówki dyplomatycznej sceptycznie przyjęli jej optymistyczną ocenę przedstawioną przez członków delegacji UdsW. Dyskutowano też o relacjach między Stowarzyszeniem PAX a Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną Niemiec i SSdSK. Negatywnie odniesiono się do możliwości przyjazdu biskupów niemieckich do Polski na uroczystości milenijne⁷⁶.

Po południu delegacja z Polski spotkała się z członkiem BP KC Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec Paulem Vernerem. Ponownie przedyskutowano sprawę orędzia. Verner zreferował przebieg kampanii propagandowej w NRD wymierzonej w członków episkopatów w PRL i RFN⁷⁷.

⁷⁵ AAN, UdsW, 127/85, Notatki z pobytu polskiej delegacji w NRD w dniach 27–30 I 1966 r., [Warszawa], 5 II 1966 r., k. 1–13.

⁷⁶ *Ibidem*, 13–14.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 15–17.

Tego samego dnia w SSdsK omówiono również stan przygotowań do zaplanowanej na marzec 1966 r. ChKP⁷⁸. Nazajutrz delegacja UdsW zwiedziła Poczdam. Ostatniego dnia pobytu w Niemczech Wschodnich kontynuowano rozmowy w SSdsK, które tym razem dotyczyły głównie sytuacji wyznaniowej w NRD oraz spraw związanych z ChKP⁷⁹

8 i 9 października 1968 r. odbył się w UdsW narada z udziałem kierownika Referatu Ewangelickiego w SSdsK Hansa Wilkego. Jego przyjazd do Polski był związany z koniecznością uzgodnienia wspólnej polityki zmierzającej do ograniczenia aktywności Kościołów w NRD i innych państwach komunistycznych. Gość z Niemiec Wschodnich opowiedział o sytuacji wyznaniowej w swoim kraju; m.in. zwrócił uwagę na rozszerzanie się działalności religijno-społecznej Kościołów chrześcijańskich pod pretekstem wycieczek turystycznych oraz aktywność duchowieństwa wśród młodzieży.

Pracownicy UdsW zapowiedzieli, że zainteresują się tymi problemami na gruncie polskim. W ich ocenie problemem była m.in. ekumeniczna działalność Klubów Inteligencji Katolickiej oraz ich kontakty z zachodnioniemiecką organizacją Aktion Sühnezeichen Friedensdienste (Akcja Znak Pokuty – Służby dla Pokoju). Merker przybliżył Wilkemu kwestie związane z pracą duchowieństwa katolickiego z młodzieżą w Polsce. Omawianie tego problemu kontynuował jeszcze podczas drugiego dnia wizyty⁸⁰.

23 sierpnia 1970 r. do Warszawy z dwudniową wizytą przybył naczelnik Wydziału Katolickiego SSdsK Horst Hartwig. W rozmowach z nim (24 sierpnia) uczestniczyli naczelnicy wydziałów UdsW Kazimierz Leśniewski i Aleksander Merker. Głównym celem przyjazdu Hartwiga było omówienie koordynacji działań aparatu wyznaniowego NRD i PRL w sprawach dostosowania granic diecezji do granic państwowych. Gość z Niemiec Wschodnich przedstawił również problemy dotyczące stosunków między państwem a Kościołem katolickim w swoim kraju⁸¹.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 17–21.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 23–28.

⁸⁰ AAN, UdsW, 127/86, Protokół z narady odbytej w UdsW 8 X 1968 r., Warszawa, 15 X 1968 r., k. 1–12.

⁸¹ AAN, UdsW, 127/79, Notatka z rozmów w UdsW z pracownikiem SSdsK Horstem Hartwigiem, [Warszawa, 1970 r.], k. 17–20.

W zakresie wspólnych działań SSdsK i UdsW Hartwig zaproponował przygotowanie w październiku 1970 r. w NRD konferencji prasowej z udziałem świeckich działaczy katolickich i księży z obu państw na temat konieczności wprowadzenia zmian w administracji kościelnej oraz rozważenie koncepcji zorganizowania w kwietniu 1971 r. w NRD kolokwium na temat „Polityka państwowa a polityka kościelna”. Celem tego ostatniego spotkania miało być wypracowanie naukowej argumentacji, którą w sprawach administracji kościelnej można byłoby użyć w dialogu z hierarchią RFN i Stolicą Apostolską⁸².

Po odniesieniu się do problemów związanych z administracją kościelną strona polska zgodziła się na zamysł zorganizowania konferencji prasowej oraz – wstępnie – kolokwium. W dalszej części rozmów Hartwig przedstawił polskim towarzyszom sprawy dotyczące działalności Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich. Omówiono również inne, mniej istotne kwestie związane z sytuacją wyznaniową w NRD i PRL⁸³.

30 marca 1972 r. z jednodniową wizytą roboczą do Warszawy przyjechali sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD Seigewasser i dyrektor departamentu w tym sekretariacie Weise. Tematem spotkania z kierownictwem UdsW były aktualne stosunki na linii państwo – Kościół katolicki. Skarżyński poinformował gości o sytuacji, jaka panowała pod tym względem w PRL. Omówił problemy związane z budownictwem sakralnym, normalizacją relacji państwa z Kościołem, stosunkiem duchowieństwa diecezjalnego oraz niektórych środowisk laikatu wobec państwa, laicyzacją życia społecznego w Polsce, stosunkiem Watykanu do duchowieństwa krytycznego wobec władz PRL. Szef UdsW scharakteryzował również postać prymasa Wyszyńskiego i przeanalizował jego działalność. Merker poinformował towarzyszy z NRD o wizycie arcybiskupa Berlina Alfreda Bengscha w Częstochowie, Gnieźnie i Poznaniu oraz rozmowach między PRL a Stolicą Apostolską.

Seigewasser omówił natomiast sytuację Kościoła katolickiego w NRD, a następnie odniósł się do sprawy wizyty abp. Bengscha w Polsce, oświadczając, że władze w Berlinie sprzeciwiały się jej. Zanalizował również sytuację

⁸² *Ibidem*, k. 21.

⁸³ *Ibidem*, k. 22–26.

Kościoła ewangelickiego w Niemczech Wschodnich oraz opowiedział o działalności BKKE⁸⁴.

Od 28 do 30 września 1972 r. z wizytą służbową w NRD przebywali wicedyrektor UdsW Merker i starszy radca tego urzędu Ochab. Pracownicy SSdSK byli zainteresowani rozwojem relacji węgiersko-watykańskich. Węgrzy nie informowali o nich Niemców, więc ci ostatni liczyli na uzyskanie od Polaków informacji z drugiej ręki. Towarzysze z NRD zapoznali kolegów z UdsW z polityką wyznaniową swojego kraju. Dyskutowano m.in. o uregulowaniu administracji kościelnej na Ziemiach Odzyskanych, zaplanowanych na 15 października 1972 r. uroczystościach ku czci bł. o. Maksymiliana Marii Kolbego w Oświęcimiu, kontaktach duchowieństwa katolickiego z NRD i PRL, projektowanym spotkaniu członków Stowarzyszenia PAX i ruchu Pax Christi⁸⁵ w Ojrzanowie, a także kontaktach między Kościołami chrześcijańskimi NRD i PRL⁸⁶.

W czasie delegacji do Niemiec Wschodnich Merker uczestniczył również w spotkaniu prawników z CSRS, NRD, PRL i WRL, które odbyło się 29 września w ośrodku położonym na przedmieściach Drezna. Omówiono tam zagadnienia prawne związane z relacjami tych państw z organizacjami kościelnymi⁸⁷. Podobno tylko UdsW był tak dobrze zorientowany w przepisach dotyczących relacji państwo–Kościoł obowiązujących w innych państwach komunistycznych⁸⁸.

Na zaproszenie Sekretariatu Stanu do Spraw Kościelnych od 25 do 27 kwietnia 1973 r. przebywali w Berlinie kierownik UdsW Skarżyński i wi-

⁸⁴ AAN, UdsW, 136/10, Protokół ze spotkania kierownictwa UdsW z delegacją SSdSK w Warszawie 20 III 1972 r., k. 1–7.

⁸⁵ Pax Christi – pokojowy ruch katolików założony w 1945 r. we Francji z inspiracji Marthe Dortel-Claudot i bp. Pierre’a-Marie Théasa. Początkowo jego celem było pojednanie między narodami Francji i Niemiec. Z czasem ruch rozszerzył swoją formułę, która objęła popularyzację idei pokojowych w skali całego świata. W 1952 r. papież Pius XII zatwierdził Pax Christi jako oficjalny katolicki ruch pokojowy.

⁸⁶ AAN, UdsW, 136/13, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego delegacji UdsW do NRD (28–30 IX 1972 r.), k. 213–221.

⁸⁷ Por. *ibidem*, Materiały do referowania na spotkaniu prawników w Dreźnie 29 IX 1972 r., k. 247–252.

⁸⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego delegacji UdsW do NRD (28–30 IX 1972 r.), k. 221–229.

cedyrektor tego urzędu Merker. Ze strony gospodarzy w rozmowach uczestniczyli m.in. zastępca sekretarza stanu do spraw kościelnych Friedrich Flint i dyrektor departamentu w SSdsK Weise. Niemcy przedstawili informacje o sytuacji Kościołów ewangelickich i Kościoła katolickiego w NRD, działalności BKKE i kontaktach NRD ze Stolicą Apostolską. Gospodarzy interesowały okoliczności, w jakich doszło w kwietniu 1973 r. do wizyty w Polsce delegacji Centralnego Komitetu Katolików Niemieckich z RFN, oraz stosunek episkopatu polskiego do episkopatów obu państw niemieckich⁸⁹.

Latem 1976 r. wicedyrektor Urzędu do spraw Wyznań Aleksander Merker spędzał urlop w komunistycznych Niemczech. Na zakończenie pobytu 30 sierpnia 1976 r. złożył wizytę w Sekretariacie Stanu do Spraw Kościelnych. Rozmawiał tam z dyrektorem departamentu Hansem Weisem i głównym referentem do spraw katolickich Horstem Pötzkem. Gospodarze zreferowali m.in. sytuację wyznaniową w NRD, kontakty ze Stolicą Apostolską i zagadnienia związane z sympozjum BKKE w dniach 4 i 5 września 1976 r.⁹⁰

14 i 15 czerwca 1977 r. kierownik UdsW Kazimierz Kąkol razem z wicedyrektorem tego urzędu Aleksandrem Merkerem gościli w NRD na zaproszenie sekretarza stanu do spraw kościelnych Seigewassera⁹¹. Celem spotkania była wymiana doświadczeń i omówienie spraw bieżących w zakresie polityki wyznaniowej⁹². Delegacja odbyła rozmowy z Seigewasserem, Weisem i Pötzkem. W rozmowach uczestniczył ponadto członek Zespołu do Spraw Kościelnych KC SPJN Fritz Naumann.

Towarzysze niemieccy omówili kwestie związane z kontaktami NRD ze Stolicą Apostolską, działalnością Kościoła katolickiego w swoim kraju, „katolickimi siłami rewizjonistycznymi” w RFN oraz BKKE. Wyrażono

⁸⁹ AAN, UdsW, 136/13, Sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w NRD w dniach 25–27 IV 1973 r., k. 113–138.

⁹⁰ AAN, UdsW, 136/20, Notatka służbowa wicedyrektora UdsW Aleksandra Merkera z pobytu w NRD, [Warszawa], 14 IX 1976 r., k. 16 i n.

⁹¹ Początkowo strona niemiecka wyznaczyła to spotkanie na 15 i 16 czerwca, lecz później zmieniła te plany (AAN, UdsW, 140/2, Pismo kierownika UdsW Kazimierza Kąkola do szefa URM Janusza Wierzchowskiego w sprawie wyjazdu do NRD, [Warszawa], 8 VI 1977 r., k. 34).

⁹² *Ibidem*, Pismo kierownika UdsW Kazimierza Kąkola do premiera Piotra Jaroszewicza w sprawie wyjazdu delegacji UdsW do NRD, [Warszawa], czerwiec 1977 r., k. 36.

zaniepokojenie decyzjami personalnymi w ChKP i uznano, że wymagają one omówienia przez aparat wyznaniowy zainteresowanych państw komunistycznych. Pozytywnie oceniono natomiast sytuację Kościołów ewangelickich w NRD.

Strona polska zreferowała ogólną sytuację wyznaniową w PRL, akcentując takie kwestie jak: postawa hierarchii, działalność grupy „Znak” oraz przebieg rozmów politycznych ze Stolicą Apostolską⁹³.

W dniach 24–25 kwietnia 1978 r. w podróż służbową do Berlina wyjechał wicedyrektor UdsW Dusik. Tematyka wizyty została zdominowana przez kwestie dotyczące prac BKKE. Omówiono także sprawy związane ze stosunkami wyznaniowymi w NRD. Podczas spotkania w Sekretariacie Stanu do Spraw Kościelnych (25 kwietnia) Rudi Bellmann poinformował Dusika o spotkaniu I sekretarza KC SPJN Ericha Honeckera z przedstawicielami Związku Kościołów Ewangelickich (ZKE) 6 marca 1978 r. Referent podkreślał, że wydarzenie to było logiczną konsekwencją polityki wyznaniowej NRD oraz rewizji stosunku Kościołów chrześcijańskich do państwa. Była to także realizacja uchwał IX Zjazdu SPJN. Według Bellmanna w Kościele ewangelickim w Niemczech komunistycznych z aprobatą przyjęto stanowisko kierownictwa ZKE. Zaznaczył on jednak, że spotkanie Honeckera z ewangelikami nie oznacza automatycznie zmiany w polityce wyznaniowej NRD i zapoczątkowania nowego kursu. W związku ze sprawami wyznaniowymi tego państwa Bellmann omówił zagadnienia związane z budownictwem sakralnym, transmisjami uroczystości religijnych w mass mediach, opieką duszpasterską w zakładach penitencjarnych, opieką emerytalną nad osobami duchownymi, z literaturą religijną, przedszkolami prowadzonymi przez Kościół oraz posługą religijną w domach opieki⁹⁴.

Na początku lat osiemdziesiątych liczba dwustronnych spotkań polsko-wschodniemieckich wzrosła. W dniach 30–31 sierpnia 1982 r. Polskę odwiedził sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD Klaus Gysi, który omówił z pracownikami UdsW bieżące problemy z zakresu polityki wyznanio-

⁹³ AAN, UdsW, 136/21, Informacja o przebiegu rozmów w SSdsK, [Warszawa, 1977 r.], k. 48–51.

⁹⁴ AAN, UdsW, 140/2, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika na temat jego wyjazdu służbowego do NRD w dniach 24 i 25 IV 1978 r., [Warszawa, 1978 r.], k. 149–150.

wej w NRD i PRL⁹⁵. Z kolei od 19 do 21 stycznia 1983 r. w NRD przebywał Merker, który w SSdsK i KC SPJN prowadził rozmowy na temat polityki wyznaniowej NRD i PRL⁹⁶.

W dniach 5–7 kwietnia 1984 r. przebywała w Polsce delegacja Sekretariatu Stanu do Spraw Kościelnych, w której skład weszli: Gysi, zastępca sekretarza Herman Kalb i pracownik polityczny Bertram Handel. Celem tej wizyty była wymiana informacji i doświadczeń w realizacji polityki wyznaniowej w NRD i PRL. Oprócz rozmów w UdsW Niemcy spotkali się m.in. z władzami Polskiej Rady Ekumenicznej, członkiem BP KC PZPR Kazimierzem Barcikowskim, senatem Akademii Teologii Katolickiej, władzami Stowarzyszenia PAX oraz członkami Zarządu Głównego Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików⁹⁷.

Ponad miesiąc później do Berlina wyjechał Łopatka, który 21 maja w Polskim Centrum Informacji i Kultury (PCiIK) wygłosił wykład „Stan nauk prawnych w 40-lecie PRL”. Następnego dnia na zaproszenie Kalba szef UdsW uczestniczył razem z ambasadorem polskim w NRD w „roboczym obiedzie”, podczas którego omawiano sprawę kontaktów między Kościołami w Polsce i Niemczech Wschodnich oraz działania polskich duchownych katolickich w NRD. Dokonano również „niezbędnych uzgodnień” w zakresie polityki wyznaniowej, jednak jak dotąd nie wiadomo, czego konkretnie one dotyczyły⁹⁸.

Serię kontaktów bilateralnych między administracją wyznaniową NRD i PRL w 1984 r. zamknęła wizyta Merkera w Berlinie w dniach 25–29 lipca. Pracownik UdsW 26 lipca wygłosił w PCiIK referat na temat drugiej podróży apostołskiej Jana Pawła II do Polski w czerwcu 1983 r. Podobno zainteresowanie tą problematyką było duże, a prelegentowi zadawano wiele pytań. Następnego dnia Merker rozmawiał z niemieckimi kolegami z SSdsK na temat polityki wyznaniowej. O tym samym problemie dyrektor generalny UdsW dyskutował też 28 lipca z kierownikiem zespołu roboczego do spraw kościelnych KC

⁹⁵ AAN, UdsW, 128/124, Informacja UdsW na temat aktualnego stanu współpracy między PRL a NRD w problematyce wyznaniowej, [Warszawa, 1983 r.], k. 11.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ AAN, UdsW, 128/125, Program pobytu delegacji SSdsK w Polsce w dniach 5–7 IV 1984 r., k. 2 i n.

⁹⁸ AAN, UdsW, 128/139, Sprawozdanie ministra kierownika UdsW Adama Łopatki z wyjazdu do Berlina w dniach 21–22 V 1984 r., Warszawa, 24 V 1984 r., k. 3.

SPJN Rudim Bellmannem w obecności pracownika ambasady PRL w Berlinie Stanisława Mąkosy oraz pracowników niemieckiego zespołu roboczego Petera Krauzego i Dietera Münza. Bellmann opowiadał głównie o przebiegu jubileuszu 500-lecia urodzin Marcina Lutra, obchodzonego w roku 1983. Wspomnił również o planach pracy zespołu roboczego do spraw kościelnych KC SPJN z Kościołami wolnymi, czyli m.in. adwentystami, baptytami i nowoapostolcami. Merker z kolei zrelacjonował przebieg wydarzeń rocznicowych w Polsce związanych z wybuchem powstania w getcie warszawskim i urodzinami Lutra oraz obszernie opowiedział o papieskiej podróży apostołskiej do Polski. Towarzysze z NRD i PRL omówili ponadto sprawy związane z międzynarodowymi zgromadzeniami wyznaniowymi, a zwłaszcza BKKE⁹⁹.

Z inicjatywą kolejnego przyjazdu do Berlina pracownika UdsW wyszedł SSdSK, proponując robocze konsultacje na temat kontaktów osobowych między Kościołami w NRD i PRL. Z tego zaproszenia skorzystał Merker, który od 25 do 27 czerwca 1985 r. odbył serię spotkań z niemieckimi towarzyszami. W rozmowach uczestniczyli sekretarz stanu do spraw kościelnych Gysi, jego zastępca Kalb oraz czterech nieznanych dotychczas z imienia i nazwiska pracowników SSdSK. Ze strony polskiej, oprócz Merkera, niemal we wszystkich rozmowach uczestniczyli także pracownicy Ambasady PRL w Berlinie – radca minister Stanisław Mąkosza i radca Tadeusz Gonera. Podczas spotkania omówiono sytuację Kościołów ewangelickich w Niemczech komunistycznych, dominował nastrój optymizmu związany z poprawą relacji między państwem a Związkiem Kościołów Ewangelickich oraz jego Kościołami członkowskimi. Oceniono, że zjawisko to było szeroko popierane przez ewangelików świeckich¹⁰⁰.

Równolegle z procesem normalizacji stosunków między państwem a Kościołami ewangelickimi pogarszały się relacje państwa z Kościołem katolickim w NRD. Przykładowo, hierarchia kościelna zaczęła formułować hasła polityczne, które dotyczyły np. dopuszczenia możliwości odbycia zastępczej służby wojskowej oraz inicjowania uroczystości o zasięgu ogólnokrajowym.

⁹⁹ AAN, UdsW, 128/129, Sprawozdanie dyrektora generalnego UdsW Aleksandra Merkera z delegacji do Berlina w dniach od 25 do 29 VII 1983 r., k. 17 i n.

¹⁰⁰ AAN, UdsW, 128/141, Pierwsza wersja sprawozdania Aleksandra Merkera z wyjazdu służbowego do Berlina w dniach 25–27 VI 1985 r., Warszawa, 2 VIII 1985 r., k. 36–39.

Strona enerderska negatywnie oceniła postawę biskupa Berlina kard. Joachima Meisnera¹⁰¹. Wręcz entuzjastycznie odniesiono się za to do wizyty w NRD kard. Józefa Glempa i do jego osoby. Szczególne wrażenie na towarzyszach niemieckich zrobił gest hierarchy, który zaprosił ambasadora PRL i sekretarza stanu do spraw kościelnych Niemiec Wschodnich Gysiego do rewizyty w czasowej rezydencji prymasa Polski, czyli w pałacu kard. Meisnera. Ten ostatni podobno bardzo niechętnie zgodził się na udział w tym spotkaniu i bezprecedensowe, w jakimś stopniu narzucone przez Glempa, goszczenie u siebie komunistycznego sekretarza stanu do spraw kościelnych¹⁰².

Podczas pobytu Merkera w Berlinie omówiono także stan relacji na linii NRD – Stolica Apostolska (w tym m.in. spotkanie Honeckera z Janem Pawłem II, które doszło do skutku mimo sprzeciwu Meisnera), stosunki między Kościołami NRD i RFN oraz zagadnienia związane z funkcjonowaniem innych wyznań w Niemczech komunistycznych¹⁰³.

Temat wzajemnych kontaktów personalnych między Kościołami w NRD i PRL zdominował rozmowy polsko-niemieckie. W ich trakcie uzgodniono m.in. przyjazd do Dziegiełowa od 5 do 17 października 1985 r. emerytowanego biskupa ewangelickiego Hansa Joachima Wollstadta i proboszcza Wernera Liedtkego z Germendorfu w celu wzięcia udziału w ewangelicko-augsburskim tygodniu ewangelizacyjnym. Potwierdzono wyjazd do Polski w lipcu i sierpniu 1985 r. grup młodzieżowych wysyłanych przez Związek Kościołów Ewangelickich NRD do pracy przy budowie Centrum Zdrowia Dziecka. Sekretariat Stanu do Spraw Kościelnych zaproponował też przywrócenie przerwanej wymiany księży ewangelickich oraz zorganizowanie w NRD spotkania oddziałów regionalnych ChKP z NRD i PRL w celu koordynacji działań. Strona polska miała rozważyć obie propozycje. Proszono także o przyjazd do NRD bp. Narzyńskiego, zaproszono delegację z Polski na otwarcie synagogi w Dreźnie i zaproponowano przyjazd do tego kraju chóru synagogałnego z Lipska, złożonego z nie-żydów. Ponadto przedłożono prośbę o umożliwienie zastępcy przewodniczącego żydowskiej gminy wyznaniowej w Berlinie Hermanowi Simonowi korzystania ze wszystkich dokumentów znajdujących się w aktach

¹⁰¹ *Ibidem*, k. 39–41.

¹⁰² *Ibidem*, k. 41.

¹⁰³ *Ibidem*, k. 42–44.

gminy żydowskiej w Berlinie, które podczas wojny trafiły do Warszawy, a po jej zakończeniu zostały zdeponowane w Żydowskim Instytucie Historycznym.

W kwestii kontaktów Merker poparł inicjatywę bp. Narzyńskiego dotyczącą rocznego planu kontaktów, ustalonego między Kościołem Ewangelicko-Augsburskim w PRL i Związkiem Kościołów Ewangelickich w NRD. Plan ten miał obejmować kontakty wszystkich jednostek kościelnych, co automatycznie rozwiązywało problem spotkań niesformalizowanych. Miałyby to być także okazja do stopniowego wyeliminowania relacji utrzymywanych za pośrednictwem SSdsK. W ocenie Merkera należało doprowadzić do ustalenia planu roboczego. Gdyby się to udało, można było pomyśleć o dodatkowym planie kontaktów między Polską Radą Ekumeniczną a Związkiem Kościołów Ewangelickich w NRD, obejmującym np. kontakty związku z Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym. Ustalono, że obydwa Kościoły ewangelickie powinny przystąpić do opracowania planu kontaktów w 1986 r. i przedłożyć go urzędowi wyznaniowym NRD i PRL. Ustalono ponadto, że nie należało honorować zaproszeń wystosowanych przez parafie z pominięciem wyższych instancji kościelnych¹⁰⁴.

Od 7 do 9 stycznia 1986 r. w Poznaniu przebywał Gysi, który m.in. omówił z polskimi towarzyszami stosunki NRD i PRL ze Stolicą Apostolską, przygotowania do narady kierowników urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych zaplanowanej w Budapeszcie na 24–26 marca 1986 r. oraz wewnętrzne relacje państwo–Kościół w NRD i PRL. W drugim dniu wizyty odbyły się spotkania z kierownictwem polityczno-administracyjnym województwa poznańskiego oraz działaczami KW PZPR w Poznaniu. Gysi zapoznał polskich towarzyszy z sytuacją wyznaniową w NRD, zwracając szczególną uwagę na specyfikę struktury wyznaniowej w tym kraju. Łopatka i Gysi złożyli wizytę metropolicie poznańskiemu abp. Jerzemu Strobie. W trzecim dniu pobytu w stolicy Wielkopolski gość z NRD spotkał się z władzami polityczno-administracyjnymi Gniezna oraz zwiedził tamtejszą katedrę i Muzeum Początków Państwa Polskiego¹⁰⁵.

¹⁰⁴ *Ibidem*, Druga wersja sprawozdania Aleksandra Merkera z wyjazdu służbowego do Berlina w dniach 25–27 VI 1985 r., Warszawa, 2 VIII 1985 r., k. 57–58.

¹⁰⁵ AAN, UdsW, 128/111, Notatka z pobytu w Polsce sekretarza stanu do spraw kościelnych NRD Klaus Gysiego, [Warszawa], 11 I 1986 r., k. 309–310; por. *ibidem*, Program pobytu

Na zaproszenie i na koszt polskiego MSZ na okres 15–16 grudnia 1986 r. do Berlina wyjechał Merker, który wygłosił wykład w POiK. 15 grudnia odbył on rozmowy w SSdsK z dyrektorem Peterem Heinrichem i naczelnikiem Gerdem Willem. Dyskutowano m.in. o BKKE, kontaktach kościelnych między PRL a NRD, współpracy administracji wyznaniowej obu państw i wizycie Jana Pawła II w Niemczech komunistycznych¹⁰⁶.

Od 30 września do 1 października 1987 r. przebywali w Polsce pracownicy SSdsK – kierownik Wydziału Rzymskokatolickiego Horst Hartwig i kierownik Wydziału Zagranicznego Gerd Will. Towarzysze z Niemiec zrelacjonowali sprawy związane z BKKE i przebieg pierwszego w NRD Dnia Katolików (Katholikentag), zorganizowanego w Dreźnie. Gości interesował przede wszystkim przebieg wizyty papieża w Polsce od strony politycznej i organizacyjnej, gdyż władze NRD rozważały możliwość podróży apostolskiej Jana Pawła II do ich kraju. Warunkiem jej odbycia było potwierdzenie przez papieża odrębności państwowej NRD. Od Stolicy Apostolskiej oczekiwano również dalszych działań w zakresie rozgraniczenia diecezji katolickich między państwami niemieckimi. W związku z możliwością beatyfikacji ofiary nazizmu ks. Bernarda Lichtenberga (ostatecznie doszło do tego w 1996 r.) towarzysze niemieccy zapoznali się z działalnością informacyjno-propagandową PRL prowadzoną w związku z beatyfikacją o. Kolbego i bp. Michała Kozala¹⁰⁷. Goście byli zainteresowani również sprawami diaspory żydowskiej w Polsce, aktywnością świadków Jehowy oraz stanowiskiem władz PRL w sprawie kontaktów zagranicznych wyznań nierzymskokatolickich i sposobu ich organizowania. Wyrazili ponadto zainteresowanie wypracowaniem zasad dotyczących wzajemnego informowania się UdsW i SSdsK o kontaktach między wyznaniem w Polsce i w Niemczech Wschodnich. Poinformowali

tu w Polsce sekretarza stanu do spraw kościelnych NRD Klaus Gysiego, [Warszawa, 1986 r.], k. 305–308; *ibidem*, Program pobytu sekretarza stanu do spraw kościelnych NRD Klaus Gysiego w województwie poznańskim, Poznań, 3 I 1986 r., k. 311–312.

¹⁰⁶ AAN, UdsW, 128/140, Sprawozdanie dyrektora generalnego UdsW Aleksandra Merkera z wyjazdu służbowego do Berlina w dniach 15–16 XII 1986 r., Warszawa, 17 XII 1986 r., k. 251–252.

¹⁰⁷ AAN, UdsW, 128/112, Sprawozdanie z pobytu delegacji SSdsK w Polsce, Warszawa, 14 X 1987 r., k. 59; por. *ibidem*, Program wizyty delegacji SSdsK w Polsce, [Warszawa, 1987 r.], k. 14.

kolegów z UdsW, że choć działalność świadków Jehowy została formalnie zakazana w NRD, to jednak była ona kontynuowana na terenie tego kraju, a władze państwowe milcząco aprobowały tę sytuację. Podkreślono, że stosunki między państwem a Związkiem Kościołów Ewangelickich były od kilku lat dobre i stopniowo się normalizowały. Towarzysze niemieccy zasygnalizowali, że duże znaczenie dla poprawy sytuacji duchowieństwa miały wykłady i konsultacje, organizowane z udziałem wybitnych przedstawicieli życia społeczno-politycznego i gospodarczego NRD¹⁰⁸.

Na zaproszenie sekretarza SSdSK od 8 do 11 grudnia 1987 r. przebywała w Niemczech Wschodnich delegacja UdsW w składzie: minister kierownik Władysław Loranc, dyrektor Zespołu do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego Edward Kotowski, dyrektor Wydziału do spraw Wyznań Urzędu m.st. Warszawy Jerzy Śliwiński i dyrektor WdsW Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu Zdzisław Bałamącek¹⁰⁹. Towarzysze z NRD i PRL przeanalizowali działalność administracji wyznaniowej swoich państw. Polacy poznali stan stosunków między państwem a Kościołem katolickim i Kościołami protestanckimi w komunistycznych Niemczech. Złożyli również wizytę bp. J. Stolbemu w Zarządzie Kościoła Ewangelickiego Berlina i Brandenburgii. Spotkali się tam również z innymi członkami konsystorza tego Kościoła¹¹⁰.

Sekretariat Stanu do Spraw Kościelnych postulował rozwijanie kontaktów między młodzieżą z Polski i NRD w ramach relacji łączących Kościoły protestanckie obu krajów. Uzgodniono, że wymianę młodzieży można by rozszerzyć o wymianę dzieci.

Polska–Rumunia

Podczas narady kierowników pionów wyznaniowych państw komunistycznych, która miała miejsce w Warszawie w dniach 27 lutego – 1 marca 1978 r.,

¹⁰⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie z pobytu delegacji SSdSK w Polsce, Warszawa, 14 X 187 r., k. 60–62.

¹⁰⁹ AAN, UdsW, 128/140, Złożone kierownikowi UdsW Władysławowi Lorancowi przez sekretarza SSdSK Klause Gysiego zaproszenie delegacji UdsW do NRD, Berlin, 28 IX 1987 r., k. 24.

¹¹⁰ *Ibidem*, Opracowane przez dyrektora Zespołu do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego UdsW Edwarda Kotowskiego sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w NRD w dniach 8–11 XII 1987 r., Warszawa, 12 XII 1987 r., k. 10 i n.

minister kierownik UdsW Kazimierz Kąkol w towarzystwie wicedyrektora urzędu Aleksandra Merkera odbył 28 lutego rozmowę z przewodniczącym rumuńskiego Departamentu Spraw Wyznaniowych (DSW) prof. Ionem Rosianu, któremu asystował pracownik departamentu prof. Rainer Gross. Rosianu poinformował polskich towarzyszy o sytuacji wyznaniowej w swoim kraju. Zazaczył m.in., że w polityce wyznaniowej Rumunii zwracano więcej uwagi na mniejszości wyznaniowe niż na Kościół prawosławny. Gross ocenił, że stosunki między władzami partyjno-państwowymi a mniejszościami wyznaniowymi były dobre. Rumuni informowali polskich kolegów o strukturze organizacyjnej DSW i zakresie jego pracy. Pytali o dotacje państwowe dla związków wyznaniowych w PRL, źródła dochodów zakonów, ograniczenia prawne związane ze wstępowaniem do zgromadzeń zakonnych i kontrolę państwa nad wydawnictwami religijnymi¹¹¹.

W ramach współpracy instytucjonalnej 26 sierpnia 1978 r. Merker wysłał II sekretarzowi Ambasady Rumunii w Warszawie Nicolae Maresowi tekst ustawy z 1950 r., która powoływała do życia UdsW, tymczasowy statut urzędu nadany w tym samym roku oraz różne adnotacje związane ze zmianami, jakie zaszły w organizacji UdsW na przestrzeni lat¹¹².

W dniach 15–18 marca 1983 r. na zaproszenie ministra kierownika UdsW przebywała w Polsce delegacja rumuńskiej administracji wyznaniowej na czele z Rosianu. Goście odbyli 16 marca rozmowy w siedzibie UdsW (ich przebieg jest dotychczas nieznany). Tego samego dnia przyjął ich członek BP KC PZPR Mirosław Milewski w obecności ambasadora Rumunii w Warszawie Iona Cozmy. Goście zwiedzili teren byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Treblince i synagogę w Tykocinie. W Białymstoku spotkali się z wojewodą Kazimierzem Dunajem, który zapoznał ich z problemami społeczno-gospodarczymi regionu. Po rozmowach w ratuszu towarzysze rumuńscy zwiedzili katedrę Polskiego Autokefalicznego

¹¹¹ AAN, UdsW, 136/22, Notatka z rozmowy z delegacją rumuńskiego Departamentu Spraw Wyznań podczas narady kierowników państwowych urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych (Warszawa, 27 II – 1 III 1978 r.), [Warszawa, 1978 r.], k. 92–93.

¹¹² AAN, UdsW, 140/2, Pismo wicedyrektora UdsW Aleksandra Merkera do II sekretarza ambasady Rumunii w Warszawie Nicolae Maresa w sprawie normatywów dotyczących pracy polskiego UdsW, [Warszawa], 26 VIII 1978 r., k. 179.

Kościół Prawosławny oraz zostali przyjęci przez ordynariusza diecezji białostocko-gdańskiej bp. Sawę¹¹³.

Do przełomu politycznego w 1989 r. prawdopodobnie nie doszło do innych bilateralnych spotkań z udziałem pracowników polskiej i rumuńskiej administracji wyznaniowej.

Polska–Węgry

Podczas rozmów prowadzonych w Ambasadzie PRL w Budapeszcie w drugiej połowie lat pięćdziesiątych szef UdsK János Horváth i jego zastępca Imre Miklós niejednokrotnie sygnalizowali zainteresowanie polskim modelem polityki wyznaniowej. W związku z tym wyrażali życzenie odwiedzenia naszego kraju i nawiązania bezpośrednich, ściślejszych kontaktów z UdsW¹¹⁴. Ze względu na sytuację polityczną na Węgrzech, związaną z przygotowaniami do zjazdu partii, spotkanie towarzyszy z PRL i WRL mogło się odbyć dopiero we wrześniu, a nie w czerwcu 1959 r., jak początkowo planowano. Strona polska zaproponowała jego szerszą formułę – z udziałem również pracowników administracji wyznaniowej z Czechosłowacji¹¹⁵.

W skład delegacji węgierskiej mieli wejść prezes Państwowego Urzędu do spraw Wyznań¹¹⁶ (PUdsW) Károly Olt, który na stanowisku szefa pionu wyznaniowego zastąpił Horvátha, oraz członek KC Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (WSPR)¹¹⁷ István Szirmai. Stronę czechosłowacką mieli reprezentować dyrektor Departamentu Wyznań (względnie Spraw Kościelnych) w Ministerstwie Kultury i Szkolenia Karel Hruža oraz kierownik Sekcji

¹¹³ AAN, UdsW, 128/110, Komunikat z wizyty w Polsce delegacji rumuńskiego UdsW, [Warszawa], marzec 1983 r., k. 153; *ibidem*, Program pobytu delegacji rumuńskiego UdsW w Polsce w dniach 15–18 III 1983 r., [Warszawa, 1983 r.], k. 155–157.

¹¹⁴ AAN, UdsW, 36/1390, Pismo ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie wizyty w Polsce gości z NRD i WRL, poufne, Warszawa, 9 V 1959 r., k. 67.

¹¹⁵ Szerzej o przygotowaniach do tej wizyty: B. Noszczak, *Antykościelna międzynarodówka...*, s. 421 i n.

¹¹⁶ Od 1959 r. Państwowy Urząd do spraw Wyznań był na Węgrzech następcą Urzędu do Spraw Kościelnych.

¹¹⁷ W 1956 r. Węgierska Partia Pracujących została przemianowana na Węgierską Socjalistyczną Partię Robotniczą.

Wydziału Propagandy i Agitacji KC Komunistycznej Partii Czechosłowacji Miroslav Košnár¹¹⁸. Ostatecznie w składzie delegacji węgierskiej zaszła zmiana. Z bliżej nieznanых powodów nie znalazł się w niej Szirmai, a Polskę odwiedzili Olt, I zastępca kierownika Wydziału Agitacji i Propagandy KC WSPR Gyula Rapai oraz instruktor Wydziału Agitacji i Propagandy KC WSPR István Köteles¹¹⁹.

Rozmowy, do których doszło w Warszawie między pracownikami administracji wyznaniowej CSRS, PRL i WRL, dotyczyły najprawdopodobniej aktualnych stosunków między państwem a Kościołem katolickim, doświadczeń w zakresie działań prowadzonych wobec duchowieństwa, międzynarodowej polityki Stolicy Apostolskiej i jej stosunku do krajów obozu socjalistycznego oraz działalności duchowieństwa postępowego¹²⁰.

Szef Urzędu do spraw Wyznań przy Radzie Ministrów WRL Karol Olt, pragnąc kontynuować bezpośrednie kontakty nawiązane z UdsW jesienią 1959 r., zaprosił 13 kwietnia 1961 r. Jerzego Sztachelskiego do odwiedzenia Budapesztu razem ze współpracownikami i odbycia na miejscu spotkania poświęconego bieżącym problemom związanym z polityką wyznaniową¹²¹. Projekt wyjazdu polskiej delegacji na Węgry został uzgodniony z Zenonem Kliszką. Razem ze Sztachelskim do Budapesztu mieli wyjechać starszy radca w UdsW Aleksander Merker i naczelnik wydziału Serafin Kiryłowicz. Termin delegacji wyznaczono początkowo na cztery dni maja 1961 r. (od 8 do 11)¹²²,

¹¹⁸ AAN, UdsW, 36/1390, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do ministra Janusza Wiczorka w sprawie wizyty w Polsce delegacji z CSRS i WRL, [Warszawa], 5 IX 1959 r., k. 49.

¹¹⁹ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Ogólnego UdsW Serafina Kiryłowicza do Polskich Linii Lotniczych „Lot” w sprawie przelotu do Gdańska delegacji czechosłowackiej i węgierskiej, [Warszawa], 21 IX 1959 r., k. 74.

¹²⁰ *Ibidem*, Notatka ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego zawierająca informacje dla gości z WRL na temat programu zaplanowanej na wrzesień 1959 r. konferencji w Warszawie, [Warszawa, 1959 r.], k. 59.

¹²¹ AAN, UdsW, 48/69, Zaproszenie ministra Jerzego Sztachelskiego przez Szefa Urzędu do spraw Wyznań przy Radzie Ministrów WRL Karola Olta do złożenia wizyty na Węgrzech przez pracowników UdsW, ściśle tajne, Budapeszt, 13 IV 1961 r., b.p. (tekst przetłumaczony w epoce z języka węgierskiego).

¹²² *Ibidem*, Pismo ministra Jerzego Sztachelskiego do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie spotkania pracowników administracji wyznaniowej PRL i WRL w Budapeszcie, poufne, Warszawa, 24 IV 1961 r., b.p.

Sztachelski nie mógł jednak przybyć na Węgry 8 maja, w związku z czym poprosił Olta o przesunięcie wizyty o jeden dzień¹²³. Jak dotąd nie ustalono, czy spotkanie na Węgrzech w ogóle się odbyło, a jeśli tak, to jaki był jego przebieg.

Ponad wszelką wątpliwość natomiast do rozmów między przedstawicielami administracji wyznaniowej PRL i WRL doszło w Warszawie w dniach 28–29 kwietnia 1964 r.¹²⁴ Pierwszego dnia omówiono stosunki między państwem i Kościołem katolickim w Polsce i na Węgrzech oraz relacje tych krajów ze Stolicą Apostolską¹²⁵. Poruszano również zagadnienia związane z ekumenizmem¹²⁶.

Drugiego dnia obrad dyskutowano na temat organizacji w Berlinie spotkania konsultacyjnego dotyczącego ChKP oraz konferencji w Warszawie poświęconej nadzorowi związków wyznaniowych przez administrację wyznaniową państw demokracji ludowej. Omawiano również zagadnienia polityki wschodniej Watykanu. Strona polska poinformowała towarzyszy z WRL o pracach nad elaboratem poświęconym sytuacji prawnej Kościoła katolickiego na całym świecie, w związku z czym poprosiła ich o dostarczenie przepisów dotyczących sytuacji prawnej Kościoła katolickiego na Węgrzech¹²⁷.

W dniach 25–27 maja 1967 r. została w Warszawie zorganizowana konferencja z udziałem pracowników PUdsK i UdsW. Towarzysze węgierscy zostali zapoznani z przebiegiem uroczystości milenijnych w Polsce oraz problematyką dotyczącą działalności wyższych seminariów duchownych w naszym

¹²³ *Ibidem*, Odpowiedź ministra Jerzego Sztachelskiego na zaproszenie złożone mu przez Szefera Urzędu do spraw Wyznań przy Radzie Ministrów WRL Karola Olta do odbycia narady w Budapeszcie, ściśle poufne, Warszawa, 3 V 1961 r., b.p.

¹²⁴ Uczestniczyli w nich: prezes węgierskiego Państwowego Urzędu do spraw Wyznań Józef Prantner, główny referent tego urzędu Laszlo Bai oraz I sekretarz ambasady Węgier w Warszawie Gabriela Erdélyi. Delegację z WRL przyjęli pracownicy UdsW: dyrektor Tadeusz Żabiński, wicedyrektor Aleksander Skarżyński, naczelnik Wydziału Ogólnego Aleksander Wołowicz i starszy radca Aleksander Merker.

¹²⁵ W tym czasie Stolica Apostolska była obiektem inwigilacji węgierskiego wywiadu: S. Bottoni, *A Special Relationship. Hungarian Intelligence and the Vatican, 1961–1978* [w:] NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989. *Anthology of the international conference Bratislava 14.–16. 11. 2007*, red. A. Grúňová, Bratislava 2008, s. 147 i n.

¹²⁶ AAN, UdsW, 127/88, Protokół z rozmów między przedstawicielami administracji wyznaniowej Węgier i Polski (Warszawa, 28 IV 1964 r.), k. 1–11.

¹²⁷ *Ibidem*, Protokół z rozmów między przedstawicielami administracji wyznaniowej Węgier i Polski (Warszawa, 29 IV 1964 r.), k. 12–23.

kraju¹²⁸. Dyrektor UdsW Skarżyński omówił przebieg wizyty w Polsce wysłannika papieskiego – prałata Agostina Casarolego.

Goście poinformowali kierownictwo urzędu o aktualnych stosunkach między WRL a Stolicą Apostolską. Dyskutowano też o możliwości zorganizowania w Polsce konferencji z udziałem przedstawicieli administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej¹²⁹. Kierownik węgierskiego urzędu do spraw wyznań Miklós poinformował o działalności ChKP i sytuacji wyznania mojżeszowego na Węgrzech¹³⁰.

Od 20 do 25 października 1969 r. przebywała w Budapeszcie delegacja UdsW. 21 października odbyła się tam konferencja z udziałem przewodniczącego PUdsW Józefa Prantnera, jego zastępców Imrego Miklósa i Istvána Balla oraz gości z Polski: dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego, naczelnika Wydziału Ogólnego Kazimierza Leśniewskiego oraz inspektora Władysława Skrzypczaka.

Prantner poinformował polskich towarzyszy o relacjach między WRL a Stolicą Apostolską oraz stosunkach między państwem a Kościołem katolickim na Węgrzech¹³¹. Zaproponował podjęcie działań zmierzających do nawiązania współpracy między Kościołem katolickim w Polsce i na Węgrzech, co w jego ocenie leżało w interesie urzędów wyznaniowych obu państw. Towarzyszy z Polski interesowały m.in. kontakty duchowieństwa węgierskiego z duchowieństwem zachodnioniemieckim oraz starania podejmowane przez duchowieństwo węgierskie w Stolicy Apostolskiej na rzecz zniesienia kar nałożonych na księży postępowych w WRL. Dyrektor UdsW poinformował węgierskich kolegów o relacjach państwa z Kościołem katolickim w Polsce w 1969 r. Po serii pytań ze strony gospodarzy omówiono sprawy związane z działalnością Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej i Światowej Rady Kościołów. Skarżyński przybliżył ponadto Węgom sytuację zakonów w Polsce. Podczas pobytu w WRL delegacja UdsW została przyjęta w ambasadzie PRL

¹²⁸ AAN, UdsW, 127/76, Sprawozdanie z konferencji dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego z prezesem PUdsK Józefem Prandtnerem (Warszawa, 25–27 V 1967 r.), k. 94–96.

¹²⁹ *Ibidem*, k. 96–104.

¹³⁰ *Ibidem*, k. 105–107.

¹³¹ AAN, UdsW, 127/89, Sprawozdanie z delegacji służbowej UdsW do Budapesztu (20–25 X 1969 r.), Warszawa, 4 XI 1969 r., k. 1–4.

w Budapeszcie, a także odwiedziła Eger, gdzie m.in. spotkała się z sekretarzem episkopatu węgierskiego abp. Pálą Brezanóczy¹³².

W dniach 24–25 stycznia 1972 r. przebywała w Polsce delegacja węgierskiego aparatu wyznaniowego z prezesem PUdsW Miklősem na czele. 25 stycznia Miklós opowiedział polskim kolegom o stosunkach między państwem a Kościołem katolickim w swoim kraju, określając je jako stabilne. Przybliżył działalność na Węgrzech ruchu księży pokoju, który był odpowiednikiem środowiska księży patriotów w Polsce. Zaznaczył, że celem władz węgierskich było wzmocnienie oddziaływania lojalnych wobec nich księży na pozostałe duchowieństwo, a zwłaszcza na młodych kapłanów. Prezes PUdsW przedstawił polskim towarzyszom również sytuację wyznań niekatolickich w WRL, działalność Rady Ekumenicznej oraz kwestie związane z wydawnictwami wyznaniowymi na Węgrzech¹³³.

Wiele uwagi Miklós poświęcił analizie kontaktów między Węgrami a Stolicą Apostolską, dotyczących przede wszystkim sprawy prymasa Józsefa Mindszentyego, dekretu papieskiego zdejmującego ekskomunikę z księży zaangażowanych w działalność propaństwową oraz nominacji biskupów. Zdaniem Miklósa kwestia stosunków dyplomatycznych z Watykanem była jedną z najpoważniejszych dla państw wspólnoty komunistycznej i wymagała wspólnych konsultacji. Podobnie uważali towarzysze sowieccy, z którymi pracownicy węgierskiego aparatu wyznaniowego rozmawiali w grudniu 1971 r. w Moskwie. W związku z tym Miklós zaproponował zorganizowanie w Budapeszcie spotkania dyrektorów administracji wyznaniowej z Czechosłowacji, Polski, Węgier i Związku Sowieckiego, podczas którego można byłoby przedyskutować wstępnie problemy, o których zamierzano rozmawiać w jeszcze szerszym gronie podczas konferencji pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej w Sofii. Koncepcja ta została przychylnie przyjęta przez Skarżyńskiego, który poinformował Węgrów, że również w Polsce pracowano nad dokumentem o perspektywach rozwoju stosunków państw bloku wschodniego ze Stolicą Apostolską¹³⁴.

¹³² *Ibidem*, k. 4–12.

¹³³ AAN, UdsW, 136/6, Informacja Imrego Miklósa na temat problemów wyznaniowych na Węgrzech, poufne, [Warszawa], 21 I 1972 r., k. 38–41.

¹³⁴ *Ibidem*, k. 41–46.

Na wniosek PUDsW w dniach 28–31 sierpnia 1973 r. odbyła się w Warszawie konferencja szkoleniowa, w której uczestniczyła delegacja węgierska w składzie: naczelnik wydziału katolickiego István Straub, kierownik wydziału terenowego w prowincji Veszprem Sandor Nacsa, pracownik wydziału katolickiego Ferenc Somas i pracownik wydziału informacji Karoly Grnak. Celem wizyty było przedyskutowanie z pracownikami UdsW tematów dotyczących stosunków między Kościołami a społeczeństwem węgierskim, współdziałania Kościołów z państwem, wewnętrznego życia religijnego Kościołów, reakcyjnej działalności Kościołów, ruchu księży pokoju i podstaw materialnych funkcjonowania Kościołów.

W ciągu trzech dni pracownicy polskiej administracji wyznaniowej – Eryk Sztেকker i Zygmunt Wereszczyński (28 sierpnia), Tadeusz Włodarczyk (29 sierpnia) oraz Jerzy Janitz i F. Garas (30 sierpnia) – wygłosili referaty, które dotyczyły sytuacji wyznaniowej w PRL (m.in. stosunków między państwem a Kościołem katolickim, roli duchowieństwa w pracy z Polonią, politycznej oceny aktywności religijnej Kościoła katolickiego, kontaktów międzynarodowych Kościołów, podstaw materialnych funkcjonowania Kościoła katolickiego i jego dochodów). Towarzysze węgierscy zadawali na bieżąco wiele pytań związanych z prezentowaną tematyką¹³⁵. Na zakończenie konferencji Straub opowiedział o sytuacji wyznaniowej w WRL, w tym m.in. o relacjach tego państwa ze Stolicą Apostolską¹³⁶.

W dniach 24–27 października 1973 r. przebywali w Budapeszcie z rewiżytą dyrektor UdsW Skarżyński i pracownik tego urzędu Włodarczyk, którzy przeprowadzili rozmowy z kierownikiem węgierskiej administracji wyznaniowej Miklósem. Omówiono stosunki między WRL a Stolicą Apostolską, a także problemy związane z działalnością chrześcijańskich organizacji wyznaniowych – Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich (dotyczyły one: koordynowania przez nią działalności międzynarodowych stowarzyszeń katolickich w państwach komunistycznych, zagadnienia komisji regionalnych BKKE i aktualnych zadań tej konferencji) oraz Chrześcijańskiej Konferencji

¹³⁵ AAN, UdsW, 127/94, Sprawozdanie z konferencji szkoleniowej delegacji PUDsW w Warszawie (28–31 VIII 1973 r.), k. 4–14; *ibidem*, Program pobytu w Warszawie delegacji PUDsW (28–31 VIII 1973 r.), k. 20–22.

¹³⁶ *Ibidem*, k. 15–19.

Pokojowej¹³⁷. Na zakończenie rozmów delegację z Polski przyjął odpowiedzialny za politykę wyznaniową sekretarz KC Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej Ovari¹³⁸.

Na zaproszenie prezesa Państwowego Urzędu do spraw Wyznań w Budapeszcie od 26 do 29 marca 1975 r. przebywali minister kierownik UdsW Kazimierz Kąkol, wicedyrektor tego urzędu Aleksander Merker i inspektor WA KC PZPR Czesław Korcz. Odbyli oni rozmowy z prezesem PUdsW Miklósem, któremu towarzyszyli wiceprezes tego urzędu Ballo i dyrektor departamentu rzymskokatolickiego Straub. W części rozmów uczestniczył członek KC WSPR Mona. Delegację, której towarzyszył ambasador PRL w Budapeszcie Stefan Jędrychowski, 28 marca przyjął sekretarz KC WSPR Imre Györi. Pracownicy polskiego i węgierskiego aparatu wyznaniowego wymienili się informacjami na temat polityki wyznaniowej w ich krajach i omówili problem kontaktów dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską. Węgrzy byli szczególnie zainteresowani współpracą między organami wyznaniowymi państw komunistycznych¹³⁹.

W dniach 7–11 czerwca 1976 r. wizytę w Polsce złożyła delegacja PUdsK, w której skład weszli prezes Imre Miklós, naczelnik Wydziału Katolickiego Laszlo Bai i Ferenc Somas. W rozmowach prowadzonych w UdsW towarzysze węgierscy skoncentrowali się na przedstawieniu polityki wyznaniowej swojego kraju oraz jego relacji ze Stolicą Apostolską. W ich ocenie stosunki państwa z Kościołem katolickim w WRL były stabilne, a kontakty z Watykanem doprowadziły do uregulowania sytuacji personalnej Kościoła katolickiego na Węgrzech. Goście przybliżyli również przebieg rozmów z przedstawicielami Stolicy Apostolskiej – abp. Giovannim Benellim, prałatem Agostinem Casarolim i bp. Jeanem-Marie Villotem. Podczas pobytu

¹³⁷ Por. AAN, UdsW, 136/13, Stenogram wypowiedzi Imrego Miklósa na temat relacji WRL z Watykanem (Budapeszt, 24 X 1973 r.), k. 97–105; *ibidem*, Stenogram wypowiedzi Imrego Miklósa na temat Chrześcijańskiej Konferencji Pokoju (Budapeszt, 27 X 1973 r.), k. 106–107; *ibidem*, Stenogram wypowiedzi Imrego Miklósa na temat BKKE (Budapeszt, 24–27 X 1973 r.), k. 108–112.

¹³⁸ AAN, UdsW, 136/13, Sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w Budapeszcie, [Warszawa], 27 X 1973 r., k. 90–96.

¹³⁹ AAN, UdsW, 136/16, Sprawozdanie Kazimierza Kąkola z wyjazdu delegacji UdsW na Węgry (26–29 III 1975 r.), [Warszawa], 2 IV 1975 r., k. 2 i n.

w Polsce pracownicy aparatu wyznaniowego WRL złożyli wizyty członkowi BP KC PZPR Stanisławowi Kani i wicepremierowi Józefowi Tejchmie¹⁴⁰.

Szef węgierskiej administracji wyznaniowej Miklós 7 lutego 1977 r. wyśtosował pismo do dyrektora UdsW Kąkola, w którym informował go o przebiegu wizyty przedstawicieli polskich związków wyznaniowych na Węgrzech w dniach 23–27 września 1976 r. Korespondencja ta była reakcją na sformułowaną przez pracownika UdsW Dusika sugestię, że delegacja z PRL nie została potraktowana na Węgrzech w odpowiedni sposób¹⁴¹.

Od 30 lipca do 13 sierpnia 1977 r. przebywał w Budapeszcie radca UdsW Witold Muś. Głównym celem jego wyjazdu było pogłębienie znajomości języka węgierskiego, a zwłaszcza poznanie słownictwa związanego z pracą administracji wyznaniowej WRL. Koszty delegacji Musia pokryli Węgrzy¹⁴². Pracownik PUdsW Ferenc Lippenyi zaproponował swojemu polskiemu koledze pogłębienie wiedzy o pracy tego urzędu¹⁴³. Muś przeprowadził wiele rozmów z węgierskimi towarzyszami, a także zapoznał się z artykułami prasowymi na temat relacji państwa z Kościołem katolickim na Węgrzech. W przeddzień powrotu do Polski naczelnik Wydziału Ewangelicznego i Izraelickiego PUdsW poprosił Musia o przekazanie władzom UdsW informacji, że otrzymał z Genewy wnioski o wysłanie czasowo do PRL węgierskiego rabina. Powiedział, że wstrzymał się z reakcją, gdyż nie chciał, by zagadnienia dotyczące PRL i Węgier

¹⁴⁰ AAN, UdsW, 136/20, Notatka o przebiegu i wynikach wizyty roboczej PUdsW w Polsce, [Warszawa], czerwiec 1976 r., k. 29–31.

¹⁴¹ AAN, UdsW, 140/2, Pismo dyrektora PUdsW Imrego Miklósa do dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola w sprawie wizyty polskiej delegacji na Węgrzech, Budapeszt, 7 II 1977 r., k. 14–15.

¹⁴² *Ibidem*, Pismo kierownika UdsW Kazimierza Kąkola do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu radcy UdsW Witolda Musia do Węgier, [Warszawa], 18 VII 1977 r., k. 42.

¹⁴³ W 1977 r. węgierski Państwowy Urząd do spraw Wyznań dzielił się na pięć wydziałów: Rzymskokatolicki, Protestantcki, Ewangelicko-Izraelicki, Dokumentacji i Gospodarczy. W skład Wydziału Dokumentacji wchodził Oddział Ogólny. Urząd zatrudniał 45 pracowników, z czego około dwudziestu zajmowało się sprawami merytorycznymi. W każdym województwie WRL sprawami wyznaniowymi zajmowała się jedna osoba w randze sekretarza. Każdy spośród pracowników merytorycznych wyjeżdżał w teren co najmniej dwa razy w miesiącu, co zapewniało stały kontakt PUdsW z województwami oraz dopływ bieżących informacji i pomoc w rozwiązywaniu problemów (AAN, UdsW, 140/2, Sprawozdanie Witolda Musia z pobytu w delegacji służbowej na Węgrzech w dniach od 30 VII do 13 VIII 1977 r., [Warszawa, sierpień 1977 r.], k. 39–40).

rozwiązywane były za pośrednictwem państw Europy Zachodniej. Muś dowiedział się również o sposobie rozwiązywania przez PUdsW spraw związanych z pochówkiem żydów i problemem opuszczonych kirkutów¹⁴⁴. Delegat UdsW poznał również dokładnie strukturę węgierskiego aparatu wyznaniowego.

Spotkanie z Miklósem dostarczyło Musiowi wyczerpujących informacji o rezultatach wizyty Jánosa Kádára w Watykanie. Miklós ocenił, że w relacjach Węgier ze Stolicą Apostolską nie zaszły żadne istotne zmiany i władze węgierskie będą kontynuowały dotychczasową politykę w tym zakresie. Watykan zaproponował Węgom nawiązanie stosunków dyplomatycznych, ale otrzymał wymijającą odpowiedź, że forma wzajemnych kontaktów zostanie ograniczona do dotychczasowej postaci i będzie rozwijana „w zależności od potrzeb i warunków”. W reakcji na prośbę Musia skierowaną do naczelnika Wydziału Dokumentacji PUdsW Miklós zapowiedział, że podległy mu urząd będzie przysyłał do Polski co ciekawsze artykuły związane z polityką wyznaniową Węgier. Zasygnalizował, że delegaci UdsW zostaną zaproszeni do Budapesztu jesienią 1977 r. lub w innym dogodnym dla nich terminie¹⁴⁵.

W sprawozdaniu dla kierownictwa UdsW Muś odnotował, że podczas nieoficjalnych rozmów pracownicy węgierskiej administracji wyznaniowej wyrażali zdziwienie, iż nie powstała dotąd żadna półoficjalna forma wymiany kontaktów między pracownikami urzędów wyznaniowych PRL i WRL. Podawali przykłady utrzymywania tego rodzaju relacji z kolegami z CSRS i NRD. Polegały one na corocznej wymianie bezdewizowej, w której uczestniczyło od pięciu do ośmiu osób. Węgiery towarzysze podkreślali, że spotkania takie przynosiły korzyści w postaci wymiany doświadczeń i bliższego poznania problematyki polityki wyznaniowej bratnich państw¹⁴⁶. Muś ocenił, że w tego rodzaju interakcjach również każdy naczelnik UdsW „znalazłby dla siebie wiele rzeczy godnych uwagi, zaś zalety bezpośrednich kontaktów są powszechnie znane, szczególnie gdy są mile widziane przez obie strony”¹⁴⁷.

¹⁴⁴ *Ibidem*, k. 39.

¹⁴⁵ *Ibidem*, k. 40.

¹⁴⁶ *Ibidem*, k. 41.

¹⁴⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie Witolda Musia z pobytu w delegacji służbowej na Węgrzech w dniach od 30 VII do 13 VIII 1977 r., [Warszawa, sierpień 1977 r.], k. 45. [Jest to inna wersja sprawozdania Musia z jego delegacji do Budapesztu].

Na zaproszenie kierownika UdsW Adama Łopatki w Polsce między 25 a 28 kwietnia 1983 r. przebywała delegacja PUdsW na czele z jego przewodniczącym sekretarzem stanu Miklósem. Pierwszego dnia wizyty gości z Węgier przyjął członek BP i sekretarz KC PZPR Kazimierz Barcikowski. W spotkaniu tym uczestniczył również ambasador WRL Jozsef Garamvölgyi. Delegacja odbyła następnie rozmowy w UdsW. Dyskusja na temat problematyki wyznaniowej była kontynuowana podczas spotkań z wicepremierem i przewodniczącym Stowarzyszenia PAX Zenonem Komenderem oraz członkiem Rady Państwa i przewodniczącym ChSS Kazimierzem Morawskim. Towarzysze węgierscy odwiedzili również Chrześcijańską Akademię Teologiczną (ChAT), gdzie spotkali się z rektorem Janem Niemczykiem i senatem uczelni. Następnie złożyli wizytę biskupowi Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego Januszowi Narzyńskiemu¹⁴⁸.

Węgrzy odwiedzili także Gniezno i Poznań, gdzie się spotkali z władzami administracyjnymi i politycznymi tych miast. W Poznaniu rozmawiali z I sekretarzem KW PZPR Edwardem Łukasikiem oraz wojewodą Marianem Królem. Na zaproszenie ks. Henryka Stycznia delegacja z Węgier zwiedziła teren budowy kościoła parafii pod wezwaniem św. Wawrzyńca w tym mieście. Goście zwiedzili też katedrę poznańską oraz spotkali się z abp. Jerzym Stroba¹⁴⁹.

W marcu 1984 r. Adam Łopatka prosił ministra spraw zagranicznych PRL Stefana Olszowskiego o włączenie tematyki wyznaniowej do zakresu dwustronnej współpracy z Węgrami. Przemawiały za tym podobieństwo relacji między państwem a Kościołem katolickim oraz obustronna chęć współpracy. Według Łopatki ta ostatnia mogła zostać uregulowana poprzez zawarcie dziesięcioletniej umowy między aparatem wyznaniowym obu krajów oraz dwuletnimi protokołami wykonawczymi do tego dokumentu. Łopatka chciał, by współpraca dotyczyła współdziałania Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce i na Węgrzech, stowarzyszeń wyznaniowych, administracji wyznaniowej oraz działań o charakterze wielostronnym¹⁵⁰. Do dziś nie wiadomo, czy tego rodzaju umowa została formalnie zawarta.

¹⁴⁸ AAN, UdsW, 128/110, Notatka na temat wizyty delegacji z PUdsW WRL w Polsce, [Warszawa, kwiecień 1983 r.], k. 79.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ AAN, UdsW, 128/127, Pismo Adama Łopatki do ministra spraw zagranicznych PRL

W sierpniu 1984 r. Miklós skierował do Łopatki list, w którym zasygnalizował potrzebę omówienia międzynarodowej polityki wyznaniowej państw bloku wschodniego. W jego ocenie na specjalną uwagę zasługiwały dokonane lub planowane zmiany na stanowiskach sekretarzy generalnych Światowej Rady Kościołów, Konferencji Kościołów Europejskich oraz Światowej Federacji Luteranów. Dzięki tego rodzaju analizie można było szybko i we właściwy sposób reagować na te wydarzenia. Miklós dostrzegł możliwość oddziaływania na stanowisko BKKE poprzez wytypowanie na jej nowego sekretarza generalnego kandydata pochodzącego z państw komunistycznych. Jeśli Łopatka zaakceptowałaby takie rozwiązanie, to miał wyrzucić presję na hierarchów Kościołów w PRL, by poparli takiego nominata¹⁵¹.

Szef UdsW nie tylko zgodził się z tymi sugestiami, lecz także zasugerował swojemu węgierskiemu koledze dodatkowe dwustronne konsultacje w tej sprawie¹⁵². W związku z tym w dniach 20–21 września 1984 r. doszło w Warszawie do spotkania pracowników polskiej i węgierskiej administracji wyznaniowej. Tematykę rozmów zdominowały jednak kwestie związane z wewnętrzną polityką wyznaniową PRL i WRL.

Zastępca przewodniczącego PUdsW Barna Sarkadi-Nagy i Péter Bugár¹⁵³ poinformowali polskich towarzyszy o sytuacji wyznaniowej na Węgrzech, w tym zwłaszcza o relacjach państwa z Kościołami katolickim i luteranckim. Na pytanie strony polskiej o obecność w tych Kościołach „grup reakcyjnych” stwierdzili, że jedyny zasługujący na odnotowanie incydent miał miejsce w wypadku Kościoła katolickiego i związany był z negocjowaniem obowiązku służby wojskowej. Aktywność kontestatorów w niewielkiej skali zaobserwowano również w wypadku Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego¹⁵⁴.

Stefana Olszowskiego w sprawie współpracy z węgierskim aparatem wyznaniowym, [Warszawa], 1 III 1984 r., k. 1

¹⁵¹ AAN, UdsW, 128/128, List przewodniczącego PUdsW Imrego Miklósa do ministra UdsW Adama Łopatki w sprawie współpracy w zakresie polityki wyznaniowej, [Budapeszt], 1 VIII 1984 r., k. 21–22.

¹⁵² *Ibidem*, Korespondencja Adama Łopatki do przewodniczącego PUdsW Imrego Miklósa, Warszawa, 16 VIII 1984 r., k. 28.

¹⁵³ Por. *ibidem*, Program pobytu delegacji PUdsW w Polsce w dniach 20–21 IX 1984 r., k. 22 i n.

¹⁵⁴ *Ibidem*, Protokół z przebiegu wizyty pracowników PUdsW w Polsce, [Warszawa, wrzesień 1984 r.], k. 5 i n.

Pracownicy UdsW opowiedzieli swoim węgierskim kolegom o polityce wyznaniowej PRL, akcentując interakcje państwa z Kościołem katolickim. Łopatka zauważył m.in., że władze państwowe oczekiwały od Konferencji Episkopatu Polski zdecydowanego zdystansowania się od opozycji antysystemowej. Dodał przy tym znamienne słowa: „Mamy jednak nadal dział[alność] części księży agitujących przeciwko ustrojowi i ZSRR. Walczymy”¹⁵⁵. Miesiąc po tej wypowiedzi funkcjonariusze SB zamordowali ks. Jerzego Popiełuszkę.

Od 13 do 15 stycznia 1986 r. przebywała w Polsce delegacja PUdsW na czele z sekretarzem stanu Imrem Miklősem i specjalistą do spraw stosunków międzynarodowych Ferencem Kraszowskim. Celem tej wizyty była wymiana informacji na temat polityki wyznaniowej w PRL i WRL¹⁵⁶. Węgrzy spotkali się również z prezydium Polskiej Rady Ekumenicznej. Gospodarzem tego spotkania był bp Narzyński. Goście przeprowadzili też rozmowy z członkami Prezydium Zrzeszenia Katolików „Caritas” oraz uczestniczyli w posiedzeniu Zarządu Głównego Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego. Miklős i Łopatka złożyli wizytę abp. Bronisławowi Dąbrowskiemu. Delegacja węgierska odwiedziła także Zarząd Główny Stowarzyszenia PAX. Gospodarzem tego spotkania był przewodniczący stowarzyszenia Zenon Komender. Ostatniego dnia wizyty w Polsce Miklős spotkał się z sekretarzem KC PZPR Józefem Baryłą. Podczas rozmów, w których uczestniczyli ambasador Węgier w Warszawie György Biczó i minister Adam Łopatka, omówiono główne kierunki polityki wyznaniowej obu krajów.

Od 31 sierpnia do 1 września 1987 r. przebywał w Polsce z wizytą służbową dyrektor generalny węgierskiego PUdsW Ferenc Banadic, który rozmawiał z polskimi towarzyszami na temat trzeciej podróży apostołskiej Jana Pawła II do Polski (8–14 czerwca 1987 r.), aktualnych stosunków między PRL a Stolicą Apostolską oraz polityki wyznaniowej naszego kraju¹⁵⁷.

¹⁵⁵ *Ibidem*, k. 11.

¹⁵⁶ AAN, UdsW, 128/112, Notatka z pobytu w Polsce delegacji PUdsW, [Warszawa], 17 I 1986 r., k. 38.

¹⁵⁷ *Ibidem*, Pismo Aleksandra Merkera do podsekretarza stanu w URM Zdzisława Drozda na temat wizyty w Polsce dyrektora generalnego PUdsW Ferenc Banadica, [Warszawa], 18 VIII 1987 r., k. 9.

Wizytę w UdsW złożył też 6 listopada 1987 r. Sarkadi-Nagy. Okazją ku temu było zorganizowane w Warszawie przez Akademię Nauk Społecznych międzynarodowe seminarium „Polityka wschodnia Watykanu 1918–1987”. W rozmowach z gościem z Węgier uczestniczyli Merker, Wołowicz i ambasador Węgier w Warszawie András Asztalos. Sarkadi-Nagy omówił najważniejsze problemy polityki wyznaniowej swojego kraju. Węgierski urząd widział potrzebę zwołania w bliskim czasie wielostronnego spotkania z udziałem szefów administracji wyznaniowej państw komunistycznych. Uznano także za pożądane zorganizowanie dwudniowego spotkania specjalistów z PUdsW i UdsW – w pierwszej kolejności na temat świadków Jehowy. Węgierski aparat wyznaniowy wysoko oceniał pracę swojego polskiego odpowiednika. Merker omówił najważniejsze aspekty polityki wyznaniowej PRL oraz wyjaśnił, że „ze względu na brak czasu” strona polska nie mogła zorganizować międzynarodowego spotkania z udziałem szefów administracji wyznaniowej państw komunistycznych¹⁵⁸.

Od 28 do 31 marca 1988 r. przebywali z delegacją w Polsce przewodniczący PUdsW Miklós i pracownik Wydziału Zagranicznego WSPR Sándor Surány. Goście z Węgier m.in. spotkali się z zastępcą przewodniczącego Rady Państwa Kazimierzem Barcikowskim, sekretarzem KC PZPR Stanisławem Cioskiem i prezesem ChSS Kazimierzem Morawskim oraz odbyli rozmowy w UdsW. Ponadto w Sekretariacie Episkopatu Polski Węgrzy spotkali się z abp. Dąbrowskim¹⁵⁹.

Z rewizytą do Budapesztu w dniach 12–15 grudnia 1988 r. wyjechali kierownik UdsW Władysław Loranc, kierownik sekretariatu tego urzędu Marek Żwirski i pracownik bielskiego WdsW Jerzy Orłacz. Goście z Polski spotkali się z pracownikami PUdsW: przewodniczącym Imrem Miklósem, wiceprzewodniczącymi Barną Sarkadim-Nagyem i Pétre Bugárem, kierownikiem sekretariatu Lászlem Pozsonyim, dyrektorem departamentu Ferencem Banadicsem i współpracownikiem departamentu katolickiego Sándorem Surányim. 14 grudnia delegację polską przyjął na audyencji prymas Węgier

¹⁵⁸ AAN, UdsW, 136/133, Notatka z rozmowy z zastępcą prezesa PUdsW Barną Sarkadim-Nagyem, [Warszawa, 1987 r.], k. 28–30.

¹⁵⁹ AAN, UdsW, 128/123, Program pobytu delegacji PUdsW w Polsce, [Warszawa, 1988 r.], k. 2 i n.

László Paskai¹⁶⁰. Był to ostatni akord długoletnich dwustronnych kontaktów polskiej i węgierskiej administracji wyznaniowej.

Polska–Wietnam

Międzynarodowe kontakty UdsW rozszerzyły się pod koniec lat siedemdziesiątych o Wietnam. Na przełomie lat 1978 i 1979 Komitet do spraw Wyznań tego kraju zamierzał przysłać do Polski na dwa tygodnie pięcioosobową delegację. W sierpniu 1978 r. Aleksander Merker poinformował członka BP KC PZPR Józefa Tejchmę, że uwzględniając całokształt stosunków między PRL a Wietnamem, należałoby wyrazić zgodę na przyjazd delegacji z Hanoi do Warszawy na początku stycznia 1979 r.¹⁶¹ Sprawa szczegółowych interakcji administracji wyznaniowej obu tych krajów wymaga jednak dalszych badań.

Polska – Związek Sowiecki

Jak pamiętamy, w połowie 1957 r. Jerzy Sztachelski zaprosił przewodniczącą Rady do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego płk. Grigorija Karpowa do złożenia wizyty w Polsce. Do dziś nie wiadomo jednak, czy do niej doszło. Podobnie było w wypadku innej planowanej delegacji. Na spotkanie z kierownictwem UdsW 28 listopada 1957 r. mieli przyjechać do Polski dwaj urzędnicy zatrudnieni w Radzie do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i Radzie do spraw Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów ZSRS¹⁶². Ich pobyt zaplanowano na blisko dwa tygodnie. Przewidywano, że pracownicy sowieckich organów wyznaniowych odwiedzą kolejno: Warszawę (28 listopada – 2 grudnia), Katowice (2–3 grudnia), Kraków (3–5 grudnia),

¹⁶⁰ *Ibidem*, Program pobytu delegacji UdsW w Budapeszcie, Budapeszt, 12 XII 1988 r., k. 139–140.

¹⁶¹ AAN, UdsW, 140/2, Pismo wicedyrektora UdsW Aleksandra Merkera do członka BP KC PZPR Józefa Tejchmy w sprawie przyjazdu do Polski delegacji z Wietnamu, Warszawa, 26 VIII 1978 r., k. 168–169.

¹⁶² AAN, UdsW, 31/669, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wizyty w Polsce przedstawicieli sowieckiej administracji wyznaniowej, poufne, Warszawa, 14 XI 1957 r., k. 2.

Zakopane (5–7 grudnia) i ponownie Warszawę (8–10 grudnia)¹⁶³. Do tej pory nie wiadomo, czy wizyta doszła do skutku, a jeśli tak, to jaki był jej przebieg. Można tylko przypuszczać, że przyjazd delegacji sowieckiej do Polski miał istotne znaczenie dla pracy Urzędu do spraw Wyznań i – w szerszym kontekście – kształtowania relacji między państwem a Kościołem katolickim w PRL na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych.

Prawdopodobnie relacje między UdsW a RdsRKP układały się w kolejnych latach poprawnie, co można wnosić chociażby z kurtuazyjnych życzeń z okazji 15-lecia Polski Ludowej, jakie w lipcu 1959 r. przesłali telegramem z Moskwy przewodniczący rady Karpow do dyrektora UdsW Sztachelskiego oraz zastępcą przewodniczącego rady Paweł Tcheredniak do wicedyrektora UdsW Lecha¹⁶⁴. Życzenia spotkały się ze stosowaną odpowiedzią – również wysłaną drogą telegraficzną¹⁶⁵.

Do dziś nie odnaleziono żadnych informacji o bezpośrednich dwustronnych interakcjach administracji wyznaniowej PRL i ZSRS w latach sześćdziesiątych. Udokumentowane są dopiero rozmowy, które odbyły się w UdsW w dniach 17–19 marca 1970 r. z przewodniczącym Rady do spraw Religii przy Radzie Ministrów ZSRS¹⁶⁶ Władimirem Kurojedowem i jego zastępcą Piotrem Makarcewem. Pierwszego dnia omówiono wówczas sprawy dotyczące Kościo-

¹⁶³ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wizyty w Polsce przedstawicieli sowieckiej administracji wyznaniowej, poufne, Warszawa, 25 XI 1957 r., k. 6.

¹⁶⁴ AAN, UdsW, 36/644, Życzenia z okazji 15-lecia Polski Ludowej, jakie wicedyrektorowi UdsW Janowi Lechowi przesłał wiceprzewodniczący RdsRKP Paweł Tcheredniak, Moskwa, 1959 r., k. 1; *ibidem*, Życzenia z okazji 15-lecia Polski Ludowej, jakie dyrektorowi UdsW Jerzemu Sztachelskiemu przesłał przewodniczący RdsRKP Grigorij Karpow, Moskwa, 1959 r., k. 3.

¹⁶⁵ *Ibidem*, Odpowiedź wicedyrektora UdsW Jana Lecha na życzenia od wiceprzewodniczącego RdsRKP Pawła Tcheredniaka, Warszawa, 30 VII 1959 r., k. 2; *ibidem*, Odpowiedź dyrektora UdsW Jerzego Sztachelskiego na życzenia od przewodniczącego RdsRKP Grigorija Karpowa, Warszawa, 30 VII 1959 r., k. 4.

¹⁶⁶ W celu ujednoczenia i usprawnienia polityki wyznaniowej, a także nadania jej nowego wizerunku i kształtu Rada Ministrów ZSRS uchwałą z 8 XII 1965 r. przekształciła Radę do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i Radę do spraw Kultów Religijnych w Radę do spraw Religii (RdsR). Był to centralny organ administracji wyznaniowej Związku Sowieckiego powołany do realizowania polityki wobec religii i związków wyznaniowych (J. Matwiejuk, *Konstytucyjno-ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*, Białystok 2016, s. 93 i n.).

ła katolickiego – o jego sytuacji w PRL opowiedział Merker. Goście z ZSRS pytali o kwestie szczegółowe, m.in. memoriał biskupów polskich do Pawła VI w sprawie administracji kościelnej na Ziemiach Odzyskanych, problem nauczania religii w szkołach, dochody parafii, relacje między papieżem a prymasem Wyszyńskim. W odpowiedzi na pytanie Kurojedowa Dusik omówił krótko również sytuację Kościoła prawosławnego w Polsce¹⁶⁷. Przyjęto propozycję Makarcewa, by metropolita Bazyli złożył w drugiej połowie maja 1970 r. wizytę kierownictwu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Moskwie¹⁶⁸.

Drugiego dnia obrad Kurojedow poinformował polskich towarzyszy o polityce wyznaniowej ZSRS. Jej najważniejszym celem było osłabianie religii. Procesowi temu towarzyszyła prowadzona przez partię komunistyczną „praca wychowawcza”, która przynosiła spodziewane przez władze sowieckie efekty, np. w postaci spadku liczby ochrzczonych dzieci i udzielanych ślubów kościelnych oraz małej liczby duchowieństwa. Mimo to władze Związku Sowieckiego odnotowywały zdarzenia związane ze wzmożoną aktywnością członków różnych wyznań i sekt. W wypadku Kościoła katolickiego zjawisko to wiązano z wynikami Soboru Watykańskiego II. W dalszej części swojego wystąpienia Kurojedow opowiedział o organizowaniu międzynarodowych imprez o charakterze religijnym oraz relacjach ZSRS ze Stolicą Apostolską¹⁶⁹.

2 i 3 listopada 1971 r. doszło w Warszawie do spotkania przedstawicieli Rady do spraw Religii i Urzędu do spraw Wyznań. Ze strony gości uczestniczyli w nim Kurojedow i Makarcew, a ze strony gospodarzy: dyrektor UdsW Skarżyński, jego zastępca Dusik, przedstawiciel KC PZPR Władysław Skrzypczak oraz naczelnicy wydziałów UdsW Kiryłowicz, Leśniewski i Merker. Ten ostatni zapoznał towarzyszy sowieckich z ważniejszymi problemami polityki

¹⁶⁷ O roli tego Kościoła w polityce aparatu władzy PRL: S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019. W kontekście tematyki poruszonej w niniejszym artykule na uwagę zasługują fragmenty tej książki poświęcone roli Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego jako elementu propagandy państwowej w walce o pokój (s. 520 i n.) oraz jego działalności międzynarodowej (s. 611 i n.).

¹⁶⁸ AAN, UdsW, 127/92, Protokół z rozmów w UdsW z delegacją RdsR (Warszawa, 17–19 III 1970 r.), [Warszawa, 1970 r.], k. 18–29; AAN, UdsW, 127/91, Sprawozdanie z rozmów z delegacją RdsR (Warszawa, 17–19 III 1970 r.), [Warszawa], 27 III 1970 r., k. 1–4.

¹⁶⁹ *Ibidem*, Referat Kurojedowa na temat sytuacji religii w ZSRS, [Warszawa], 27 III 1970 r., k. 1–13.

wyznaniowej PRL. Skarżyński, odpowiadając na pytanie Kurojedowa, ocenił prymasa Wyszyńskiego jako „nacionalistę i antykomunistę”, a kard. Wojtyłę jako „kosmopolitę”. Kierownicy sowieckiego aparatu wyznaniowego zapoznali się z działalnością katolickich organizacji laikatu w Polsce, czyli środowiska „Znaku”, Stowarzyszenia PAX i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego¹⁷⁰.

Drugiego dnia obrad (3 listopada) goście z ZSRS rozmawiali z polskimi kolegami o polityce wschodniej Stolicy Apostolskiej i problemach, jakie w związku z tym stały przed państwami komunistycznymi (zagadnienie to zostało omówione szerzej w dalszej części tej pracy). W popołudniowej części spotkania Merker poinformował towarzyszy sowieckich o politycznych i kościelnych aspektach beatyfikacji o. Kolbego, do której doszło 17 października 1971 r. Goście zadali pracownikom UdsW wiele pytań dotyczących m.in. nawiązania stosunków dyplomatycznych między PRL a Stolicą Apostolską, stosunku hierarchii do władz państwowych, budownictwa sakralnego, postawy prymasa Polski wobec UdsW, konsekwencji politycznych beatyfikacji o. Kolbego, udziału duchowieństwa katolickiego w ruchu obrońców pokoju, roli społecznej i zadań Stowarzyszenia PAX czy celów i kierunków działalności polskich księży za granicą¹⁷¹.

Kurojedow i Makarcew ponownie przebywali w Polsce w dniach 29 marca – 3 kwietnia 1973 r. Towarzyszył im pracownik KC Komunistycznej Partii Związku sowieckiego Emil Lisawcew oraz radca ambasady Kraju Rad w Warszawie Minakow. W rozmowach z towarzyszami sowieckimi uczestniczyli pracownicy UdsW: Dusik, Merker, Pypno, Skarżyński i Śliwiński oraz kierownik WA KC PZPR Teodor Palimąka. Sowietci zapoznali się z sytuacją wyznaniową w PRL. Pracownicy administracji wyznaniowej obu państw wymienili poglądy na temat międzynarodowej działalności organizacji kościelnych i wyznaniowych¹⁷².

Podczas rozmów w UdsW, przeprowadzonych 30 i 31 marca, poinformowano delegację sowiecką o stanie stosunków polsko-watykańskich i relacjach

¹⁷⁰ AAN, UdsW, 136/6, Protokół z przebiegu spotkania przedstawicieli RdsR i UdsW w Warszawie (2–3 XI 1971 r.), [Warszawa, 1971 r.], k. 1–3.

¹⁷¹ *Ibidem*, Protokół ze spotkania popołudniowego przedstawicieli RdsR i UdsW w Warszawie (2–3 XI 1971 r.), [Warszawa], 15 XI 1971 r., k. 12–15.

¹⁷² Por. AAN, UdsW, 127/93, Program pobytu delegacji RdsR w Polsce (1–3 IV 1973 r.), k. 10–11.

na linii państwo – Kościół katolicki w Polsce. Makarcew ocenił m.in., że należałoby nasilić wzajemne kontakty w sprawach dotyczących polityki wyznaniowej, wykorzystując do tego Polską Radę Ekumeniczną, Polski Oddział ChKP i Stowarzyszenie PAX. Na utrzymanie kontaktów ze stroną sowiecką naciskał podobno lider tego ostatniego środowiska Bolesław Piasecki. Głównym partnerem w dwustronnych relacjach po stronie sowieckiej miał być Kościół prawosławny. Ustalenia wymagała jednak ich forma. Ponadto strona polska zreferowała zagadnienia związane z udziałem polskich działaczy wyznaniowych w międzynarodowych konferencjach międzywyznaniowych, w tym zwłaszcza ChKP. Towarzyszy z ZSRS zainteresowały m.in. kwestie związane z udziałem polskich kół wyznaniowych w Światowym Kongresie Sił Pokojowych w Moskwie i ze stosunkiem księży katolickich do „ruchu pokoju”¹⁷³.

Na zaproszenie RdsR od 14 do 21 listopada 1974 r. przebywał w ZSRS dyrektor UdsW Kazimierz Kąkol w towarzystwie wicedyrektora Tadeusza Dusika oraz inspektora WA KC PZPR Czesława Korcza. Program wizyty obejmował rozmowy oficjalne dotyczące polityki wyznaniowej, pobyt w Wołgogradzie, zwiedzanie klasztoru w Zagorsku oraz informację Kąkola dla zamkniętego grona słuchaczy na temat problemów wyznaniowych w PRL. W oficjalnych rozmowach uczestniczyli przewodniczący RdsR Kurojedow, dwaj jego zastępcy Piotr Makarcew i Wiktor Titow, a także Józefa Siemaszkiewicz. Kurojedow wygłosił referat o aktualnych problemach wyznaniowych w ZSRS, a Makarcew poinformował o działalności Kościoła prawosławnego w tym kraju oraz przygotowaniach do Światowego Kongresu Kościołów na rzecz Pokoju, który był zaplanowany na rok 1976.

21 listopada Kąkol wygłosił referat na temat problemów wyznaniowych w Polsce, którego wysłuchali pracownicy RdsR oraz specjaliści z instytutów i ośrodków zajmujących się problematyką religijną w ZSRS. Na życzenie kierownika wydziału polskiego w KC KPZS Piotra Kostikowa tego samego dnia odbyło się w Moskwie spotkanie gości z Polski z podległymi mu pracownikami¹⁷⁴. Towarzysze sowieccy podobno znakomicie orientowali się

¹⁷³ *Ibidem*, Informacja o pobycie delegacji RdsR w Polsce, [Warszawa, 1973 r.], k. 12 i n.

¹⁷⁴ AAN, UdsW, 127/94, Notatka dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola o pobycie w ZSRS, [Warszawa, 1974 r.], k. 105–108. O roli Kostikowa: P. Kostikow, B. Roliński, *Widziane z Kremla, Moskwa–Warszawa. Gra o Polskę*, Warszawa 1992.

w sytuacji wyznaniowej w PRL. Podkreślali, że nikt w Kraju Rad nie zamierzał narzucać władzom w Polsce kierunku czy kształtu polityki wyznaniowej, sugerowali jednak nasilenie wielostronnych konsultacji¹⁷⁵.

Od 23 do 27 czerwca 1975 r. przebywała w Polsce delegacja sowiecka, w której skład weszli: przewodniczący RdsR Kurojedow, jego zastępca Titow i kierownik sektora w Wydziale Propagandy i Agitacji KC KPZS Machmut Rachmankułow. W rozmowach z nimi uczestniczyli pracownicy UdsW: Dusik, Kąkol, Merker i Siemaszkiewicz oraz I sekretarz ambasady ZSRS w Warszawie Minakow.

Sowieci poznali ogólny zarys stosunków między państwem a Kościołem katolickim w Polsce oraz przebieg wizyty w naszym kraju abp. Luigiego Poggiego¹⁷⁶. Interesowały ich regulacje prawne dotyczące działalności Kościoła katolickiego; podkreślali znaczenie dla rozwoju stosunków państwo–Kościół odpowiedniej, czyli dokonanej według politycznego klucza, selekcji kandydatów do seminariów duchownych. Sceptycznie odnieśli się do sensu rozmów polsko-watykańskich w sytuacji, gdy wizyta Poggiego nie przyniosła PRL żadnych pozytywnych rezultatów. Dusik przekazał stronie sowieckiej informacje o zagranicznych kontaktach polskich środowisk wyznaniowych. Podczas dyskusji goście z ZSRS koncentrowali się na działalności Stowarzyszenia PAX. Podkreślali m.in., że należało ją ograniczać, kontrolując ambicje polityczne działaczy tego środowiska, i przeciwdziałać dążeniom do przekształcenia PAX w partię polityczną. Towarzysze sowieccy przedstawili także krytyczne uwagi pod adresem BKKE (dotyczyły m.in. jej statyczności i niewłaściwej organizacji pracy) oraz zwrócili uwagę na konieczność większego zaangażowania działaczy chrześcijańskich z państw komunistycznych w prace Konferencji Europejskich Kościołów i Światowej Rady Kościołów.

Gościom z ZSRS pobyt w Polsce umilić miało zwiedzanie Warszawy, Płocka, Włocławka i Torunia. Rachmankułow przebywał też w Wyszku, gdzie

¹⁷⁵ AAN, UdsW, 127/94, Notatka dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola o pobycie w ZSRS, [Warszawa, 1974 r.], k. 108.

¹⁷⁶ O kontaktach roboczych Stolicy Apostolskiej i PRL w latach 1974–1978, w tym m.in. o wizycie Poggiego w Polsce w lutym–marcu 1975 r.: R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019, s. 214 i n.

otrzymał honorowe obywatelstwo tego miasta na pamiątkę udziału w walkach o jego wyzwolenie spod okupacji niemieckiej we wrześniu 1944 r.¹⁷⁷

Celem rozmów, które 5 i 6 lipca 1976 r. odbyły się w Moskwie między pracownikami UdsW a RdsR Kurojedowem, Makarcewem i Titowem, było m.in. poinformowanie towarzyszy sowieckich o przebiegu i wynikach kontaktów roboczych na linii PRL – Stolica Apostolska oraz scharakteryzowanie niektórych aspektów sytuacji wyznaniowej w Polsce. Strona sowiecka była zainteresowana postawą biskupów i niższego duchowieństwa katolickiego w związku z czerwcowymi podwyżkami cen artykułów żywnościowych oraz możliwością udziału działaczy związanych ze środowiskiem „Znak” w międzynarodowym ruchu pokojowym.

Informacje przekazane przez Kurojedowa i Titowa dotyczyły przede wszystkim problemów wyznaniowych o charakterze międzynarodowym, w tym m.in. relacji ZSRS ze Stolicą Apostolską, działalności Światowej Rady Kościołów i Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich, a także zaplanowanej na sierpień 1977 r. w Moskwie Światowej Konferencji Międzyreligijnej¹⁷⁸. Wybór tematów świadczył o tym, że zagadnienia międzynarodowe odgrywały coraz większą rolę w pracy RdsR. Znamienne było chociażby to, że podwojono liczbę etatów w jej Wydziale Stosunków Międzynarodowych.

Poza oficjalnym protokołem wielostronnego spotkania pracowników administracji wyznaniowej w Pradze, jakie odbyło się w dniach 19–20 kwietnia 1977 r., Kąkol rozmawiał z przedstawicielami delegacji sowieckiej, szefem delegacji węgierskiej Miklósem i szefem delegacji wschodniemieckiej Seigewasserem. Sowietci byli zainteresowani sytuacją w Polsce, relacjami na linii państwo – Kościół katolicki, sytuacją wewnętrzną Kościoła polskiego i stosunkami dyplomatycznymi PRL ze Stolicą Apostolską¹⁷⁹.

¹⁷⁷ AAN, UdsW, 127/94, Notatka dotycząca pobytu w Polsce delegacji RdsR, Warszawa, lipiec 1975 r., k. 136–138. Por. *ibidem*, Program pobytu w Polsce delegacji RdsR w dniach 23–27 VI 1975 r., k. 133–134.

¹⁷⁸ AAN, UdsW, 136/20, Sprawozdanie z rozmów między kierownictwami UdsW i RdsR, [Warszawa, 1976 r.], k. 6–7.

¹⁷⁹ AAN, UdsW, 140/2, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika o spotkaniu przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV 1977 r.), k. 94.

22 lipca 1980 r., podczas wyjazdu turystycznego do Moskwy wicedyrektor UdsW Aleksander Merker odbył rozmowę z zastępcą przewodniczącego RdsR Władimirem Ficewem. W końcowej części spotkania uczestniczył również II zastępca rady Piotr Makarcew. Ficew przekazał Merkerowi informacje o polityce wyznaniowej ZSRS, w tym przede wszystkim o jej aspektach międzynarodowych. Towarzysze sowieccy przeanalizowali międzynarodową działalność Jana Pawła II. W ich ocenie ogólnie miała ona charakter pozytywny; podkreślono m.in. zaangażowanie papieża w sprawy pokoju i rozbrojenia, a także jego powściągliwość w kwestii zbrojnej interwencji ZSRS w Afganistanie. Rada do spraw Religii planowała intensyfikację kontaktów międzynarodowych, czego wyrazem było utworzenie dziewiętnastu dodatkowych etatów dla trzech nowych wydziałów – informacji międzynarodowej, do spraw Watykanu i międzynarodowych spraw muzułmańskich. Towarzysze sowieccy ocenili pozytywnie sytuację wyznaniową w swoim kraju. Merker poinformował Ficewa o międzynarodowych aspektach działalności UdsW. Sowiecki rozmówca był szczególnie zainteresowany pracami Warszawskiego Forum Chrześcijan Europy¹⁸⁰.

Na zaproszenie RdsR w Związku Sowieckim od 26 do 29 września 1982 r. przebywał dyrektor UdsW Adam Łopatka. Celem jego wizyty była wymiana doświadczeń między podmiotami administracji wyznaniowej PRL i ZSRS. Gospodarzy interesowały głównie reakcje duchowieństwa katolickiego na politykę władz państwowych, przebieg pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Polski (2–10 czerwca 1979 r.), postawa Kościoła prawosławnego w Polsce i sytuacja polityczna w polskiej administracji wyznaniowej. Gospodarze poinformowali o stosunkach między państwem a wyznaniem w Kraju Rad. Pierwszoplanową sprawą była dla nich postawa polityczna i rola wyznań w państwie, a zwłaszcza dwóch najważniejszych spośród nich, czyli islamu i prawosławia. Towarzysze sowieccy opowiedzieli także o wspólnych przygotowaniach Kościoła prawosławnego i państwa do obchodów tysiąclecia chrztu Rusi. Podkreślili integrację związków wyznaniowych na czele z Kościołem prawosławnym z systemem sowieckim¹⁸¹.

¹⁸⁰ AAN, UdsW, 136/28, Notatka służbowa wicedyrektora UdsW Aleksandra Merkera z rozmów w RdsR, [Warszawa, 1980 r.], k. 2–4.

¹⁸¹ AAN, UdsW, 128/108, Sprawozdanie dyrektora UdsW Adama Łopatki z wyjazdu służbowego do ZSRS, Warszawa, 1 X 1982 r., k. 81–83.

Od 24 do 27 października 1983 r. przebywali w Polsce przewodniczący RdsR Kurojedow i jego zastępca Makarcew oraz instruktor propagandy KC KPZS Emil Lisawcew. Gospodarze opowiedzieli o strukturze UdsW i jego nowym statucie¹⁸², a także o codziennej pracy administracji wyznaniowej PRL. Towarzysze sowieccy przedstawili działalność swojej instytucji. Zaznaczyli, że zależało im na kontynuowaniu prac Kościołów w ZSRS na rzecz pokoju (m.in. w ramach Rady Ekumenicznej) oraz podtrzymywaniu kontaktów między urzędami do spraw wyznań państw komunistycznych.

W dalszej części spotkania Aleksander Wołowicz przybliżył kolegom ze Związku Sowieckiego sytuację Kościoła katolickiego w Polsce, a Henryk Leszczyzna omówił działalność stowarzyszeń wyznaniowych¹⁸³. W obecności przedstawiciela ambasady sowieckiej goście spotkali się kolejno z władzami Związku Katolików „Caritas” i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego.

25 października delegacja razem z pracownikami UdsW Dyjecińskim, Łopatką i Wołowiczem wyjechała do Mierek koło Olsztynka na międzynarodową konferencję organizowaną przez Instytut Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu. Tego samego dnia goście zwiedzili pole bitwy pod Grunwaldem i spotkali się z władzami Ciechanowa (w tym dyrektorem tamtejszego WdsW Władysławem Milanowskim), po czym wrócili do stolicy¹⁸⁴.

W Warszawie spotkali się 26 października z zarządzeniem Polskiej Rady Ekumenicznej, a następnie z senatem Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Później zwiedzili wystawę w Muzeum Wojska Polskiego. Po południu w towarzystwie Dusika, Dyjecińskiego i Łopatki spotkali się z metropolitą Bazylim. Ostatniego dnia wizyty w Polsce przedstawiciele RdsR w obecności ambasadora ZSRS i ministra Łopatki spotkali się z członkiem BP i sekretarzem KC PZPR Mirosławem Milewskim. Ostatnim punktem wizyty było złożenie kwiatów pod pomnikiem poległych w Polsce żołnierzy sowieckich¹⁸⁵.

¹⁸² 21 II 1983 r. doszło do reorganizacji struktury UdsW (por. AAN, UdsW, 128/4, Regulamin organizacyjny UdsW: załącznik do zarządzenia ministra kierownika UdsW Adama Łopatki z 21 II 1983 r., k. 4 i n.).

¹⁸³ AAN, UdsW, 128/110, Protokół rozmów w UdsW z delegacją RdsR (Warszawa, 24 X 1983 r.) (rkps, brudnopis), [Warszawa, 1983 r.], k. 43–55.

¹⁸⁴ *Ibidem*, Program pobytu delegacji RdsR w Polsce w dniach 24–27 X 1983 r., [Warszawa, 1983 r.], k. 58–59.

¹⁸⁵ *Ibidem*, k. 59–60.

Od 24 lutego do 3 marca 1985 r. na zaproszenie nowego przewodniczącego RdsR Konstantina Harczewa przebywała w ZSRS delegacja UdsW złożona z dyrektora generalnego Aleksandra Merkera, dyrektora Zespołu do spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nierzymskokatolickich Tadeusza Dusika i dyrektora Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu Edmunda Kędzierskiego¹⁸⁶. Goście uczestniczyli w rozmowach z kierownictwem rad do spraw religii przy Radzie Ministrów Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (USRS), pełnomocnikami tych rad na Moskwę i Kijów oraz obwód moskiewski, a także z wiceprzewodniczącą Miejskiej Rady Delegatów w Kijowie. Przeprowadzono ponadto rozmowy w Instytucie Ateizmu Naukowego Akademii Nauk Społecznych KC KPZS.

Program pobytu umożliwił pracownikom UdsW kontakty z hierarchią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego – jej egzarchą na Ukrainę metropolitą Filaretem (był on także przewodniczącym ChKP), przewodniczącym Wydziału Wydawniczego Kościoła Prawosławnego abp. Pitirimem, rektorem Akademii i Seminarium Duchownego w Zagorsku bp. Aleksandrem i archimandrytą klasztoru w Zagorsku Aleksiejem. Delegacja rozmawiała ponadto w Moskwie z ambasadorem Stanisławem Kociołkiem, a w Kijowie z konsulem generalnym Władysławem Kruczkim. Informowała o stosunkach między państwem a Kościołem katolickim podczas zebrań organizacji partyjnych obu placówek dyplomatycznych¹⁸⁷.

Towarzysze sowieccy podobno wykazali duże zrozumienie dla sytuacji na linii państwo – Kościół katolicki w Polsce i unikali jej otwartej krytyki. Poprzez dobór tematyki rozmów i rozmówców dano Polakom do zrozumienia, że podstawą skutecznej polityki wyznaniowej jest w pierwszej kolejności polityczna selekcja kandydatów do seminariów duchownych dokonywana przez organa państwa, a następnie systematyczne wpływanie na księży poprzez rozmowy indywidualne, spotkania zbiorowe, a nawet szkolenia poli-

¹⁸⁶ Do spotkania doszło w okresie głębokiego impasu w relacjach między episkopatem Polski a komunistycznym aparatem władzy, związanego z zamordowaniem przez funkcjonariuszy SB ks. Popiełuszki. Na ten temat: R. Łatka, *Episkopat Polski...*, s. 672–675.

¹⁸⁷ AAN, UdsW, 128/133, Sprawozdanie dyrektora generalnego UdsW Aleksandra Merkera z pobytu delegacji UdsW w ZSRS (24 II – 3 III 1985 r.), Warszawa, 18 III 1985 r., k. 57.

tyczne, np. w ramach specjalnie w tym celu zorganizowanych seminariów¹⁸⁸. Sformułowano też zarzut sprzecznego z prawem sowieckim ingerowania przez biskupów polskich, a zwłaszcza bp. Ignacego Tokarczuka, w sprawy Kościoła katolickiego na przygranicznych terenach ZSRS, należących kanonicznie do diecezji polskich. Zwracano uwagę na oddziaływanie polskiego Kościoła katolickiego na obszar Wileńszczyzny oraz koordynowanie przez abp. Henryka Gulbinowicza działań ewangelizacyjnych na terenie Związku Sowieckiego. Harczew zasugerował, by uzmysłowić polskim hierarchom, że tego rodzaju aktywność szkodzi interesom Kościoła katolickiego, gdyż na Litwie i Łotwie żywa jest pamięć o – jak to ujął – „eksploatorskiej [sic!] roli Kościoła polskiego”¹⁸⁹.

Zadeklarowana przez polską stronę gotowość przywrócenia przez Stowarzyszenie PAX przerwanych po 1980 r. kontaktów ze środowiskiem sowieckim została przyjęta w Radzie do spraw Religii pozytywnie; poproszono o doprecyzowanie form obustronnych kontaktów i związane z tym propozycje personalne. Pracownicy UdsW podkreślali znaczenie Polskiej Rady Eklezjacyjnej oraz jej Kościołów członkowskich, właściwą postawę polityczną ich działaczy oraz możliwość szerszego wykorzystywania ich na płaszczyźnie międzynarodowej, w tym zwłaszcza w „akcjach pokojowych”.

W rozmowach nieformalnych z pracownikami sowieckiego aparatu wyznaniowego delegacja polska odnotowała niezadowolenie z powodu inicjatyw podejmowanych przez prezesa ChSS Kazimierza Morawskiego wobec instytucji ZSRS. Strona sowiecka była natomiast zainteresowana możliwością nawiązania kontaktów między polskimi działaczami ze środowisk adwentyistów, baptystów i Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego z ich odpowiednikami sowieckimi – licząc na pozytywny wpływ tych pierwszych na swoich współwyznawców z ZSRS, przysparzających władzy kłopotów¹⁹⁰.

Jeśli chodzi o sprawy Kościoła katolickiego, poza powtórzeniem informacji, że nominacja arcybiskupa Rygi Vaivodsas nastąpiła bez porozumienia z władzami na Kremlu, nie zgłaszano innych uwag odnośnie do jego działalności w Związku Sowieckim. Pozytywnie oceniono działalność proboszczów

¹⁸⁸ *Ibidem*, k. 58.

¹⁸⁹ *Ibidem*.

¹⁹⁰ *Ibidem*, k. 59.

jedynych dwóch parafii katolickich istniejących w ZSRS – w Kijowie i Moskwie. Krytykowano politykę Stolicy Apostolskiej, wskazując na jej zbieżność z polityką USA, a szerzej – kluczową rolę religii w „walce imperializmu z socjalizmem”. Problem grekokatolików bagatelizowano, sprowadzając go do szkodliwego oddziaływania na to środowisko z zagranicy, ale jednocześnie uważając, że Kościół prawosławny radzi sobie z tymi wpływami¹⁹¹.

W sprawozdaniu z wizyty w ZSRS Merker odnotował, że towarzysze sowieccy zaczęli przykładać większą wagę do problematyki wyznaniowej zarówno w aspekcie polityki wewnętrznej, jak i międzynarodowej. W Kraju Rad uważano, że Kościoły i religia będą jeszcze przez wiele lat głównym szlakiem „dywersji ideologicznej” przeciwko państwom komunistycznym, co wymagało zacieśnienia współpracy ze strony tych ostatnich. W odniesieniu do spraw szczegółowych dyrektor generalny UdsW ocenił, że sowiecka metoda wstępnej selekcji politycznej kandydatów do seminariów duchownych nie mogła zostać w chwili obecnej zastosowana w Polsce. Jej wdrożenie można było rozważać w dalszej perspektywie. Zakres pracy politycznej wobec duchowieństwa mógł jednak zostać rozszerzony. Zarzuty dotyczące bezpośredniej ingerencji polskich biskupów w wewnętrzne sprawy Kościoła katolickiego w ZSRS wymagały zbadania przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Według Merkera podczas zaplanowanej na wrzesień 1985 r. wizyty Harczewa w Polsce należało przedstawić szczegółową ocenę tego zjawiska opartą na potwierdzonych przypadkach. Również wymiana osobowa ze środowiskami kościelnymi w ZSRS ze strony Stowarzyszenia PAX i Polskiej Rady Ekumenicznej wymagała intensyfikacji. Konkretnie propozycje w tej sprawie można było przedstawić podczas wizyty Harczewa. Kontaktom ChSS należało nadać charakter planowy, z wcześniejszym informowaniem o nich wszystkich zainteresowanych instytucji polskich i sowieckich. Kontakty naukowe między Instytutem Ateizmu Naukowego Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZS i Instytutem Religioznawstwa Akademii Nauk Społecznych przy KC PZPR powinny być kontynuowane zgodnie z uzgodnionym planem¹⁹².

¹⁹¹ *Ibidem*, k. 60.

¹⁹² *Ibidem*, k. 62.

Na zaproszenie ministra kierownika UdsW Łopatki od 12 do 18 grudnia 1985 r. przebywali w Polsce ze studyjną wizytą przewodniczący RdsR Konstantyn Harczew, zastępca kierownika Wydziału Zagranicznego tej rady Oleg Drużynin i inspektor Aleksander Konowałow. Z polskimi towarzyszami omawiali oni m.in. zagadnienia związane z polityką wyznaniową PRL i ZSRS, stosunki państwa z Kościołami w Polsce i Związku Sowieckim, relacje Polski i ZSRS ze Stolicą Apostolską, kwestię zaangażowania Kościołów i nierzym-skokatolickich związków wyznaniowych w działalność na rzecz „umocnienia pokoju” oraz aktywność stowarzyszeń laikatu w Polsce¹⁹³.

14 grudnia w siedzibie KC PZPR w Warszawie odbyło się robocze spotkanie sowieckiej delegacji z zastępcą kierownika WSP KC PZPR Jerzym Klicą, które zostało poświęcone sytuacji wyznaniowej w PRL i ZSRS. Cztery dni później towarzyszy sowieckich przyjął zastępca przewodniczącego Rady Państwa Kazimierz Barcikowski. W spotkaniu tym uczestniczyli również Adam Łopatka oraz przedstawiciel ambasady ZSRS w Warszawie Mieczysław Sienkiewicz. Omówiono m.in. zasady realizacji polityki wyznaniowej w Polsce i Związku Sowieckim oraz wymieniono się informacjami na temat aktualnej sytuacji wyznaniowej w obu państwach¹⁹⁴.

Delegacja sowiecka odwiedziła ponadto Lublin, Piotrków Trybunalski, Bełchatów i Wrocław. W tych miastach spotkała się z I sekretarzami KW PZPR, wojewodami, przewodniczącymi wojewódzkich rad narodowych i aktywnym partyjnym. W sprawozdaniu z tych wizyt Łopatka podsumował: „Wszędzie spotkania przebiegały dobrze, cechowała je atmosfera przyjaźni polsko-radzieckiej, patriotyzmu i internacjonalizmu oraz pozytywnego zaangażowania”¹⁹⁵. Podczas dwustronnych rozmów w terenie omówiono problemy związane z realizacją polityki wyznaniowej na szczeblu wojewódzkim i gminnym. Harczew wygłaszał wykłady dla działaczy polityczno-społecznych na temat sytuacji wyznaniowej w ZSRS. Podczas wizyty w Lublinie

¹⁹³ AAN, UdsW, 128/112, Notatka z pobytu w Polsce delegacji RdsR, [Warszawa], 23 I 1986 r., k. 35. Por. AAN, UdsW, 128/111, Program pobytu delegacji RdsR w Polsce w dniach 12–18 XII 1985 r., Warszawa, 9 XII 1985 r., k. 168 i n.

¹⁹⁴ AAN, UdsW, 128/112, Notatka z pobytu w Polsce delegacji RdsR, [Warszawa], 23 I 1986 r., k. 35–36.

¹⁹⁵ AAN, UdsW, 128/108, Notatka dyrektora UdsW Adama Łopatki dotycząca wizyty delegacji RdsR w Polsce (12–18 XII 1985 r.), [Warszawa], 21 XII 1985 r., k. 3.

goście spotkali się z rektorem KUL bp. Piotrem Hemperkiem. Ponadto zorganizowano spotkania z pracownikami naukowymi Instytutu Religioznawstwa Akademii Nauk Społecznych, działaczami Zarządu Głównego Towarzystwa Krzewienia Kultury Świeckiej oraz aktywistami Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej.

Delegacja sowiecka spotkała się z przedstawicielami Kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich należących do Polskiej Rady Ekumenicznej. Gospodarzem spotkania był przewodniczący rady bp Janusz Narzyński. Głównym tematem dyskusji była ocena ruchu ekumenicznego w Polsce. Szczególną uwagę zwrócono na udział Kościołów w działalności charytatywnej, pokojowej, integrującej środowiska wyznaniowe i prowadzonej na rzecz normalizacji sytuacji społeczno-politycznej w Polsce¹⁹⁶.

Goście z ZSRS złożyli również wizytę działaczom Stowarzyszenia PAX, Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików i Zrzeszenia Katolików „Caritas”. Zostali poinformowani o celach, zadaniach i pracach podejmowanych przez te organizacje. Podczas rozmów podkreślono rolę stowarzyszeń laikatu w działalności Patriotycznego Ruchu Ocalenia Narodowego, udział ich działaczy w pracach sejmu oraz terenowych władzach przedstawicielskich. Uwypuklono też aktywność stowarzyszeń katolickich na forum międzynarodowym¹⁹⁷.

W ocenie Łopatki pobyt delegacji sowieckiej przyczynił się do „wzrostu zrozumienia dla naszych swoistości w sferze wyznaniowej oraz rozwiął niektóre błędne opinie, jak np. że w Polsce w każdej wsi buduje się nowy kościół. Na całej trasie przejazdu można było zauważyć tylko jeden kościół w budowie, co gościa bardzo zdziwiło”¹⁹⁸. Z rozmów przeprowadzonych z Harczewem wynikało, że ZSRS nie chciał utrzymywać ze Stolicą Apostolską i Kościołem katolickim w Polsce kontaktów, które mogłyby stanowić impuls do ożywienia i aktywizacji wyznawców grekokatolicyzmu na Ukrainie oraz katolików na zachodniej Białorusi i Litwie. Harczew ocenił, że katolicyzm

¹⁹⁶ AAN, UdsW, 128/112, Notatka z pobytu w Polsce delegacji RdsR, [Warszawa], 23 I 1986 r., k. 36–37.

¹⁹⁷ *Ibidem*, k. 37.

¹⁹⁸ AAN, UdsW, 128/108, Notatka dyrektora UdsW Adama Łopatki dotycząca wizyty delegacji RdsR w Polsce (12–18 XII 1985 r.), [Warszawa], 21 XII 1985 r., k. 3.

był zagrożeniem dla suwerenności ZSRS oraz nośnikiem nacjonalizmu litewskiego i ukraińskiego. Przewodniczący RdsR wyrażał zainteresowanie sytuacją Kościoła prawosławnego w Polsce. Wysunął dość oryginalną koncepcję, by na pograniczu polsko-ukraińskim stworzyć „kordon cerkiewny”, który ograniczałby wpływy unitów. Deklarował również chęć pomocy towarzyszom polskim w ich walce z Kościołem katolickim. Według Łopatki nie było to konieczne ze względu na dość dobre wyniki osiągnięte na tym polu przez polską administrację. Harczew z niepokojem mówił o wzroście znaczenia islamu w ZSRS. Ubolewał rzekomo, że w jego kraju nadal prowadzono politykę ateizacji m.in. za pomocą metod bezpośredniego nacisku. Chciał, by w tej dziedzinie panowała praworządność, doceniał polskie regulacje prawne w tym zakresie¹⁹⁹. Trudno ocenić, jak dalece szczerze były te enuncjacje.

Od 7 do 14 lipca 1987 r. na zaproszenie przewodniczącego RdsR przebywała w Związku Sowieckim delegacja UdsW, w której skład weszli: minister kierownik Władysław Loranc, dyrektor Gabinetu Ministra Piotr Dyjeciński, dyrektor Zespołu do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego Edward Kotowski i dyrektor Zespołu do spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nierzymskokatolickich Grzegorz Rydlewski. Towarzyszył im zastępca kierownika Wydziału Społeczno-Prawnego KC PZPR Jerzy Klica.

Towarzysze z Polski przeprowadzili dwudniowe rozmowy w RdsR. Spotkali się również z pracownikami Wydziału Międzynarodowego KC KPZS, członkami Leningradzkiego Komitetu Miejskiego partii oraz pracownikami Rady Miejskiej Leningradu (dzisiejszy Sankt Petersburg), a także z metropolitą mińskim i białoruskim abp. Filaretem, który opowiedział im o przygotowaniach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego do jubileuszu tysiąclecia chrztu Rusi w 1988 r. Filaret zaproponował ożywienie kontaktów między prawosławnymi biskupami polskiego i rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Poinformował, że wysłano bezimienne zaproszenie na te uroczystości dla przedstawiciela Stolicy Apostolskiej. Pracownicy UdsW odwiedzili również metropolitę Pitirima, który kierował Wydziałem Wydawniczym Patriarchatu Moskiewskiego. W Leningradzie odbyły się rozmowy z tamtejszym metropolitą Aleksym i rektorem Akademii Duchownej. W ich trakcie podkreślono

¹⁹⁹ *Ibidem*, k. 4–6.

celowość rozszerzania współpracy – także z Kościołem katolickim. Przedstawiciele Kościoła prawosławnego dążyli do zwiększenia wymiany studentów polskich i rosyjskich kształcących się w seminariach duchownych²⁰⁰.

Harczew potwierdził informacje uzyskane od biskupów prawosławnych i stwierdził, że do wymiany studentów oraz innych przedstawicieli Kościołów można by przystąpić natychmiast, oczywiście za zgodą RdsR i UdsW. Podkreślano konieczność podjęcia wspólnych działań na rzecz nawiązywania i rozwoju kontaktów między hierarchią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego a episkopatem Kościoła katolickiego w Polsce. Postanowiono, że urzędy wyznaniowe obu państw opracują dokumenty w sprawie konkretnych inicjatyw i dołożą starań, by w wyniku roboczych kontaktów ekspertów doprowadzić do zmian jakościowych w tym zakresie, wykorzystując do tego m.in. jubileusz milenijny Kościoła prawosławnego. Pod tym kątem rozpatrywano sprawę zaproszenia na obchody rocznicowe prymasa Glempa i innych członków episkopatu Polski oraz wyjazdów do ZSRS grup studyjnych złożonych z biskupów oraz innych przedstawicieli kościelnych i świeckich. Ustalono, że zostaną nawiązane kontakty i współpraca między Akademią Teologiczną w Leningradzie a ATK i ChAT. Polscy kapelani wojskowi mieli wyjechać do ZSRS i złożyć wieniec pod pomnikiem bitwy pod Lenino. Przy tej okazji zaplanowano spotkania z przedstawicielami władz sowieckich i Kościoła prawosławnego oraz odwiedzin innych historycznych miejsc na terenie Kraju Rad²⁰¹.

Strona sowiecka dużą wagę przywiązywała do ścisłej współpracy z UdsW w sprawie unitów działających nielegalnie w USRS. W związku z tym zaplanowano roboczą naradę na szczęblu dyrektorów zespołów urzędów do spraw wyznań PRL i ZSRS, której celem była wymiana informacji i sformułowanie wytycznych co do wspólnych działań w tej kwestii. Oprócz tego podkreślono konieczność zorganizowania spotkania roboczego na szczęblu ekspertów (dyrektorów) w sprawie kontaktów episkopatów Kościoła katolickiego Litwy i Polski. Strona sowiecka za bardzo ważną uznała sformułowaną przez Polaków propozycję podjęcia na nowo dialogu

²⁰⁰ AAN, UdsW, 128/140, Sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w ZSRS (7–14 VII 1987 r.), k. 31.

²⁰¹ *Ibidem*, k. 32.

między chrześcijanami a marksistami. Postulowano zwołanie w tym celu konferencji z udziałem duchowieństwa katolickiego z Ameryki Łacińskiej i Środkowej reprezentującego teologię wyzwolenia. Ustalono, że następne dwustronne spotkanie na szczepku ministrów do spraw wyznań powinno zostać poświęcone bardziej pogłębionej ocenie polityki Stolicy Apostolskiej wobec PRL i ZSRS²⁰².

Od 27 czerwca do 2 lipca 1988 r. ze studyjną wizytą w Polsce przebywała delegacja RdsR. W programie znalazły się m.in. rozmowy z pracownikami UdsW – Edwardem Kotowskim, Grzegorzem Rydlewskim i Markiem Żwirskim, wizyta u zastępcy sekretarza episkopatu Polski abp. Jerzego Dąbrowskiego (z udziałem przedstawicieli ambasady ZSRS), w stołecznym Wydziale do spraw Wyznań, w placówce Sióstr Misjonek przy ul. Grochowskiej, wyjazd do Częstochowy i wizyta w tamtejszym WdsW oraz spotkanie z kierownikiem UdsW Władysławem Lorancem i dalsze rozmowy w urzędzie²⁰³.

W marcu 1989 r. konsul generalny PRL w Mińsku Mieczysław Obiedziński przesłał Lorancowi propozycje tematów do konsultacji, które przedłożył mu pełnomocnik Rady do spraw Religii przy Radzie Ministrów Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (BSRS) A. Żylski. Ten ostatni pragnął nawiązać kontakt i bliższą współpracę z UdsW. Konsul generalny PRL w Mińsku wyraził zainteresowanie tą inicjatywą, tym bardziej że na Białorusi działały aktywnie Kościoły katolicki i prawosławny, a ponadto dynamicznie rozwijało się Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe. Obiedziński pragnął, by odegrało ono ważną rolę wśród Polonii białoruskiej, np. na polu kulturalno-oświatowej edukacji młodzieży pochodzenia polskiego²⁰⁴.

Propozycje współpracy złożone UdsW przez Żylskiego dotyczyły wymiany informacji o sytuacji religijnej w BSRS i PRL; politycznych i prawnych zasad informowania przez władze państwowe księży i instytucji Kościoła prawosławnego oraz innych organizacji wyznaniowych w BSRS o sprawach

²⁰² *Ibidem*, k. 32–33.

²⁰³ AAN, UdsW, 128/113, Pismo Władysława Loranca do szefa URM Michała Janiszewskiego w sprawie wizyty w Polsce delegacji RdsR, Warszawa, 15 VI 1988 r., k. 16; *ibidem*, Program pobytu delegacji RdsR w Polsce, [Warszawa, 1988 r.], k. 91 i n.

²⁰⁴ *Ibidem*, Pismo konsula generalnego PRL w Mińsku Mieczysława Obiedzińskiego do kierownika UdsW Władysława Loranca, Mińsk, 10 III 1989 r., k. 43.

związanych z polityką wyznaniową; współdziałania i utrzymania kontaktów między mińskim zarządem diecezjalnym Rosyjskiego Prawosławnego Kościoła a diecezjami Kościoła prawosławnego w PRL; systemu szkolenia kadr administracji państwowej na potrzeby Kościołów i związków wyznaniowych; problemów dialogu i współpracy między Kościołami prawosławnym, katolickim i protestanckim; przyjęcia przez pełnomocnika RdsR na Białorusi polskich delegacji Kościoła prawosławnego, jak również delegacji z Białorusi w Polsce; metod i form prezentowania problemów religii i ateizmu za pośrednictwem mass mediów²⁰⁵. Nie wiadomo, jak dalej potoczyły się losy tej inicjatywy. Prawdopodobnie nie doszło do współpracy administracji wyznaniowej PRL i BSRS ze względu na przemiany ustrojowe, które doprowadziły m.in. do likwidacji UdsW w grudniu 1989 r.²⁰⁶

Polityka administracji wyznaniowej bratnich państw wobec Stolicy Apostolskiej – sprawy Soboru Watykańskiego II, polityki wschodniej Watykanu oraz pontyfikatów Pawła VI i Jana Pawła II

Jednym z najważniejszych zagadnień omawianych podczas wielostronnych spotkań z udziałem pracowników administracji wyznaniowej był stosunek państw komunistycznych do Stolicy Apostolskiej i jej polityki wschodniej²⁰⁷.

²⁰⁵ *Ibidem*, Propozycja pełnomocnika RdsR przy Radzie Ministrów BSRS A. Żylskiego dotycząca współpracy z UdsW, [Mińsk], 2 III 1989 r., k. 45.

²⁰⁶ W listopadzie 1989 r., czyli niemal w „przeddzień” likwidacji UdsW, do jego kancelarii nadeszła jeszcze prośba z Etiopii o przyjęcie delegacji tego kraju w celu zapoznania jej ze stosunkami na linii państwo – Kościół katolicki w Polsce. W notatce na ten temat Aleksander Merker napisał: „Ze względu na brak kredytów budżetowych na przyjęcie tej delegacji oraz przeprowadzkę Urzędu do spraw Wyznań zasugerowano przesunięcie przyjazdu na nieokreślony czas późniejszy” (AAN, UdsW, 128/6, Notatka Aleksandra Merkera dla dyrektora Gabinetu Ministra UdsW Marka Żwirskiego w sprawie przyjazdu do Polski delegacji z Etiopii, [Warszawa], 7 XI 1989 r., k. 4). W istocie czas międzynarodowych kontaktów UdsW skończył się wtedy bezpowrotnie.

²⁰⁷ Na temat polityki Watykanu wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej: W. Bułhak, *NATO czy Matka Boska Częstochowska? Niektóre aspekty watykańskiej polityki wschodniej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych* [w:] *Yesterday. Studia z historii najnowszej. Księga dedykowana Jerzemu Eislerowi*, red. J. Olaszek i in., Warszawa 2017, s. 917 i n.; H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu...*; R. de Mattei, *Sobór Watykański II. Niepowiedzia-*

Po raz pierwszy problem ten wybrzmiał podczas zorganizowanej w dniach 25–29 kwietnia 1962 r. w Budapeszcie konferencji z udziałem przedstawicieli administracji wyznaniowej z Bułgarii, Czechosłowacji, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii i Związku Sowieckiego. Dyrektor UdsW Tadeusz Żabiński wygłosił referat dotyczący aktualnej sytuacji w Watykanie. Postanowiono m.in. śledzić przebieg przyszłych obrad Soboru Watykańskiego II²⁰⁸, a także opracować nowe zasady polityki państw komunistycznych wobec Stolicy Apostolskiej²⁰⁹.

Znaczenie spotkań z udziałem pracowników aparatu wyznaniowego państw demokracji ludowej wzrosło w związku z inauguracją obrad Soboru Watykańskiego II w listopadzie 1962 r. Doszło wtedy do zacieśnienia instytucjonalnych więzi łączących podmioty odpowiedzialne za politykę wobec Kościołów i związków wyznaniowych za żelazną kurtyną. Towarzysze z bratnich państw kalkulowali, że sobór przyczyni się do osłabienia antykomunistycznego kursu Stolicy Apostolskiej, co w konsekwencji pozwoli na skuteczniejszą realizację imperialnej polityki Związku Sowieckiego. W aparacie wyznaniowym analizowano przebieg Vaticanum Secundum i starano się prowadzić wspólne konsultacje w tej sprawie.

Pierwsze rozmowy na ten temat pracownicy UdsW przeprowadzili ze swoimi kolegami z Czechosłowacji podczas delegacji do tego kraju w dniach 16–27 lipca 1963 r. 17 i 18 lipca odbyło się w Pradze spotkanie, podczas którego m.in. oceniono pierwszą sesję soboru (trwała od 11 października do 8 grudnia 1962 r.) oraz znaczenie tego wydarzenia dla państw komunistycznych z dominującą liczbą katolików²¹⁰. Najobszerniejszych informacji na ten temat udzielił dyrektor Departamentu Spraw Kościelnych Karel Hruža.

na historia (podrozdział *Ostpolitik – czyli polityka wschodnia Watykanu*), przeł. S. Orzeszko, Ząbki 2012; M. Mróz, *Watykańska polityka wschodnia wczoraj i dziś. Stolica Apostolska i dyplomacja watykańska wobec komunizmu i transformacji ustrojowej w Europie Środkowej i Wschodniej w latach 1958–2010*, Toruń 2011; *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII und Paul VI 1958–1978*, red. K.J. Hummel, Padeborn–München–Wien–Zürich 1999.

²⁰⁸ Ksiądz Zamiatąła napisał, że podczas narady w Budapeszcie dyskutowano nad „odbywanym w Watykanie Soborem” (D. Zamiatąła, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 376). Nie mogło do tego dojść, gdyż Vaticanum Secundum zainaugurowano później – 11 X 1962 r. AAN, UdsW, 136/3, Program narady urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Budapeszcie (25–29 IV 1962 r.) (tekst w języku niemieckim), k. 20–21.

²¹⁰ Na temat stosunku władz PRL do soboru powszechnego: W. Kucharski, *Komuniści i Watykan...*, s. 241 i n.; *Sobór oczami polskich komunistów. Sobór Watykański II w świetle*

22 lipca w siedzibie czeskosłowackiego Ministerstwa Sztuki i Kultury dyrektor UdsW Tadeusz Żabiński zasygnalizował, że może zająć potrzeba zwołania narady z udziałem wszystkich kierowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej w celu ustalenia wspólnego stanowiska w sprawie drugiej sesji soboru. Do tego potrzebne były jednak decyzje wszystkich komitetów centralnych zainteresowanych krajów²¹¹.

Podczas pobytu w Polsce delegacji wschodnioniemieckiego Sekretariatu Stanu do Spraw Kościelnych²¹² (28–31 stycznia 1964 r.) omówiono m.in. przebieg i znaczenie drugiej sesji Soboru Watykańskiego II (trwała od 29 września do 4 grudnia 1963 r.). Hans Seigewasser interesował się m.in. odbywającymi się przy okazji tego wydarzenia spotkaniami biskupów z różnych państw, dla których kluczem było kryterium językowe. Sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD chciał się dowiedzieć, czy podobnie jak w wypadku spotkań hierarchów posługujących się językiem niemieckim odbywały się także zebrania członków episkopatów znających język polski lub posługujących się innymi językami słowiańskimi. Seigewassera interesował ponadto stosunek biskupów polskich do papieża Pawła VI²¹³.

Podsumowując rozmowy (31 stycznia), dyrektor UdsW Żabiński zauważył, że w celu pogłębienia oceny przebiegu soboru powszechnego biskupów należałoby zorganizować spotkanie wielostronne przedstawicieli państw komunistycznych, podczas którego można byłoby dokładniej scharakteryzować metody działalności Kościoła katolickiego, a zwłaszcza jego stosunek do innych Kościołów. Żabiński akcentował potrzebę przeanalizowania nowych metod aktywności Stolicy Apostolskiej na arenie międzynarodowej, która według niego zmierzała do narzucenia państwom komunistycznym własnej polityki za pośrednictwem idei walki o prawa człowieka. W celu ustalenia

dokumentów MSW i MSZ, wstęp, wybór i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk, Warszawa 2017. Na temat prac Vaticanum Secundum zob. np.: R. Wiltgen. *Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II*, Kraków 2010; R. de Mattei, *Sobór Watykański II...*

²¹¹ AAN, UdsW, 136/2, Szczegółowe sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w Czechosłowacji (16–27 VII 1963 r.), Warszawa, 24 VIII 1963 r., k. 33–45.

²¹² AAN, UdsW, 127/84, Szczegółowy program pobytu delegacji SSdSK w Polsce (Warszawa, 28–31 I 1964 r.), k. 1–2.

²¹³ AAN, UdsW, 136/5, Protokół z rozmów pomiędzy przedstawicielami administracji wyznaniowej PRL i NRD (Warszawa, 29–31 I 1964 r.), k. 2–9.

jednolitej linii postępowania wobec Kościoła katolickiego jego działalność należało analizować z perspektywy wszystkich państw komunistycznych²¹⁴.

Według ustaleń ks. Zamiatały w dniach 14–16 kwietnia 1965 r. odbyło się w Pradze spotkanie pracowników urzędów do spraw wyznań CSRS i PRL. Jego tematem były m.in. obrady Soboru Watykańskiego II i problem podejścia Kościoła katolickiego do wyzwań współczesności²¹⁵. Więcej informacji na temat tego wydarzenia nie udało się dotychczas odnaleźć. Dokładny przebieg prowadzonych wtedy rozmów również nie jest znany.

Na początku listopada 1971 r. do Warszawy na konsultacje z pracownikami UdsW przyjechali przewodniczący sowieckiej Rady do spraw Religii Aleksander Kurojedow i jego zastępca Piotr Makarcew. Drugiego dnia obrad (3 listopada) Kurojedow złożył obszerny raport na temat polityki wyznaniowej ZSRS i sytuacji wyznaniowej w tym państwie. W jego ocenie Stolica Apostolska dążyła do wzmocnienia oddziaływania na państwa komunistyczne, co miało doprowadzić do ograniczenia wpływów ideologii marksistowsko-leninowskiej. W centrum uwagi dyplomacji watykańskiej znalazły się stosunki dyplomatyczne z Krajem Rad i państwami demokracji ludowej. Władze sowieckie oceniały pozytywnie działania państwa kościelnego w obronie pokoju. Zdawały sobie jednak sprawę, że pośrednio zmierzały one również do zwiększenia oddziaływania Kościoła na państwa komunistyczne. Przykładem tego zjawiska była wizyta pralata Agostina Casarolego w ZSRS w lutym 1971 r. W jej trakcie watykański dyplomata dążył m.in. do rozwiązania problemów związanych z sytuacją Kościoła katolickiego w Kraju Rad. Towarzysze sowieccy ocenili, że w tej sytuacji powstała potrzeba stworzenia bariery ograniczającej wpływy papieskie w sferze ideologicznej i polityczno-dyplomatycznej. Kurojedow konstatował, że należało nasilić walkę ideologiczną z religią, a kontakty polityczne ze Stolicą Apostolską nie powinny osłabiać, a tym bardziej wykluczać prowadzonej przeciwko niej wojny ideologicznej²¹⁶.

²¹⁴ *Ibidem*, Protokół z rozmów pomiędzy przedstawicielami administracji wyznaniowej PRL i NRD (Warszawa, 29, 31 I 1964 r.), k. 9–10.

²¹⁵ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 271.

²¹⁶ AAN, UdsW, 136/6, Notatka z rozmów polsko-sowieckich przeprowadzonych w UdsW 3 XI 1971 r., poufne, [Warszawa, 1971 r.], k. 17–20. Por. *ibidem*, Protokół z przebiegu

Informacje Kurojedowa uzupełnił Makarcew, który zauważył, że Paweł VI był ciepłym dyplomata, a jego działania polityczne były uwarunkowane długoterminową i dalekowzroczną strategią. Oceniał, że papież dążył do nawiązania stosunków dyplomatycznych z państwami komunistycznymi. Tym ostatnim brakowało niestety odpowiedniej strategii, a podejmowane przez nie działania miały charakter wyłącznie doraźny. W związku z tym na zaplanowanym na 1972 r. w Sofii spotkaniu kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych należało omówić inicjatywy zmierzające do koordynacji wspólnej polityki wobec Stolicy Apostolskiej²¹⁷.

Według Skarżyńskiego kontakty z Watykanem należało utrzymać, gdyż ułatwiały one rozgrywanie wielu spraw związanych z wewnętrzną polityką wyznaniową państw komunistycznych. Stosunki dyplomatyczne trzeba było jednak zsynchronizować i na bieżąco koordynować w skali całego obozu socjalistycznego z uwzględnieniem specyfiki poszczególnych krajów. Dyrektor UdsW uważał, że politykę wobec Stolicy Apostolskiej powinna cechować z jednej strony pryncypialność i nieustępliwość w sprawach ideowych, z drugiej zaś giętkość polityczna, a nade wszystko ścisła koordynacja działań. Odwołując się do doświadczeń historycznych, Kiryłowicz opowiedział o pierwszych kontaktach Polski ze Stolicą Apostolską w 1947 r. Zasugerował, że gdyby ambasador w Paryżu Ksawery Pruszyński wybrał wtedy na swojego rozmówcę nie twardego prosekretarza stanu Stolicy Apostolskiej Domenica Tardiniego, lecz łagodnego substytutu w watykańskim Sekretariacie Stanu Giovanniego Montiniego (czyli przyszłego papieża Pawła VI), to być może relacje te udałoby się nawiązać²¹⁸.

Od 22 do 26 października 1972 r. odbyło się w Sofii spotkanie kierowników urzędów do spraw wyznań Bułgarii, Czechosłowacji, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier i Związku Sowieckiego. W skład delegacji poszczególnych krajów weszli również przedstawiciele wydziałów

spotkania przedstawicieli RdsR i UdsW w Warszawie (2–3 XI 1971 r.), [Warszawa, 1971 r.], k. 3–11.

²¹⁷ *Ibidem*, Notatka z rozmów polsko-sowieckich przeprowadzonych w UdsW 3 XI 1971 r., poufne, [Warszawa, 1971 r.], k. 20–21.

²¹⁸ *Ibidem*, k. 21–24. O misji Pruszyńskiego w Watykanie: J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce...*, s. 145 i n.

komitetów centralnych partii komunistycznych odpowiedzialnych za politykę wyznaniową²¹⁹. Podczas obrad omówiono przede wszystkim problemy związane z polityką Stolicy Apostolskiej. Tematyka referatu głównego, który wygłosił dyrektor UdsW Aleksander Skarżyński, dotyczyła polityki wschodniej Watykanu i koncentrowała się na problemach stosunku państwa kościelnego do komunizmu, wspólnoty państw komunistycznych i poszczególnych państw o takim ustroju²²⁰. W koreferacie „O niektórych problemach naszych stosunków z Watykanem” przewodniczący sowieckiej Rady do spraw Religii Władimir Kurojedow sprzeciwił się nawiązywaniu przez państwa demokracji ludowej stosunków ze Stolicą Apostolską, gdyż w jego ocenie byłyby one korzystne wyłącznie dla tej ostatniej. W dyskusji poświęconej polityce Watykanu zabrali głos kierownicy delegacji administracji wyznaniowej lub przedstawiciele KC bratnich partii, którzy zwrócili uwagę m.in. na politykę antykomunistyczną państwa kościelnego i jego dążenie do rozbicia obozu socjalistycznego²²¹. Uchwałę o stosunku państw komunistycznych do polityki Stolicy Apostolskiej opracowała komisja w składzie: Karel Hruža, Imre Miklós i Aleksander Skarżyński. Jej treść (niestety, do dziś nieznaną) otrzymała każda delegacja uczestnicząca w sofijskiej naradzie.

W dniach 4–8 czerwca 1974 r. odbyła się w Berlinie narada szefów urzędów do spraw wyznań z Bułgarii, Czechosłowacji, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier i Związku Sowieckiego²²². Posłużyła ona m.in. wymianie poglądów i informacji o nowych aspektach polityki Stolicy Apostolskiej wobec państw komunistycznych. Dostrzeżono w niej pewne pozytywne aspekty, np. wystąpienia papieża Jana XXIII na rzecz pokoju oraz poparcie

²¹⁹ AAN, UdsW, 136/13, Wykaz delegacji uczestniczących w spotkaniu kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Sofii (22–26 X 1973 r.), k. 190–192.

²²⁰ *Ibidem*, Treść referatu delegacji polskiej na spotkanie kierowników urzędów do spraw wyznań w Sofii (22–26 X 1973 r.) na temat polityki Stolicy Apostolskiej wobec państw komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej, k. 141 i n.

²²¹ *Ibidem*, Notatka dotycząca spotkania kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Sofii (22–26 X 1972 r.), k. 139–140. Szersze omówienie przebiegu tej dyskusji: D. Zamiatała, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 385–387.

²²² AAN, UdsW, 136/14, Lista uczestników narady pracowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Berlinie (4–8 VI 1974 r.) (tekst w języku niemieckim), k. 1–2; *ibidem*, Program narady pracowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Berlinie (4–8 VI 1974 r.) (tekst w języku niemieckim), k. 3–4.

dla pomysłu zwołania Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. W Berlinie sformułowano tezę o zasadności dalszych kontaktów z Watykanem, które miały służyć „pokojoyej” polityce państw komunistycznych. Relacje te należało wykorzystać do wzmacniania polityki Stolicy Apostolskiej na rzecz umocnienia pokoju i pokojowego współistnienia na arenie międzynarodowej. Niezależnie od tego uczestnicy narady byli zgodni, że państwo kościelne wykorzystywało osłabienie napięcia międzynarodowego do pobudzania działalności Kościołów lokalnych w państwach komunistycznych oraz że Watykan ożywiał nacjonalizmy i wspierał ośrodki opozycyjne, zwłaszcza wśród młodzieży i intelektualistów. Należało więc „wszystkimi siłami” przeciwdziałać tej aktywności, a zarazem konsekwentnie i w odpowiednim momencie demaskować antykomunistyczną w swej istocie politykę Watykanu oraz jego „demagogię socjalną”. Kontakty z państwem kościelnym nie mogły się przyczynić do rozszerzania jego wpływów wśród laikatu w państwach komunistycznych i rozwoju jego działalności²²³.

Uczestnicy narady w stolicy NRD opowiedzieli się za dalszym rozszerzeniem i pogłębianiem wzajemnych kontaktów oraz bliskim współdziałaniem administracji wyznaniowej bratnich państw w celu koordynacji działań na płaszczyźnie międzynarodowej, wymiany doświadczeń oraz informacji w sprawach dotyczących ich wspólnych interesów politycznych²²⁴.

Wybór kard. Wojtyły na papieża 16 października 1978 r. przyczynił się do wzrostu znaczenia Urzędu do spraw Wyznań wśród podmiotów administracji wyznaniowej bloku wschodniego. To bezprecedensowe wydarzenie (głową Kościoła został Polak – osoba pochodząca z obszaru komunistycznej strefy dominacji, mająca duże doświadczenie w relacjach na linii państwo–Kościół) spowodowało, że towarzysze z PRL stali się niejako automatycznie ekspertami, jeśli chodzi o osobę nowego papieża²²⁵.

Sprawy związane z pontyfikatem Jana Pawła II towarzysze z bratnich podmiotów administracji wyznaniowej omówili po raz pierwszy podczas multilateralnego spotkania w Berlinie w dniach 15–16 listopada 1978 r. Na

²²³ *Ibidem*, k. 20–21.

²²⁴ *Ibidem*, k. 21.

²²⁵ O tym aspekcie pontyfikatu: G. Weigel, *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2005.

życzenie organizatorów dyrektor generalny UdsW Aleksander Merker przedstawił sylwetkę papieża oraz podzielili się uwagami na temat pierwszych dni jego pontyfikatu. Ten ostatni wątek skomentowali również inni uczestnicy spotkania. Z ich wypowiedzi wynikała obawa przed wzrostem aktywności Kościoła katolickiego w państwach komunistycznych. Oceniono, że na skrytalizowanie się programu i kierunków aktywności nowego papieża należało poczekać około pół roku. Dopiero po tym czasie można było formułować opinie, wnioski i bardziej obligatoryjne wytyczne. Sygnalizowano, że w związku z tym konieczne było zorganizowanie w 1979 r. w Warszawie roboczego spotkania szefów administracji wyznaniowej państw komunistycznych. Niezależnie od tego Władimir Ficew dał do zrozumienia, że kierownictwo jego macierzystej instytucji, czyli sowieckiej Rady do spraw Religii, liczy na przeprowadzenie dwustronnych rozmów z polskimi towarzyszami. Kierownik Zespołu do spraw Kościelnych w Komitecie Centralnym Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec Rudi Bellmann przypomniał, że podczas spotkania I sekretarzy komitetów centralnych PZPR i SPJN ustalono, że zostaną przeprowadzone konsultacje w sprawach wyznaniowych, które dotychczas się nie odbyły. W związku z tym oczekiwał na zaproszenie do Warszawy „po linii partyjnej”.

W dalszej części Merker omówił genezę wyboru Wojtyły na papieża i możliwe reperkusje tego wydarzenia dla wspólnoty komunistycznej. Według niego Jan Paweł II został wybrany w wyniku negatywnej selekcji kandydatów. Był on charyzmatyczną osobowością – filozofem uczonym, ale nie organizatorem. W pewnym sensie był kandydatem neutralnym, gdyż z jednej strony miał doświadczenie w walce z komunizmem, a z drugiej „umiał żyć” w tym systemie, znał terminologię marksistowską i sam się nią posługiwał.

Wybór nowego papieża skomentował także, zupełnie trafnie, a przy tym dalekowzrocznie, Baean Quen Thuy z Wietnamu. Według niego wybór Polaka pozwalała przypuszczać, że prowadzona w duchu współistnienia i pokoju między narodami polityka Stolicy Apostolskiej zostanie utrzymana. Gdyby jednak sytuacja międzynarodowa się zaostrzyła, np. poprzez pogłębienie ideologicznych i politycznych konfliktów, to wybór Wojtyły mógłby się okazać dla krajów komunistycznych trudniejszy i niebezpieczniejszy w wypadku konfrontacji ze Stolicą Apostolską i stojącymi za nią siłami politycznymi.

Nowy papież bowiem miał duże doświadczenie polityczne zdobyte w państwie komunistycznym – znał partię, jej sposób działania i mentalność społeczeństwa. „Ten wybór przynosi wzrost autorytetu i rozgłosu Polski w świecie, ale chyba również wzrost problemów wewnętrznych w obliczu eksploatacji tego wyboru przez episkopat Polski wśród wierzących” – ocenił Baean Quen Thuy²²⁶.

W dalszej części spotkania Merker podzielił się uwagami na temat możliwych kierunków działania Jana Pawła II. Omówił w tym kontekście problem relacji między państwem a Kościołem katolickim w Polsce. Odrzucił możliwość pluralizmu we wzajemnych stosunkach. Oznajmił, że Kościół nie może liczyć na żadne przywileje, a władze partyjno-państwowe będą stanowczo reagowały na jego „demagogię” – duchowieństwo zostanie poddane presji zmierzającej do podporządkowania go władzom partyjno-państwowym; państwo będzie faworyzowało inne wyznania niż katolickie. Merker zauważył też, że kwestia terminu przyjazdu papieża do Polski leży w gestii aparatu władzy i zostanie uzależniona od rozwoju wydarzeń politycznych. Pracownik UdsW po raz kolejny podkreślił znaczenie współdziałania administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego, w tym wymiany informacji²²⁷.

Przedstawiciel Węgier Straub ocenił, iż wybór Jana Pawła II był korzystny dla USA i RFN. Zgodził się z Merkerem, że przyszłość tego pontyfikatu była sprawą otwartą; pod tym względem administracja wyznaniowa na Węgrzech nastawiła się na cierpliwe, ale czujne wyczekiwanie i działała w tym duchu.

14 grudnia 1978 r. Imre Miklós zaprosił do Budapesztu Kazimierza Kąkola w celu omówienia skutków, jakie mógł przynieść pontyfikat Jana Pawła II dla wspólnoty komunistycznej i jej polityki wyznaniowej²²⁸. Nie wiadomo jednak, czy spotkanie to się odbyło.

W porozumieniu z wicepremierem Józefem Tejchmą i Wydziałem Administracyjnym KC PZPR Kąkol zaprosił do Polski delegację administracji

²²⁶ AAN, UdsW, 140/2, Sprawozdanie z narady urzędów do spraw wyznań w Berlinie (15 XI 1978 r.), k. 194. (W zbiorach AAN zachowały się dwa sprawozdania z przebiegu tej narady).

²²⁷ *Ibidem*, k. 195–196.

²²⁸ *Ibidem*, Złożone przez szefa PUdsW Imrego Miklósa zaproszenie dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola do złożenia wizyty w Budapeszcie, Budapeszt, 14 XII 1978 r., k. 337 (tekst w języku węgierskim).

wyznaniowej Węgier i Związku Sowieckiego w celu odbycia rozmów roboczych poświęconych polityce wyznaniowej²²⁹. Delegacja sowiecka przebywała w Warszawie od 19 do 21 lutego 1979 r., a delegacja węgierska tydzień później – od 26 do 28 lutego²³⁰.

Spotkanie z delegacją sowiecką zostało zorganizowane w oparciu o ustalenia dotyczące kontaktów roboczych, a także sugestie towarzyszy sowieckich przekazane stronie polskiej w listopadzie 1978 r. w Berlinie podczas rozmów na temat ChKP. Do Polski przyjechali przewodniczący RdsR Kurojedow i jego zastępca Machmut Rachmankułow. Przyjęli ich pracownicy UdsW: Dusik, Janitz, Kąkol, Merker oraz pracownik WA KC PZPR Czesław Budzyński.

Pracownicy administracji wyznaniowej PRL i ZSRS dyskutowali przede wszystkim o polityce wyznaniowej w kontekście pontyfikatu Jana Pawła II. Omawiali ponadto problem współpracy ze Światową Radą Kościołów, a także skutki wizyty w Polsce działacza baptystów Billy'ego Grahama.

Kurojedow uznał, że wybór Wojtyły na papieża był rezultatem współdziałania kardynałów amerykańskich i niemieckich. Według niego państwa te oczekiwały podporządkowania polityki Stolicy Apostolskiej polityce amerykańskiej, ukierunkowanej przeciwko komunizmowi i lewicującym ruchom narodowyzwoleńczym. Polscy towarzysze dowiedzieli się od Kurojedowa, że na Kremlu pozytywnie oceniono odpowiedź nowego papieża na wysłane do niego pismo gratulacyjne od I sekretarza KC KPZS Leonida Breżniewa. Podobne stanowisko zajęto w sprawie rozmów prowadzonych z ramienia Stolicy Apostolskiej z szefem dyplomacji ZSRS Andriejem Gromyką na temat pokoju, rozbrojenia i odprężenia w stosunkach międzynarodowych. Towarzysze sowieccy wyrazili opinię, że koncepcje polityczne papieża Polaka wobec Kraju Rad dotyczyły przede wszystkim swobód religijnych w republikach nadbałtyckich, kontaktów z Kościołami małych narodów (Armenii, Gruzji) i elastyczności w relacjach z Kościołem prawosławnym. Wybór Jana Pawła II wywołał w kręgach religijnych Związku Sowieckiego nadzieje na przetrwanie

²²⁹ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola do szefa URM Janusza Wiczorka w sprawie zaproszenia do Polski przedstawicieli sowieckiej i węgierskiej administracji wyznaniowej, [Warszawa], 2 II 1979 r., k. 331.

²³⁰ *Ibidem*, Program pobytu delegacji RdsR w Polsce w dniach 19–21 II 1979 r., [Warszawa, 1979 r.], k. 327–328.

i rozwój. Oczekiwały one walki papieżstwa z państwami komunistycznymi pod hasłem obrony praw człowieka i wolności jednostki; nadzieje te wyrażała zwłaszcza młodzież. Delegacja sowiecka nie widziała w związku z tym co prawda powodu do dramatyzowania, ale przewidywała potrzebę przeciwdziałania „rozmiękczeniu” od wewnątrz państw komunistycznych przez Stolicę Apostolską. Pracownicy RdsR nie zakładali możliwości nawiązania przez ZSRS stosunków bilateralnych z Watykanem, ponieważ według nich byłyby one korzystne jedynie dla tego ostatniego. Należało jednak zachęcać państwo kościelne do większej aktywności w polityce międzynarodowej, zgodnej z interesem wspólnoty komunistycznej²³¹.

W rozmowach nieoficjalnych z Kąkolem Rachmankułow, podobno „sugestywnie i zdecydowanie”, twierdził, że Polska i Polacy mają szczególną misję w związku z pontyfikatem Jana Pawła II. Dbając o podtrzymywanie i rozwój kontaktów, również osobistych, poprzez członków hierarchii, można było próbować oddziaływać na papieża. Chodziło o to, by traktował on swój pontyfikat w kategoriach historycznych, a nie jako świadczenie „doraźnych usług na rzecz polityków i polityki”. Rachmankułow podkreślał, że tego rodzaju oddziaływanie mogłoby mieć dla komunizmu bezcenne znaczenie. „Od was bardzo wiele zależy” – podkreślił²³².

W dniach 26–28 lutego 1979 r. doszło w Warszawie do spotkania węgierskiego sekretarza stanu do spraw religii Imrego Miklósa i radcy Państwowego Urzędu do spraw Wyznań Istvána Baki z pracownikami UdsW: Dusikiem, Janitzem, Kąkolem i Merkerem oraz członkiem WA KC PZPR Czesławem Budzyńskim. Dyskutowano o zagadnieniach analogicznych do tych, które omówiono wcześniej z delegacją sowiecką.

Miklós ocenił, że wybór kard. Wojtyły na papieża wytworzył zupełnie nową sytuację, w związku z czym należało się liczyć ze zmianami w polityce Stolicy Apostolskiej. Według szefa węgierskiej administracji wyznaniowej najbardziej właściwą taktyką ze strony państw demokracji ludowej było w tej sytuacji zajęcie postawy wyczekiwania i nieprovokowanie konfliktów z Watykanem. Nie należało jednak zachowywać całkowitej pasywności, lecz

²³¹ AAN, UdsW, 137/5, Notatka na temat niektórych elementów spotkania roboczego z kierownictwem RdsR (Warszawa, 19–21 II 1979 r.), [Warszawa], luty 1979 r., k. 6–7.

²³² *Ibidem*, k. 8.

przygotowywać się na dalszy rozwój wydarzeń. Miklós ocenił, że zasadniczy zwrot w polityce Stolicy Apostolskiej nie był możliwy. Oblicze pontyfikatu Jana Pawła II nie zostało wykrystalizowane, a przyszłości należało oczekiwać z „umiarkowanym optymizmem”.

Miklós zreferował także stosunki Węgier ze Stolicą Apostolską, akcentując rolę listu, jaki Jan Paweł II skierował do episkopatu tego kraju za pośrednictwem abp. Poggiego, który w grudniu 1978 r. odwiedził Węgry. Wobec krytyki ze strony papieża biskupi węgierscy przyjęli taktykę niezaostrzania relacji z Watykanem, co jednak nie oznaczało zachowania przez nich pełnego milczenia. Miklós podkreślił, że nie należało mieć złudzeń co do polityki Stolicy Apostolskiej: „Czeka nas walka twarda i skomplikowana. Rzecz w tym, by nie dać się ani sprowokować, ani manipulować”²³³.

Od 26 do 28 marca 1979 r. przebywali w Warszawie kierownik czechosłowackiego SdsK Karel Hruža i odpowiedzialny za sprawy wyznaniowe członek KC KPCz František Cinoldr²³⁴. Gospodarzami spotkania byli: Budzyński, Janitz, Kąkol, Merker i Wołowicz. Wymiana informacji dotyczyła głównie stosunków państw komunistycznych z Kościołem katolickim u progu pontyfikatu Jana Pawła II, a także – w mniejszym stopniu – problemów związanych z funkcjonowaniem Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, Światowej Rady Kościołów i Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich.

Towarzysze czechosłowaccy poinformowali, że kierownictwo KPCz omawiało w listopadzie 1978 r. problemy polityki wyznaniowej, zalecając koncentrację uwagi na stosunkach państwa z Kościołem katolickim. Stwierdzono, że po wyborze Jana Pawła II wzrosła polityczna aktywność Kościoła, a papież interesował się jego sytuacją w Czechosłowacji. Towarzysze z CSRS zauważyli, że nie należało się spieszyć z oceną Jana Pawła II. Zwrócili jednak uwagę na nowe, ostrzejsze akcenty w polityce Watykanu. 19 marca 1979 r. papież wystosował list pasterski w języku czeskim w związku z 250-leciem

²³³ *Ibidem*, Notatka Kazimierza Kąkola na temat niektórych elementów spotkania roboczego z kierownictwem PUDsW (Warszawa, 26–28 II 1979 r.), [Warszawa], luty 1979 r., k. 4–5.

²³⁴ AAN, UdsW, 140/2, Pismo dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie przyjazdu do Polski delegacji z CSRS, [Warszawa], 15 III 1979 r., k. 341; *ibidem*, Program pobytu delegacji czechosłowackiej w Polsce w dniach 26–28 III 1979 r., [Warszawa, 1979 r.], k. 342–343.

kanonizacji św. Jana Nepomucena, z przeznaczeniem do odczytania go z ambon we wszystkich kościołach CSRS. Władze tego kraju nie zgodziły się na odczytanie listu papieskiego w pełnym brzmieniu, gdyż w ich ocenie kreował on Nepomucena na orędownika praw człowieka potępiającego władze państwowe²³⁵. Epistoła eksponowała historyczne związki, jakie łączyły Kościół katolicki w Czechosłowacji i Polsce. Towarzysze z CSRS zapowiedzieli też podjęcie działań na rzecz ograniczenia frekwencji podczas pielgrzymki Jana Pawła II do Polski w czerwcu 1979 r. Miały się one opierać na informowaniu wiernych o wymogu posiadania kart wstępu na uroczystości. Podczas obustronnych rozmów uznano, że relacje na linii państwo – Kościół katolicki w CSRS i PRL wymagały gruntownego przemyślenia i przedyskutowania. Sformułowano postulat zorganizowania jesienią 1979 r. narady szefów urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych²³⁶.

Omawiając podczas multilateralnej narady w Warszawie (25–27 października 1979 r.) główne założenia polityki Watykanu wobec krajów komunistycznych, kierownicy administracji wyznaniowej z bratnich państw wskazali, że wraz z wyborem Jana Pawła II na papieża rozpoczął się nowy etap. Zauważalny był wzrost ideologicznej i politycznej aktywności Kościoła katolickiego oraz dążenie do rozszerzenia jego pozycji w państwach komunistycznych. W ocenie uczestników narady Stolica Apostolska, wspierając „konserwatywnych i reakcyjnych” działaczy kościelnych, ingerowała w wewnętrzne sprawy państw komunistycznych oraz usiłowała ograniczyć wpływ ideologii marksistowsko-leninowskiej na wiernych. Pod pretekstem obrony swobód religijnych broniono praw człowieka, a lokalne Kościoły katolickie chciano wykorzystać jako wewnętrzną opozycję przeciwko partiom komunistycznym. Watykan usiłował przy tym skonfliktować bratnie państwa Eu-

²³⁵ Podobne obawy związane z wykorzystywaniem przez Kościół katolicki wydarzeń z przeszłości do walki z komunizmem wystąpiły również w Polsce m.in. w okresie obchodów milenijnych. Szczególnie niepokojący dla peerelowskiego aparatu władzy był kult św. Stanisława. Związana z nim fobia stanęła m.in. na przeszkodzie zorganizowania pierwszej podróży apostolskiej Jan Pawła II do ojczyzny w maju 1979 r. – miesiącu, w którym wypada święto patronalne św. Stanisława.

²³⁶ AAN, UdsW, 137/5, Notatka Kazimierza Kąkoła z przebiegu i wyników wizyty delegacji administracji wyznaniowej CSRS w Polsce (26–28 III 1979 r.), [Warszawa], kwiecień 1979 r., k. 73–75.

ropy Środkowo-Wschodniej, wykorzystując istniejące między nimi różnice narodowe i religijne. Z całą mocą podkreślono, że w tej sytuacji Stolica Apostolska musiała zacząć liczyć się z realiami politycznymi, a zwłaszcza siłą i zwartością „socjalistycznego braterstwa”.

Uczestnicy narady uznali, że państwa komunistyczne stanęły przed koniecznością rozwijania współpracy z Kościołem katolickim i zachęcania Stolicy Apostolskiej do większej aktywności na rzecz utrzymania pokoju, odprężenia w relacjach międzynarodowych i powstrzymania wyścigu zbrojeń. Mimo to należało się przeciwstawiać niebezpiecznym i negatywnym z perspektywy bratnich państw aspektom polityki wschodniej Watykanu w postaci ingerowania w politykę państw komunistycznych, antagonizowania krajów współpracy socjalistycznej i krytykowania realnego socjalizmu pod pretekstem obrony swobód religijnych. Państwa demokracji ludowej musiały rozwiać nadzieje Watykanu, że Kościół katolicki będzie mógł na ich terenie naruszać normy życia politycznego i społecznego. Środkami do tego celu były m.in.: rozwój kontaktów z myślącymi realistycznie działaczami katolickimi i wspieranie ich umiarkowanych postaw jako przeciwwagi dla ugrupowań skrajnie reakcyjnych; współpraca z reprezentantami teologii wyzwolenia; wykorzystywanie międzynarodowych organizacji religijnych (Światowej Rady Kościołów, Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich, Światowej Rady Luterskiej, Konferencji Europejskich Kościołów) do krytykowania reakcyjnych tendencji w polityce Watykanu; wymiana doświadczeń w zakresie przeciwdziałania negatywnym aspektom polityki wschodniej Watykanu; obrona światopoglądu i ideologii komunistycznej przed deformacją i atakami ze strony ideologów katolickich; rozszerzanie współpracy Kościołów z państw komunistycznych w sprawach pokoju i postępu społecznego; silniejsze angażowanie katolików do walki o pokój²³⁷.

W trakcie narady szefów urzędów do spraw wyznań z Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Laosu, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier, Wietnamu i Związku Sowieckiego, która się odbyła na zamku Dobříš w dniach 8–12 października 1984 r., rozmawiano m.in. o polityce Stolicy Apostolskiej

²³⁷ *Ibidem*, Zapis protokolarny narady kierowników urzędów do spraw wyznań w Warszawie (25–27 X 1979 r.), [Warszawa, 1979 r.], k. 89–91.

wobec krajów komunistycznych. Zagadnienie to referował przewodniczący RdsR Kurojedow²³⁸. Podczas obrad stwierdzono, że zwłaszcza w ostatnim czasie dała o sobie znać „antysocjalistyczna istota polityki prawicowych kół Watykanu”, które przyłączały się do ogłoszonego przez prezydenta USA Ronalda Reagana „pochodu krzyżowego” przeciwko komunizmowi. W tej sytuacji za konieczne uznano nasilenie wspólnej akcji przeciwko wykorzystywaniu religii do celów antykomunistycznych, a także zainicjowanie wspólnych działań w obronie ruchu antywojennego i wyzwolenczego. Niezwykle istotne było dalsze pogłębianie wzajemnych kontaktów, wymiana informacji między państwami demokracji ludowej oraz koordynacja działań wymierzonych w siły antisocjalistyczne. Ważne było również wzmacnianie pokojowych inicjatyw podejmowanych przez Kościoły różnych wyznań. W tym celu państwa komunistyczne miały wspierać wzajemne kontakty tych Kościołów oraz stymulować ich pozytywny wpływ na sytuację światową.

Na zamku Dobříš diskutowano również o ruchach wolnościowych i antywojennych. Delegacje informowały o ważnych ze społecznego punktu widzenia problemach w relacjach na linii państwo–Kościół, które występowały w ich krajach. Zasygnalizowano możliwość zaangażowania organizacji religijnych w państwach komunistycznych do blokowania wrogich inicjatyw Stolicy Apostolskiej oraz walki o pokój.

Szefów delegacji i przedstawiciele komitetów centralnych partii komunistycznych przyjął sekretarz KC KPCz Jan Fojtik, który gwałtowniej od Kurojedowa zaatakował Watykan i osobiście Jana Pawła II. Zaplanowano, że następne spotkanie szefów administracji wyznaniowej odbędzie się w Ułan Bator²³⁹.

Najważniejsze założenia polityki zagranicznej Stolicy Apostolskiej zostały przedyskutowane w dniach 28–29 stycznia 1986 r. w Budapeszcie w trakcie

²³⁸ Por. *ibidem*, Wystąpienie przewodniczącego RdsR Władimira Kurojedowa podczas międzynarodowej narady szefów urzędów do spraw wyznań krajów komunistycznych na zamku Dobříš (8–12 X 1984 r.), k. 10 i n.

²³⁹ *ibidem*, Notatka Adama Łopatki o rezultatach międzynarodowej narady szefów urzędów do spraw wyznań krajów komunistycznych na zamku Dobříš (8–12 X 1984 r.), Warszawa, 22 X 1984 r., k. 1–2; *ibidem*, Zapis protokolarny międzynarodowej narady szefów urzędów do spraw wyznań krajów komunistycznych na zamku Dobříš (8–12 X 1984 r.), k. 6 i n. O tym spotkaniu również: D. Zamiatała, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 393–395.

narady przedstawicieli urzędów do spraw wyznań z Czechosłowacji, Kuby, Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier, Wietnamu i Związku Sowieckiego. W oparciu o wspólną ocenę sytuacji ustalono zalecenia na naradę dyrektorów pionów wyznaniowych bratnich państw, którą zaplanowano na marzec 1986 r. w Budapeszcie²⁴⁰. Podczas styczniowej narady w stolicy Węgier sformułowano katalog postulatów dotyczących polityki państw komunistycznych wobec Watykanu. Wyrażały one obawy przed działaniami Kościoła katolickiego ukierunkowanymi na wspieranie praw i wolności obywatelskich. W związku z tym akcentowano konieczność demaskowania reakcyjnej istoty polityki Stolicy Apostolskiej oraz jej wrogiego stosunku do marksizmu i komunizmu. Zwłaszcza w wydawnictwach przeznaczonych dla krajów Trzeciego Świata należało podkreślać, że droga chrześcijaństwa, która zdaniem papieża Jana Pawła II była zdolna rozwiązywać wszelkie problemy, miała w istocie „charakter reakcyjny i obiektywnie służyła interesom imperializmu”.

Na wzór narad i konferencji z poprzednich lat postulowano zaangażowanie katolików do „walki o pokój”. Niezadowolenie części biskupów i niższego duchowieństwa z wewnętrznej i zewnętrznej polityki Stolicy Apostolskiej chciano wykorzystać do stworzenia aktywnej opozycji wewnętrznej, która – sterowana przez państwa komunistyczne – miała przeciwstawiać się tym decyzjom Jana Pawła II, które nie były zgodne z zachowawczą polityką jego poprzedników – Jana XXIII i Pawła VI. Postulowano wykorzystanie możliwości, jakie miały państwa komunistyczne w międzynarodowych organizacjach kościelnych – BKKE, ChKP, ŚRK itp., do krytykowania negatywnych z punktu widzenia ich interesów decyzji politycznych Watykanu; dotyczyło to zwłaszcza ruchów narodowowyzwoleńczych i problemów socjalnych.

Delegaci byli zgodni co do potrzeby uaktywnienia współpracy z przedstawicielami teologii wyzwolenia, którzy mogliby zrównoważyć „reakcyjną politykę” państwa kościelnego w Afryce, Ameryce Łacińskiej i Azji. Podczas rozmów z przedstawicielami Stolicy Apostolskiej należało sprzeciwiać się tym inicjatywom Kościoła katolickiego, które były skierowane przeciwko państwu komunistycznemu i ruchom postępowym. Należało też podtrzymywać

²⁴⁰ AAN, UdsW, 128/140, Notatka ze spotkania konsultacyjnego przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Budapeszcie (28–29 I 1986 r.), Budapeszt, 20 I 1986 r., k. 233.

wymianę informacji na temat polityki wyznaniowej oraz rozszerzać kontakty aparatu wyznaniowego państw komunistycznych z siłami Kościoła katolickiego opowiadającymi się za „realną polityką” i sprawami pokoju poprzez kierowanie personalnych zaproszeń do poszczególnych osób i delegacji. Za konieczną uznano „szybką i błyskotliwą” reakcję na kampanie propagandowe Stolicy Apostolskiej, których celem było dyskredytowanie postępowych organizacji księży katolickich i Kościołów katolickich w krajach komunistycznych. Aby to osiągnąć, postulowano wymianę doświadczeń oraz wzajemne zapoznawanie się na bieżąco z materiałami propagandowymi, artykułami z prasy codziennej, książkami, oświadczeniami radiowymi i telewizyjnymi, filmami i kasetami wideo. Za konieczne uznano uzgodnienie wspólnego stanowiska w kwestii wolności sumienia. Dostrzeżono też możliwość wykorzystania pozycji Kościoła protestanckiego i innych wyznań w walce ze Stolicą Apostolską. Postulowano wywieranie presji, by instytucje kościelne zajmowały pozytywne i jednoznaczne stanowisko w kwestii podstawowych problemów współczesnego świata, tj. pokoju i rozbrojenia, apartheidu czy nowego porządku gospodarczego. Należało wypracować skuteczne mechanizmy osłabiania wpływów najbardziej reakcyjnych przedstawicieli Kościoła katolickiego i obstrukcji działań kierowanych przez niego organizacji, takich jak *Comunione e Liberazione* czy *Opus Dei*. Za konieczną uznawano w dalszym ciągu regularną wymianę informacji i dokumentów, co miało umożliwić pełniejszy wgląd w politykę Kościoła katolickiego oraz jego sytuację wewnętrzną. Zauważono też potrzebę bardziej efektywnego współdziałania w wypracowywaniu wspólnych akcji z tymi krajami, na które skierowana była polityka Stolicy Apostolskiej. Państwa komunistyczne miały odpowiadać na nią elastycznymi, skoordynowanymi i ofensywnymi posunięciami politycznymi i dyplomatycznymi. Akcentowano potrzebę pracy analitycznej oraz koordynacji ze strony zainteresowanych państw komunistycznych obejmującej np. regularne zwoływanie spotkań o charakterze konsultacyjnym. Państwa komunistyczne miały wspierać progresywne siły w Kościele katolickim gotowe do prowadzenia z nimi dialogu. Postulowano podział pracy między podmiotami administracji wyznaniowej w zależności od lokalnych uwarunkowań. Na przykład Kubańczycy mieli zbadać relacje między polityką Stolicy Apostolskiej a teologią wyzwolenia oraz sytuację Kościołów

w USA. Wskazano na potrzebę ujednoczenia polityki wobec Stolicy Apostolskiej. Postulowano powołanie instytutów badawczych w celu wielostronnego i kompleksowego zbadania polityki Kościoła katolickiego oraz wsparcie dla postępowych ruchów katolickich w państwach komunistycznych. Zgodnie przyznano, że należało pogłębiać i rozwijać międzynarodowe wpływy katolickich organizacji i ruchów z państw komunistycznych²⁴¹.

Polityka państw demokracji ludowej wobec Stolicy Apostolskiej była również tematem narady pracowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych, która się odbyła w dniach 24–26 marca 1986 r. w Budapeszcie. Uczestniczyły w niej delegacje z Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier, Wietnamu i ze Związku Sowieckiego²⁴². Z pisma ministra kierownika UdsW Adama Łopatki do przewodniczącego PUsW Imrego Miklósa wynika, że spotkanie w stolicy Węgier było „bardzo pożyteczne”²⁴³. Jego szczegółowy przebieg pozostaje jednak do dziś niezany.

Stosunek administracji wyznaniowej państw komunistycznych do międzynarodowych organizacji wyznaniowych

Światowa Rada Kościołów

Światowa Rada Kościołów została powołana do życia przez przedstawicieli Kościołów i związków chrześcijańskich podczas międzynarodowej konferencji odbywającej się w Amsterdamie w dniach 22 sierpnia – 5 września 1948 r. Celem tego działającego do dziś stowarzyszenia Kościołów z siedzibą w Genewie jest współpraca na różnych polach życia chrześcijańskiego oraz troska

²⁴¹ Szczegółowe postulaty poszczególnych delegacji wyrażone podczas narady: *ibidem*, k. 233–245.

²⁴² AAN, UdsW, 128/112, Pismo ministra kierownika UdsW Adama Łopatki do szefa URM gen. Michała Janiszewskiego w sprawie narady ministrów kierowników urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Budapeszcie (24–26 III 1986 r.), [Warszawa], 28 II 1986 r., k. 201. Stronę polską reprezentowali w stolicy Węgier minister kierownik UdsW Adam Łopatka oraz dyrektor Zespołu do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego Edward Kotowski.

²⁴³ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Adama Łopatki do przewodniczącego PUsW Imrego Miklósa, Warszawa, 15 IV 1986 r., k. 81.

o ekumenizm. Zgromadzenie Ogólne (ZO) ŚRK jest najwyższym organem tej organizacji, który zbiera się na ogół co siedem lat. Podejmuje ono najważniejsze problemy współczesnego świata oraz definiuje plany działalności rady na przyszłość. Wybiera także członków Komitetu Naczelnego, który zarządza ŚRK²⁴⁴.

W trakcie konferencji urzędów do spraw wyznań bratnich państw, która odbyła się w Pradze oraz Karłowych Warach w dniach 17–20 maja 1961 r., dyskutowano m.in. o tym, jakie wspólne stanowisko mają zając kościelne delegacje z krajów komunistycznych podczas III Zgromadzenia Ogólnego Światowej Rady Kościołów w New Delhi (19 listopada – 5 grudnia 1961 r.). Szczegółowy przebieg spotkania pracowników administracji wyznaniowej w Czechosłowacji pozostaje do dziś nieznany²⁴⁵.

Podczas konferencji pionów wyznaniowych w Budapeszcie (25–29 kwietnia 1962 r.) delegat ze Związku Sowieckiego wygłosił referat „Problemy wspólnej walki o pokój Kościołów i działaczy kościelnych z krajów socjalistycznych oraz kontakty ze Światową Radą Kościołów”²⁴⁶. Jego treść, podobnie jak przebieg związanej z nią dyskusji, również pozostają dotychczas nieznane.

W październiku 1962 r. w Budapeszcie odbyła się wielostronna narada z udziałem pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej, podczas której ustalano m.in., jakie stanowisko polityczne miały zając delegacje Kościołów chrześcijańskich z państw komunistycznych podczas zgromadzenia ŚRK w New Delhi²⁴⁷. W spotkaniu w stolicy Węgier nie

²⁴⁴ Na temat ŚRK: T. Kałużny, *Watykan–Genewa. Kościół Rzymskokatolicki w dialogu ze Światową Radą Kościołów*, „Symposium” 2012, nr 16/1, s. 97 i n.; K. Karski, *Światowa Rada Kościołów* [w:] *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajka, S.J. Koza, Lublin 1997, s. 298; *idem*, *Współpraca między Światową Radą Kościołów a Kościołem Rzymskokatolickim (szkic historyczny)*, „Studia Oecumenica” 2002, t. 2, s. 74 i n.; W.A. Visser’t Hooft, *The Genesis of the World Council of Churches* [w:] *A History of The Ecumenical Movement 1517–1948*, red. R. Rose, S.Ch. Neill, London 1967, s. 697 i n.

²⁴⁵ AAN, UdsW, 48/179, Pismo wiceministra UdsW Jana Lecha do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu polskiej delegacji na konferencję do Pragi, [Warszawa], 11 V 1961 r., k. 17.

²⁴⁶ AAN, UdsW, 136/3, Program narady urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Budapeszcie (25–29 IV 1962 r.) (tekst w języku niemieckim), k. 20–21.

²⁴⁷ AAN, UdsW, 42/181, Pismo dyrektora UdsW WRL Karola Olta do dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego w sprawie konferencji w Budapeszcie (17–18 X 1961 r.), Budapeszt, 5 X 1961 r., k. 8. (Dziękuję dr Elżbiecie Kowalczyk z Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie za pomoc w przetłumaczeniu tego dokumentu z języka

uczestniczyła delegacja z Polski. Mimo to o jego wynikach dyrektor UdsW WRL Olt poinformował swojego polskiego odpowiednika Żabińskiego.

Podczas szczytu z udziałem kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych, który zorganizowano w dniach 25–28 września 1967 r. w Warszawie²⁴⁸, przewodniczący sowieckiej RdsR Kurojedow odczytał (27 września) referat na temat działalności Światowej Rady Kościołów, po którym wywiązała się dyskusja. Towarzysze z bratnich państw wspólnie uznali potrzebę wprowadzenia do władz centralnych tej organizacji „elementów postępowych”, czyli takich kandydatów z państw komunistycznych, którzy mieli predyspozycje intelektualne i cieszyli się autorytetem. Podczas obrad zaakcentowano znaczenie koordynacji działań państw demokracji ludowej w zakresie polityki wyznaniowej. W ocenie uczestników narady należało udaremnić zwrot działalności ŚRK na prawo. Kurojedow podkreślił, że państwa komunistyczne powinny wpływać na wszystkie organizacje skupiające chrześcijan w celu przeciwdziałania „siłom imperialistycznym”. Deklaracja ta była jednoznaczna z dążeniem do ich upolitycznienia i faktycznego ubezwłasnowolnienia – zgodnie z interesem politycznym Związku Sowieckiego. Choć Światowa Rada Kościołów została oceniona jako „siła reakcyjna”, delegaci z państw komunistycznych mieli w niej uczestniczyć po to, by neutralizować jej „wrogą działalność” i wykorzystywać jako forum do propagowania idei głoszonych przez państwa komunistyczne²⁴⁹.

3 i 4 maja 1968 r. sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD Hans Seigewasser i pracownik Zespołu do Spraw Kościelnych KC SPJN Friedrich Naumann przeprowadzili w Warszawie rozmowy z dyrektorem UdsW Aleksandrem Skarżyńskim oraz inspektorem WA KC PZPR Stanisławem Pypną na temat IV Zgromadzenia Ogólnego Światowej Rady Kościołów (odbyło się w dniach 3–21 lipca 1968 r. w Uppsali)²⁵⁰.

rosyjskiego na język polski).

²⁴⁸ AAN, UdsW, 137/5, Protokół z konferencji przedstawicieli urzędów wyznaniowych państw komunistycznych w Warszawie (25–28 IX 1967 r.), [Warszawa, 1967 r.], k. 163–164. Szersze omówienie przebiegu konferencji: D. Zamiatała, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 377–383.

²⁴⁹ *Ibidem*, k. 188–197.

²⁵⁰ AAN, UdsW, 136/6, Notatka z rozmów z sekretarzem stanu do spraw kościelnych NRD Hansem Seigewasserem, [Warszawa], 22 V 1968 r., k. 137–141.

Goście z NRD uznali, że delegaci z państw komunistycznych stanęli przed zadaniem uczynienia z tego wydarzenia „zasadniczego starcia” w kwestii pokoju i wojny oraz innych najważniejszych zagadnień ówczesnego świata. Przedstawiciele administracji wyznaniowej państw komunistycznych musieli więc wspólnie przedyskutować swoje stanowisko w tej sprawie. Naumann i Seigewasser zaproponowali zorganizowanie w końcu maja 1968 r. roboczej narady w NRD z udziałem delegatów komitetów centralnych partii komunistycznych i kierowników administracji wyznaniowej z Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier i Związku Sowieckiego. Strona polska przychyliła się do tej inicjatywy²⁵¹.

12 marca 1977 r. szef węgierskiej administracji wyznaniowej Miklós informował swojego polskiego kolegę Kąkola o zaplanowanych na 29–31 marca tegoż roku w Budapeszcie negocjacjach Światowej Rady Kościołów z kierownictwem Kościołów z państw demokracji ludowej. Pełnomocnik węgierskiego komitetu organizacyjnego tego wydarzenia wznowił 4 marca rozmowy z sekretarzem generalnym ŚRK Philipem Potterem i wspólnie uzgodnili jego przebieg²⁵². Miklós powiadomił również Żabińskiego, że w lutym 1977 r. w Budapeszcie omówił z zastępcą przewodniczącego do spraw międzynarodowych RdsR Titowem sprawę zaplanowanych na koniec marca tegoż roku negocjacji ŚRK z kierownictwem Kościołów z państw bloku wschodniego. Miklós i Titow ustalili, że kierownictwu ŚRK należało uzmysłowić, by uznawanych przez władze przywódców Kościołów w państwach bloku wschodniego uważało za osoby kompetentne i reprezentatywne, a nie utrzymywało kontaktów ze skonfliktowanymi z nimi dysydentami, ich opinie traktując jako niemiarodajne. Marcowe spotkanie w Budapeszcie w żadnym razie nie mogło się zamienić w forum do artykułowania oskarżeń pod adresem krajów demokracji ludowej lub dyskusji o ich sytuacji społeczno-politycznej. Rozmowy w stolicy Węgier miały być prowadzone w takim duchu, w jakim odbyła się m.in. sesja Światowej Rady Kościołów w Genewie. Przywódcy ko-

²⁵¹ *Ibidem*, k. 141–142.

²⁵² *Ibidem*, Pismo dyrektora PUdsW Imrego Miklósa do dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola w sprawie zaplanowanych na 29–31 III 1977 r. w Budapeszcie negocjacji kierownictwa Światowej Rady Kościołów z kierownictwem Kościołów państw bloku wschodniego, ściśle tajne, Budapeszt, 12 III 1977 r., k. 28.

ścielni z państw Europy Środkowo-Wschodniej domagali się, by ich pozycja w organie kierowniczym i komisjach rady była bardziej znacząca niż dotychczas. Pierwszym krokiem do tego miało być mianowanie przedstawiciela z państw bloku wschodniego na jednego z zastępców sekretarza generalnego rady. Należało dążyć do tego, żeby pracowników z tych krajów systematycznie zatrudniano w geneńskim sztabie ŚRK, a na organizowanych przez nią imprezach referaty mogli wygłaszać delegaci z państw komunistycznych. Urzędowe środki przekazu ŚRK nie powinny atakować Kościołów państw bloku wschodniego i ich liderów.

Również jeden z punktów zorganizowanej w Pradze w dniach 19–20 kwietnia 1977 r. konferencji przedstawicieli urzędów do spraw wyznań z Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier i ze Związku Sowieckiego przewidywał omówienie spraw związanych z działalnością ŚRK²⁵³. Szef węgierskiej administracji wyznaniowej Miklós poinformował, że zgodnie z planem od 29 do 31 marca 1977 r. odbyło się w Budapeszcie spotkanie kierownictwa Światowej Rady Kościołów, prezydenta jej Centralnego Komitetu – kanadyjskiego arcybiskupa Kościoła anglikańskiego Edwarda Scotta i sekretarza generalnego Pottera z 36 przedstawicielami 27 Kościołów z krajów komunistycznych (w tym również z Polski), będących członkami ŚRK. Według opinii władz węgierskich spotkanie to należało ocenić pozytywnie. Przedstawiciele Kościołów z krajów komunistycznych zajęli na nim jednolite stanowisko, a ich wystąpienia stały na wysokim poziomie teologicznym i politycznym. Mówili oni o nowej, „korzystnej” sytuacji Kościołów w krajach komunistycznych. Domagali się uwzględniania ich opinii w pracach programowych ŚRK, a także stworzenia im możliwości wpływania na działalność rady, m.in. poprzez obsadę personalną komisji głównych i stanowisk w aparacie wykonawczym.

W ocenie towarzyszy węgierskich konferencja w Budapeszcie mogła mieć duże znaczenie dla dalszego kształtowania stosunków między Kościołami z krajów komunistycznych a ŚRK. Między innymi podczas spotkania w stolicy Węgier ustalono, że o sytuacji w danym Kościele i warunkach jego

²⁵³ Por. AAN, UdsW, 140/2, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika o spotkaniu przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV

działania rada będzie się wypowiadała po uprzednim uzgodnieniu opinii z oficjalnym kierownictwem Kościoła²⁵⁴.

Podczas dyskusji w Pradze ustalono, że konkretne działania podjęte na forum ŚRK oraz rozwiązania, w tym również personalne, będą przedmiotem konsultacji dwustronnych urzędów do spraw wyznań zainteresowanych tą sprawą. Kluczową i koordynującą rolę w kwestiach dotyczących ŚRK miało odgrywać kierownictwo węgierskiego aparatu wyznaniowego²⁵⁵.

Chrześcijańska Konferencja Pokojowa

Chrześcijańska Konferencja Pokojowa została utworzona w Pradze w 1958 r. przez protestanckich teologów Josefa Hromádkę²⁵⁶ i Heinricha Vogla jako odpowiedź na zagrożenie związane z wybuchem nowego konfliktu zbrojnego o zasięgu globalnym. (Pierwsza konferencja odbyła się w stolicy Czechosłowacji w dniach 1–4 czerwca 1958 r. Uczestniczyło w niej czterdziestu przedstawicieli z ośmiu państw). Ta międzynarodowa organizacja skupiała Kościoły oraz wspólnoty chrześcijańskie, które deklaratywnie pragnęły włączyć się w propagowanie idei pokoju, braterstwa i ekumenizmu. W okresie zimnej wojny podlegała wpływom ZSRS²⁵⁷. Najwyższą władzą ChKP było zgromadzenie ogólne, a jej stałymi organami – komitet doradczy i roboczy oraz sekretariat międzynarodowy²⁵⁸.

1977 r.), Warszawa, 29 IV 1977 r., k. 90; AAN, UdsW, 136/21, *Pro memoria*. Protokolarny zapis ze spotkania przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV 1977 r.), k. 15–16.

²⁵⁴ AAN, UdsW, 140/2, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika o spotkaniu przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV 1977 r.), Warszawa, 29 IV 1977 r., k. 92.

²⁵⁵ *Ibidem*.

²⁵⁶ O nim: J. Smolík, *Josef L. Hromádka: Život a dílo*, Praha 2005.

²⁵⁷ Na ten temat: R.F. Staar, *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford 1991, s. 79 i n.

²⁵⁸ O historii konferencji: ... *And on Earth Peace. Documents of the First All-Christian Peace Assembly, 13–18 June 1961*, Prague 1962; J. Czapliński, *Ekumeniczne aspekty apostołstwa świeckich. Współpraca katolików i protestantów*, Lublin 2015, s. 31; *Documents and Informations from the Second All Christian Peace Assembly*, Prague 1965; *Task and Witness. Christian Peace Conference*, Prague 1958; *The Only Future. Documents of the Third Session of the Christian Peace Conference*, Prague 1960; M. Salajka, *Na drogach do pokoju i sprawiedliwości [w:] Z ufnością w przyszłość. Studia ekumeniczne*, Warszawa 1975, s. 325 i n.;

Konferencja z udziałem pracowników administracji wyznaniowej bratnich państw, która odbyła się w siedzibie Ministerstwa Szkolnictwa i Kultury w Pradze (Kolovratský palác) oraz w Karlowych Warach w dniach 17–20 maja 1961 r.²⁵⁹, w dużej części poświęcona została właśnie działalności ChKP. Ze strony polskiej w tym wydarzeniu uczestniczyli wicedyrektor UdsW Jan Lech i naczelnik Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Aleksander Wołowicz²⁶⁰. Do delegacji dołączył w porozumieniu z KC PZPR zastępca kierownika Wydziału Administracyjnego Wiesław Ociepka²⁶¹. Szczegółowy przebieg obrad w CSRS jest do dziś nieznany, wiadomo jednak, że ich program obejmował m.in. omówienie stanu polityczno-organizacyjnych przygotowań do Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej (w tym treści jej referatów i koreferatów oraz projektowanych wniosków), dalszej działalności tej organizacji i stojących przed nią perspektyw oraz stosunku ChKP do „światowych centrów kościelnych”, w tym przede wszystkim Stolicy Apostolskiej²⁶².

Od 20 do 23 marca 1962 r. przebywali w Warszawie pracownicy czeskosłowackiego resortu wyznaniowego Vladimír Hrášek i J. Verner. Podczas rozmów z dyrektorem UdsW Tadeuszem Żabińskim omawiali m.in. sprawy związane z działalnością Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w 1962 r., a także polityką Stolicy Apostolskiej przed rozpoczęciem obrad Soboru Watykańskiego II²⁶³.

Miesiąc później, podczas wielostronnej konferencji z udziałem pracowników aparatów wyznaniowych „obozu pokoju” w Budapeszcie (25–29 kwietnia

K. Toth, *Rola Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w ruchu ekumenicznym* [w:] *Z ufności...*, s. 317 i n.

²⁵⁹ AAN, UdsW, 48/179, Pismo wiceministra UdsW Jana Lecha do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu polskiej delegacji na konferencję do Pragi, [Warszawa], 11 V 1961 r., k. 17.

²⁶⁰ *Ibidem*, Pismo ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu polskiej delegacji na naradę do Pragi (17–20 V 1961 r.), [Warszawa], 4 V 1961 r., k. 5.

²⁶¹ *Ibidem*, Pismo ministra kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu na naradę do Pragi zastępcy kierownika WA KC PZPR Wiesława Ociepki, [Warszawa, 8 V 1961 r.], k. 4.

²⁶² *Ibidem*, Program narady w Pradze (17–20 V 1961 r.) przedstawiony dyrektorowi UdsW Jerzemu Sztachelskiemu przez ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudę, [Praga, maj 1961 r.], k. 2 (program został przetłumaczony z języka czeskiego na język polski).

²⁶³ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 262.

1962 r.) poruszono m.in. kwestie związane z ChKP. Delegat CSRS wygłosił wtedy referat na temat jej celów i zadań²⁶⁴. Podsumowano również trzyletnią działalność konferencji²⁶⁵.

O Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej pracownicy UdsW rozmawiali też podczas wizyty w Pradze w dniach 17–18 lipca 1963 r. Wyrazili wówczas chęć włączenia się do działań politycznych związanych z jej pracami. Ocenili, że konferencja powinna otrzymać wsparcie ze strony partii i rządów komunistycznych. Towarzysze czechosłowaccy wyjaśnili, że koncepcja działań konferencji była omawiana przez NRD, WRL i ZSRS. Podkreślili, że należało kierować tym gremium kolegialnie, czemu miały służyć wielostronne spotkania pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej²⁶⁶.

Sekretariat Stanu do Spraw Kościelnych zorganizował w Berlinie w dniach 25–27 maja 1964 r. wielostronne spotkanie z udziałem delegacji z Bułgarii, Czechosłowacji, Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier i Związku Sowieckiego (mimo zaproszenia nie przyjechała na nie delegacja z Rumunii)²⁶⁷. W programie znalazły się referaty Hrůzy na temat ChKP i przygotowań do II Ogólnochrześcijańskiego Zgromadzenia Pokojowego w Pradze, które zaplanowano na 28 czerwca – 3 lipca 1964 r., informacje poszczególnych delegacji o sprawach Kościoła katolickiego w ich krajach i polityce zagranicznej Stolicy Apostolskiej, a także konsultacje między poszczególnymi delegacjami²⁶⁸.

W trakcie spotkania szefów administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej w Warszawie (25–28 września 1967 r.) dyrektor SdsK Hrůza 27 września omówił działalność ChKP i perspektywy jej działania. W trakcie dyskusji, jaka wywiązała się po tym wystąpieniu, podkreślono nie tylko

²⁶⁴ AAN, UdsW, 136/3, Program narady urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Budapeszcie (25–29 IV 1962 r.) (tekst w języku niemieckim), k. 20–21.

²⁶⁵ *Ibidem*.

²⁶⁶ AAN, UdsW, 136/2, Szczegółowe sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w Czechosłowacji (16–27 VII 1963 r.), Warszawa, 24 VIII 1963 r., k. 20–27.

²⁶⁷ Książdz Zamiatąła błędnie datował to wydarzenie na kwiecień 1964 r. (D. Zamiatąła, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 376).

²⁶⁸ AAN, UdsW, 136/4, Wystosowane przez sekretarza stanu do spraw kościelnych Hansa Seigewassera zaproszenie dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego na naradę urzędów do spraw wyznań państw demokracji ludowej do Berlina w dniach 25–27 V 1964 r., [Berlin, 1964 r.], k. 1. Por. *ibidem*, Plan des Ablaufes der Beratung über Staatsämter für Kirchenfragen in der Zeit vom 25.–27. Mai 1964 in Berlin, [Berlin 1964 r.], k. 48–49.

znaczenie praskiej konferencji pokojowej i jej osiągnięcia, lecz także występujące w niej trudności organizacyjne i kadrowe oraz potrzeby dotyczące wypracowania jednolitej koncepcji działania dla wszystkich zrzeszonych w ChKP Kościołów (zwłaszcza z państw komunistycznych), rozszerzenia jej wpływów w krajach Trzeciego Świata, a także popierania działalności komitetów regionalnych chrześcijańskiego ruchu pokojowego.

Ustalono, że Chrześcijańska Konferencja Pokojowa powinna oddziaływać na wszystkich chrześcijan w duchu powszechnego rozbrojenia, likwidacji kolonializmu i pokojowego rozwiązywania spornych problemów. Jej działalność należało rozwijać w takim kierunku, by powstał z niej ruch o zasięgu światowym, jednoczący wszystkich chrześcijan opowiadających się za pokojem. W tym wypadku istotne znaczenie miało pozyskiwanie dla niego katolików z państw kapitalistycznych. Celem polityki aparatów wyznaniowych państw komunistycznych było rozszerzenie wpływów ChKP w międzynarodowych organizacjach politycznych, związkach kobiet i organizacjach chrześcijańskich, a także popieranie tendencji postępowych w kołach chrześcijańskich i propagowanie idei pokoju. Jednocześnie dążono do demaskowania tych sił politycznych na Zachodzie, które zmierzały do rozpowszechniania broni masowej zagłady, i potępienia przejawów agresji wymierzonej w ruchy narodowowyzwoleńcze. Nie można było dopuścić, by ChKP miała charakter ekskluzywny. Przeciwnie – miała być ruchem otwartym dla wszystkich sił postępowych, niewywołującym przy tym wrażenia, że jest on rodzajem „politycznej wschodniej ekumeny”. W ocenie pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej ChKP powinna umożliwić szerokie oddziaływanie na wierzących. Uznano, że mimo pewnych niekonsekwencji i niejasności związanych z jej działalnością należało ją popierać. Chrześcijańska Konferencja Pokojowa miała organizować działaczy postępowych w świecie protestanckim, Światowej Radzie Kościołów i innych międzynarodowych organizacjach niekatolickich, by tą drogą zdobywać zwolenników i realizować „pokojową politykę chrześcijańską”²⁶⁹.

Podczas pobytu pracowników czeskosłowackiego aparatu wyznaniowego w Polsce w dniach 4–6 grudnia 1969 r. omówiono m.in. sytuację

²⁶⁹ *Ibidem*, k. 188.

w ChKP. Strona polska oceniła, że znajdowali się w niej „zdecydowani wrogowie państw socjalistycznych”. Wskazano na brak koordynacji działań administracji wyznaniowej państw bloku komunistycznego w sprawach personalnych dotyczących konferencji. Zwrócono uwagę na konieczność większej internacjonalizacji władz ChKP.

Towarzysze czechosłowaccy zgodzili się z tym stanowiskiem, doprecyzowując, że Chrześcijańska Konferencja Pokojowa powinna być organizacją zajmującą się światową polityką pokojową, która popiera „utrzymaną w tym samym duchu” politykę państw komunistycznych.

W dyskusji zwrócono uwagę na potrzebę koordynacji stanowiska administracji wyznaniowej państw komunistycznych nie tylko w sprawach ChKP, lecz także innych „central wyznaniowych”, np. Światowej Rady Kościołów. W ocenie towarzyszy z CSRS i PRL Kościoły odgrywały coraz poważniejszą rolę w działalności antykomunistycznej, co wymagało częstszych konsultacji na szczeblu administracji wyznaniowej bratnich państw.

Dyrektor UdsW Aleksander Skarżyński przedstawił stanowisko podległej sobie instytucji w sprawie Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich. Strona polska sprzeciwiała się jej połączeniu z ChKP, gdyż w jej ocenie wielowyznaniowość mogła doprowadzić do zbyt dużego eksponowania różnic ideowo-dogmatycznych kosztem „pracy na rzecz pokoju”. Dyrektor czechosłowackiego aparatu wyznaniowego Hruza uznał jednak koncepcję unifikacji obu organizacji za słuszną z uwagi na możliwość stworzenia szerszej reprezentacji interesów państw komunistycznych. Towarzysze z UdsW zwrócili jeszcze uwagę na inicjatywę episkopatu zmierzającą do ustabilizowania administracji kościelnej na poniemieckich ziemiach przyznanych Polsce podczas konferencji w Poczdamie²⁷⁰.

Odbywająca się w Pradze w dniach 17–19 lutego 1970 r. narada z udziałem przedstawicieli administracji wyznaniowej z Bułgarii, Czechosłowacji, Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier i Związku Sowieckiego poświęcona została regresowi działalności ChKP. Zjawisko to spowodowane było rezygnacją z udziału w tym ruchu wielu przedstawicieli świata Zachodu na

²⁷⁰ AAN, UdsW, 136/6, Skrót protokołu ze spotkania delegacji aparatu wyznaniowego CSRS z pracownikami UdsW 6 XII 1969 r., [Warszawa, 1969 r.], k. 80–83.

znak sprzeciwu wobec pacyfikacji przez siły obozu pokoju Praskiej Wiosny w sierpniu 1968 r.

Pierwszego dnia obrad Homola, odnosząc się do stłumienia „kontrewolucji” w CSRS, uspokoił kolegów z bratnich państw stwierdzeniem, że władzom w Pradze udało się powrócić do stanu „opartego na międzynarodowych zasadach marksistowskiej polityki kościelnej”. Referat o ChKP wygłosił Hrůza, który ocenił, że walka o pokój powinna być również Kościołów chrześcijańskich, tym bardziej że była zgodna z głoszonymi przez nie zasadami. Działalność konferencji miała zostać zdyskontowana przez państwa bloku wschodniego do popierania obozu socjalistycznego. W tym celu należało wyznaczyć jej zadania związane z programem pokojowym, realizowanym rzekomo przez państwa komunistyczne. W zamyśle kierownika SdsK celem Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej powinno być przede wszystkim skoncentrowanie się na problemach związanych z propagowaniem idei chrześcijańskiego pokoju. Zadaniem administracji wyznaniowej bratnich państw było uzyskanie wpływu na kierownictwo konferencji, co faktycznie zmierzało do uprzedmiotowienia jej działalności²⁷¹.

Hrůza poinformował towarzyszy, że jeśli Jaroslav Ondra (po inwazji wojsk Układu Warszawskiego w CSRS zrezygnował on z funkcji sekretarza generalnego konferencji, zastąpił go wiceprezes Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego Janusz Makowski²⁷²) będzie utrudniał pracę kierownictwa ChKP, to zostaną zastosowane wobec niego sankcje. Kierownik SdsK zasugerował również możliwość większego zaangażowania czechosłowackich teologów do prac Komitetu Roboczego (KR) konferencji. W tym celu Czechosłowacka Rada Ekumeniczna miała przygotować memorandum zawierające m.in. teologiczne założenia walki o pokój.

Odpowiadając na wątpliwości Weisego związane z nominacją Makowskiego na szefa ChKP, Makarcew poinformował, że główną rolę odegrała

²⁷¹ AAN, UdsW, 144/15, Notatka z przebiegu narady przedstawicieli administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego na temat ChKP, [Warszawa], 26 III 1970 r., k. 1–7. Przebieg tego spotkania por. D. Zamiatała, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 383–384.

²⁷² O kulisach tej nominacji: AAN, UdsW, 127/91, Sprawozdanie z rozmów z delegacją RdsR (Warszawa, 17–19 III 1970 r.), [Warszawa], 27 III 1970 r., k. 14–15.

w tym wypadku jego postawa polityczna, a nie przynależność do Kościoła katolickiego²⁷³.

Po przerwie w obradach Makarcew podkreślił konieczność wyjścia Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej z kryzysu, w jakim się znalazła po zdławieniu Praskiej Wiosny. W związku z tym zobowiązał towarzyszy z CSRS do opracowania pogłębionej analizy sytuacji w tym ruchu. Jego zdaniem najsłabszym ogniwem konferencji było kierownictwo, czyli prezydent (po śmierci Hromádki w grudniu 1969 r. przyjęto zasadę, że na czele ChKP stanie kolegium wiceprezydentów na czele z prawosławnym metropolitą leningradzkim i nowogrodzkim Nikodemem²⁷⁴) oraz sekretarz generalny. Wiceprzewodniczący RdsR widział dwie możliwości rozwiązania problemu ChKP. Pierwsza zakładała dokonanie w niej rozłamu i zbudowanie nowego ruchu, całkowicie podporządkowanego wpływom Kremla. Z tym zamysłem wiązało się jednak ryzyko rozpętania na Zachodzie kampanii antysowieckiej i rezygnacji wielu działaczy z udziału w chrześcijańskim ruchu pokojowym. Drugie rozwiązanie dawało większą gwarancję powodzenia; zakładało zawarcie pewnej ugody z antagonistami komunizmu w ChKP. Makarcew postulował wykorzystanie do tego wiceprezydentów konferencji i ich wpływów w Komitecie Roboczym. Uznał, że Ondra nie powinien zasiadać w tym gremium. Byłoby to zbyt ryzykowne od strony politycznej, tym bardziej że działania aparatu wyznaniowego bratnich państw zmierzały do podporządkowania sobie organów kierowniczych konferencji. To stanowisko podzielili Hruža i Miklós²⁷⁵.

Hruža podkreślił, że nie należało dopuścić do występowania tendencji antysowieckich i antykomunistycznych podczas posiedzeń organów ChKP. Dał do zrozumienia, że towarzysze czechosłowaccy postarają się „zneutralizować” wpływ Ondry na działanie konferencji. Oceniał, że wraz z objęciem przez Makowskiego stanowiska sekretarza generalnego zmniejszą się wpływy prote-

²⁷³ AAN, UdsW, 144/15, Notatka z przebiegu narady przedstawicieli administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego na temat ChKP, [Warszawa], 26 III 1970 r., k. 7–10.

²⁷⁴ Na jego temat: T. Kałużny, *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego: studium historyczno-ekumeniczne*, Kraków 1999.

²⁷⁵ AAN, UdsW, 144/15, Notatka z przebiegu narady przedstawicieli administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego na temat ChKP, [Warszawa], 26 III 1970 r., k. 10–14.

stantyzmu w ChKP. Prywatnie uważał, że istniała możliwość przyciągnięcia do chrześcijańskiego ruchu pokojowego „porządnych ludzi” z Zachodu²⁷⁶.

W dalszej części obrad Dusik zwrócił uwagę na konieczność usunięcia z konferencji osób niewygodnych politycznie. Podkreślił potrzebę zdobywania „dobrych i pewnych sojuszników” na Zachodzie i budowania z nimi sojuszu zapewniającego państwowemu bloku komunistycznego hegemonię w ChKP. Najważniejszym środkiem do tego celu było umiejętne posługiwanie się argumentami politycznymi. Jak mówił: „Często należy ich przekonywać, przemawiać faktami, brać pod uwagę również i fakt, że to są chrześcijanie, ludzie kościelni, że to są środowiska, na które oddziałujemy nie tylko my, komuniści. Mamy więc zadanie wyprzeć naszych wrogów z tego terenu. Musimy zawsze pamiętać, że od kilku ostatnich lat imperializm stosuje specjalne formy walki z nami”²⁷⁷. Wicedyrektor UdsW zasygnalizował, że należało „popracować nad Makowskim” i obdarzyć go zaufaniem. Trzeba było także mu pomóc, tym bardziej że miał rozpocząć pracę w skomplikowanych warunkach związanych z regresem ChKP²⁷⁸.

Weise uznał, że zadaniem praskiej konferencji powinno być zdobywanie sympatyków lewicy wśród duchowieństwa chrześcijańskiego. Dlatego też należało eliminować z niej wpływy antagonistów komunizmu, takich jak np. Georg Casalis i Heinz Kloppenburg²⁷⁹.

Drugiego dnia narady (18 lutego) Hruža mówił o odrzuceniu pomysłu rozłamu w ChKP i podjęciu współpracy z państwami Europy Zachodniej; zaznaczył jednak, że nie powinna być ona utrzymywana z agentami imperializmu. Kierownik SdsK podkreślił potrzebę koordynacji pracy urzędów wyznaniowych państw komunistycznych oraz wymiany informacji między nimi. Towarzysze rozmawiali także o problemie obecności Ondry w Komitecie Roboczym. Makarcew zasugerował dwa sposoby wyeliminowania jego wpływów – Rada Ekumeniczna CSRS miała zaproponować, aby inna osoba reprezentowała Czechosłowację w KR lub towarzysze czechosłowaccy mieli natchnąć Ondrę, by sam zrezygnował z zasiadania w tym gremium²⁸⁰.

²⁷⁶ *Ibidem*, k. 15.

²⁷⁷ *Ibidem*, k. 16.

²⁷⁸ *Ibidem*, k. 17.

²⁷⁹ *Ibidem*, k. 18–19.

²⁸⁰ *Ibidem*, k. 21.

W dalszej części spotkania wiceprzewodniczący RdsR informował o wstępnym programie zaplanowanej na lipiec 1970 r. w Moskwie narady pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej, co stało się przedmiotem dyskusji²⁸¹. Według Makarcewa wstępny porządek tego wydarzenia miał obejmować sprawy katolicyzmu (referowane przez polską delegację), Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej (referat towarzyszy z Czechosłowacji), roli Kościołów z krajów komunistycznych w działalności organizacji międzynarodowych i podniesienia ich znaczenia w walce o pokój oraz wymiany informacji między pionami wyznaniowymi bratnich państw²⁸². Rozmawiano również o przygotowaniach do V Zgromadzenia Ogólnego Światowej Federacji Luteriańskiej w brazylijskim Porto Alegre (odbyło się w lipcu 1970 r.)²⁸³.

Po zakończeniu obrad 19 lutego w Pradze zorganizowano spotkanie przedstawicieli pionów wyznaniowych państw komunistycznych z sekretarzem KC KPCz Janem Fojtikiem, który opowiedział o sytuacji politycznej w CSRS po zdławieniu Praskiej Wiosny²⁸⁴.

Podczas trwającej od 17 do 19 marca 1970 r. w Polsce wizyty kierownictwa sowieckiej Rady do spraw Religii omówiono m.in. sprawy związane z działalnością ChKP. Zastępca RdsR Piotr Makarcew odpowiadał na pytania o rzeczywiste cele tego ruchu pokojowego, przyczyny jego kryzysu i możliwości jego przezwyciężenia. Wyjaśnił, że powstaniu konferencji przyświecała idea mobilizowania chrześcijan do walki o pokój, która została „wypaczona” na skutek przekształcania się ChKP w forum wymiany myśli między chrześcijanami ze Wschodu i z Zachodu, krytyki komunizmu i propagowania religii. Kryzys ruchu spotęgowała interwencja sił zbrojnych państw bloku wschodniego w Czechosłowacji. W ocenie Makarcewa Chrześcijańska Konferencja Pokojowa miała dalej zrzeszać elementy postępowe z obu stron żelaznej kurtyny. Celem bratnich państw było uniemożliwienie zdominowania jej kierownictwa przez antagonistów systemu komunistycznego. W tym celu podczas spotkań działaczy Sekretariatu Międzynarodowego w Pradze w lu-

²⁸¹ *Ibidem*, k. 20–24.

²⁸² *Ibidem*, k. 24–28.

²⁸³ *Ibidem*, k. 28–32.

²⁸⁴ *Ibidem*, k. 32–34.

tym 1970 r. zamiast prezydenta ChKP powołano kolegium wiceprezydentów z metropolitą Nikodemem na czele, a w miejsce Ondry na sekretarza generalnego tego ruchu wybrano Makowskiego. Makarcew precyzował: „Należałoby również dać Makowskiemu odpowiednie instrukcje co do obecnego kursu, a także postawić sobie za cel zdobycie nowych ludzi na Zachodzie do współpracy z ChKP”²⁸⁵. Podkreślił również konieczność koordynowania działań związanych z konferencją między czechosłowacką, polską i sowiecką administracją wyznaniową.

Zgodnie z planem także porządek dzienny międzynarodowej narady z udziałem pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej, która odbyła się w dniach 28 lipca – 2 sierpnia 1970 r. w Moskwie, wśród wielu innych zagadnień obejmował problematykę dotyczącą działalności ChKP oraz wzmocnienia roli Kościołów i organizacji wyznaniowych z państw komunistycznych w działaniach na rzecz pokoju, podejmowanych przez międzynarodowe organizacje religijne²⁸⁶. W spotkaniu tym uczestniczyły delegacje z Bułgarii, Czechosłowacji, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier i ze Związku Sowieckiego.

Delegacja czechosłowacka podkreśliła osiągnięcia ChKP do roku 1967. Zauważyła jednak, że od tego czasu zarysował się w organizacji kryzys, który pogłębił się po wydarzeniach Praskiej Wiosny. W Moskwie dyskutowano o możliwościach przezwyciężenia regresu i zmobilizowania ChKP do dalszej aktywności na rzecz pokoju. W ocenie wszystkich delegacji praska konferencja miała przed sobą perspektywę działania, lecz wymagała pomocy w uporządkowaniu jej spraw personalnych i organizacyjnych. Zdaniem towarzyszy należało położyć nacisk na większe zaangażowanie w działalność ChKP przedstawicieli krajów Trzeciego Świata. Najważniejszym celem było pozyskanie nowych działaczy, znanych w świecie chrześcijańskim i solidaryzujących się z koncepcją walki o pokój. Ustalono, że przed posiedzeniem Komitetu Roboczego ChKP w Budapeszcie należało jeszcze zorganizować

²⁸⁵ AAN, UdsW, 127/91, Sprawozdanie z rozmów z delegacją RdsR (Warszawa, 17–19 III 1970 r.), [Warszawa], 27 III 1970 r., k. 15.

²⁸⁶ AAN, UdsW, 127/79, Program międzynarodowej narady urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Moskwie (28 VII – 2 VIII 1970 r.) (tekst źródła w języku rosyjskim), k. 26–29.

w Pradze spotkanie pracowników administracji wyznaniowej poświęcone m.in. przedyskutowaniu jego problematyki, analizie wniosków, jakie zostaną na nim przedstawione przez działaczy ChKP z państw komunistycznych, oraz uzgodnieniu ich stanowiska. Postulowano ponadto określenie charakteru i treści imprez pokojowych inicjowanych w najbliższym czasie przez ChKP²⁸⁷.

Podczas konferencji w Pradze (19–20 kwietnia 1977 r.) szef Sekretariatu do Spraw Kościelnych Hrůza poinformował towarzyszy z bratnich państw o działalności ChKP, którą ogólnie ocenił pozytywnie, wskazując na jej rozwój i wzrost autorytetu. Podczas dyskusji pochlebne opinie o ChKP wyrazili też zastępca RdsR Makarcew i szef węgierskiego aparatu wyznaniowego Miklós. Zaapelowano o dalsze wydatne zaangażowanie w umacnianiu wpływów tej organizacji.

Hrůza przedstawił również najważniejsze wytyczne co do organizacji piątego zgromadzenia ChKP w Pradze w czerwcu 1978 r. z udziałem czterystu delegatów z wszystkich kontynentów. Z przedsięwzięciem tym wiązały się poważne koszty, które miały zostać pokryte kolektywnie. Zakładano np., że Polska wyasygnuje na ten cel 180 tys. koron czeskich i 4 tys. dolarów. Szczegóły programowe i organizacyjne zgromadzenia ChKP miały zostać omówione jesienią 1977 r., podczas spotkania zastępców szefów administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego²⁸⁸.

O zagadnieniach związanych z piątym zgromadzeniem ChKP dyskutowano również w Warszawie w dniach 27 lutego – 1 marca 1978 r., podczas obrad z udziałem delegacji pionów wyznaniowych z Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier i ze Związku Sowieckiego²⁸⁹. Oceniając pozytywnie wiele aspektów funkcjonowania konferencji i jej rozwoju (dotyczyło to m.in. zasięgu oddziaływania, liczby krajów członkowskich, kierunków działalności, wzrostu autorytetu w skali

²⁸⁷ *Ibidem*, k. 8–11.

²⁸⁸ AAN, UdsW, 140/2, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika o spotkaniu przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV 1977 r.), Warszawa, 29 IV 1977 r., k. 93.

²⁸⁹ Pełny skład delegacji: *ibidem*, Lista uczestników narady kierowników państwowych urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Warszawie, [Warszawa, 1978 r.], k. 140–141.

światowej, współpracy z ruchem ekumenicznym i związkami wyznaniowymi), wskazano na możliwości dalszej ekspansji ideowej tego ruchu. Uznano za konieczne udzielenie wszechstronnego wsparcia w zakresie organizacji piątego zgromadzenia ChKP, co miało zagwarantować jego „prawidłowy przebieg i pełnowartościowe wyniki”²⁹⁰.

Od 8 do 12 października 1984 r. na zamku Dobříš odbywała się narada szefów pionów wyznaniowych z udziałem delegacji z Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Laosu, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier, Wietnamu i ze Związku Sowieckiego²⁹¹. Rozmowy dotyczyły m.in. przygotowań do szóstego kongresu ChKP, który miał się odbyć w dniach 2–9 lipca następnego roku. Stan przygotowań referował nowy kierownik Sekretariatu do Spraw Kościelnych CSRS Vladimír Janků.

Poszczególne delegacje informowały o problemach w polityce wyznaniowej swoich krajów. Uznano, że zaostrzenie stosunków międzynarodowych rzutowało również na działalność Kościołów. Z jednej strony „imperialistyczny Zachód” chciał wykorzystać Kościoły jako narzędzie polityki antykomunistycznej, z drugiej – środowiska kościelne angażowały się na rzecz zachowania pokoju. Szczególnego znaczenia nabrały w tej sytuacji przygotowania do kongresu ChKP. (W wydarzeniu tym Polskę reprezentować mieli przedstawiciele PAX, ChSS, Polskiej Rady Ekumenicznej i Społecznego Towarzystwa Polskich Katolików). Podjęto decyzję o udzieleniu maksymalnej pomocy jego organizatorom. Postanowiono zainicjować działania na rzecz większej jedności wewnętrznej konferencji i jej skuteczności we wdrażaniu „procesu pokojowego”.

²⁹⁰ AAN, UdsW, 137/5, Projekt zapisu protokolarnego z narady kierowników urzędów do spraw wyznań w Warszawie (27 II – 1 III 1978 r.), k. 44–45. Por. AAN, UdsW, 136/22, Protokół z narady kierowników państwowych urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych (Warszawa, 27 II – 1 III 1978 r.), [Warszawa, 1978 r.], k. 1 i n.; *ibidem*, Załączniki do protokołu z narady kierowników państwowych urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych (Warszawa, 27 II – 1 III 1978 r.), k. 36 i n.

²⁹¹ Podobnie jak przy innych tego rodzaju wydarzeniach w naradzie uczestniczyli szefowie administracji wyznaniowej oraz pracownicy komitetów centralnych partii komunistycznych. Ze strony polskiej byli to: minister kierownik UdsW Adam Łopatka, zastępca kierownika WA KC PZPR Jerzy Klica i dyrektor Gabinetu Ministra Kierownika UdsW Piotr Dyjeciński (AAN, UdsW, 128/132, Lista uczestników międzynarodowej narady szefów urzędów do spraw wyznań krajów komunistycznych na zamku Dobříš [8–12 X 1984 r.], k. 3 i n.).

W związku z rozmowami przeprowadzonymi na zamku Dobříš Janků skierował 14 lutego 1985 r. do dyrektora UdsW Łopatki list, w którym odnosząc się do zaplanowanego kongresu ChKP, zaproponował, by delegaci z państw komunistycznych w swoich wystąpieniach poparli „pozytywną orientację” konferencji, a tym samym wpłynęli na przebieg kongresu w celu osiągnięcia rezultatów zgodnych z linią polityczną bratnich krajów. Kierownik administracji wyznaniowej CSRS zasugerował, by w trakcie ChKP jeden z członków polskiej delegacji bezpośrednio kontaktował się z nim lub wyznaczonym do tego pracownikiem czeskosłowackiego sztabu organizacyjnego. Dzięki temu możliwe byłoby uzgadnianie na bieżąco wszystkich niezbędnych działań zmierzających do realizacji wytycznych przyjętych podczas narady na zamku Dobříš²⁹².

VI Kongres Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, zwany także VI Zgromadzeniem Wszystkich Chrześcijan Pokoju w Pradze, odbył się zgodnie z planem w dniach 2–9 lipca 1985 r.²⁹³ Wydarzenie to było przedmiotem obserwacji, analiz i „dyskretnego sterowania” przez zespół złożony z przedstawicieli administracji wyznaniowej z Bułgarii, Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier i ze Związku Sowieckiego. Spotkania informacyjno-analityczne, podczas których formułowano wytyczne dotyczące przebiegu kongresu, odbywały się codziennie pod przewodnictwem Janků. W ocenie towarzyszy kongres zrealizował wszystkie cele, jakie postawiono przed nim podczas konferencji szefów urzędów do spraw wyznań zorganizowanej w październiku 1984 r. na zamku Dobříš. Wykonał również wiele zadań dodatkowych, wyznaczonych podczas konsultacji z udziałem przedstawicieli urzędów wyznaniowych bratnich państw.

Zgodnie oceniono, że praska konferencja pokojowa potwierdziła swoją funkcję „zorganizowanej chrześcijańskiej siły walczącej o pokój, przeciw wojnie, przeciw planom wojen gwiazdnych, przeciw zbrojeniom”. Tym samym uformował się wspólny front chrześcijan „walczących o pokój”. Nowo wybrane władze ChKP gwarantowały jej działalność na rzecz pokoju oraz realizację podejmowanych przez nią uchwał programowych. W ocenie zespo-

²⁹² AAN, UdsW, 128/133, Pismo kierownika Sekretariatu do Spraw Kościelnych CSRS Vladimíra Janků do ministra kierownika UdsW Adama Łopatki w sprawie VI Kongresu Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, Praga, 14 II 1985 r., k. 67–68.

²⁹³ O przebiegu tego zgromadzenia: AAN, 121/141, Komunikat z VI Kongresu Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze (2–9 VII 1985 r.), k. 214–216.

łu złożonego z pracowników aparatu wyznaniowego państw bloku wschodniego władze komunistyczne powinny uważać praską konferencję za ważną siłę sojuszniczą w walce o pokój. Należało sprzyjać dalszemu wzmocnieniu i aktywizacji tego ruchu, co wymagało jednak większych nakładów finansowych. W związku z potrzebą wnikliwej analizy środowisk, organizacji i osób współpracujących z ChKP rozważano powołanie specjalnego zespołu odpowiedzialnego za te działania. Pod kierownictwem Janků miała zostać przeprowadzona ewaluacja praskiego kongresu. Janků miał także czuwać nad przygotowaniem wniosków dla szefów administracji wyznaniowej państw komunistycznych przed ich wyjazdem na spotkanie w Ulan Bator we wrześniu 1985 r., gdzie planowano m.in. dyskusję o działalności ChKP²⁹⁴. Wydarzenie to zostało opisane szerzej w dalszej części tej pracy.

Berlińska Konferencja Katolików Europejskich

Berlińska Konferencja Katolików Europejskich, zwana także Konferencją Katolików Europejskich, została zapoczątkowana w listopadzie 1964 r. jako forum dyskusyjne katolików z krajów europejskich na temat pokoju i bezpieczeństwa na Starym Kontynencie. Kierownictwo konferencji należało do grupy katolickich działaczy kontrolowanej przez władze NRD Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej Niemiec i miesięcznika „Begegnung” (Spotkanie). Po drugiej sesji, w marcu 1966 r. przybrała ona pewne formy organizacyjne, czyniące z niej trwałą płaszczyznę kontaktów między grupami – stowarzyszeniami katolickimi. W ramach BKKE powołano Międzynarodowy Komitet Kontynuacyjny, który zebrał się kilkakrotnie między sesjami, a środowisko katolików z NRD wyłoniło w Berlinie pracujący w „czynnie społecznym” zespół roboczy, który stał się nieoficjalnym stałym sekretariatem konferencji. W założeniach BKKE miała ograniczać swoją aktywność do spraw pokoju i bezpieczeństwa w Europie, w praktyce rozszerzała ją również na inne kontynenty, np. Azję Południowo-Wschodnią. Od 1964 r. w pracach BKKE uczestniczyli również świeccy działacze katolicy z Polski, ze Stowarzyszenia

²⁹⁴ AAN, UdsW, 128/140, Notatka Tadeusza Dusika z VI Zgromadzenia Wszystkich Chrześcijan Pokoju w Pradze (2–9 VII 1985 r.), Warszawa, 12 VIII 1985 r., k. 54–55.

PAX, Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego i Klubu Inteligencji Katolickiej.

Berlińska Konferencja Katolików Europejskich była prawdopodobnie jednym z tematów spotkania pracowników administracji wyznaniowej CSRS i PRL w Pradze w dniach 14–16 kwietnia 1965 r., ale kwestia ta wymaga jeszcze dalszych badań.

Współpraca UdsW z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych obejmowała nie tylko spotkania bezpośrednie, lecz także wymianę informacji drogą listowną. W korespondencji z 30 listopada 1967 r. Seigewasser poprosił Skarżyńskiego o wsparcie ze strony polskiego urzędu w przygotowaniach do BKKE, której trzecia sesja została zaplanowana na 5–7 czerwca 1968 r. Towarzysze niemieccy zaproponowali w związku z tym zorganizowanie w maju tegoż roku w NRD spotkania roboczego w gronie „zaufanych ludzi” z urzędów wyznaniowych państw komunistycznych²⁹⁵.

Do spotkania doszło znacznie wcześniej, bo już w dniach 15–16 stycznia 1968 r. w Dreźnie. W wydarzeniu tym uczestniczyli towarzysze z CSRS, NRD, PRL i WRL. Punktem wyjścia do tez sformułowanych w referacie głównym wygłoszonym przez dyrektora departamentu SSdsK Hansa Weisego były „Uwagi do pracy Berlińskiej Konferencji katolickich chrześcijan krajów europejskich” rozdane przez delegację NRD podczas narady urzędów do spraw wyznań zorganizowanej we wrześniu 1967 r. w Warszawie. Uczestnicy spotkania w stolicy Saksonii byli jednomyślni w sprawie rozwiązania wszystkich najważniejszych problemów dotyczących BKKE²⁹⁶. Uznali, że konferencja musi mobilizować katolików do akcji na rzecz pokoju i bezpieczeństwa w Europie. Jej dotychczasowa aktywność bazowała na wypowiedziach papieży i dokumentach Soboru Watykańskiego II, tymczasem powinna ona wyjść poza te ramy, a w swoich oświadczeniach końcowych i rezolucjach przyjąć linię pro-

²⁹⁵ AAN, UdsW, 144/16, List przewodniczącego SSdsK Hansa Seigewassera do dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego w sprawie BKKE, Berlin, 30 XI 1967 r., k. 1–6.

²⁹⁶ Oprócz zagadnień związanych z BKKE towarzysze z bratnich państw omówili sprawy związane z jubileuszem tysiąclecia diecezji miśnieńskiej, sytuacją wyznaniową na Łużycach, wymianą wczasową księży ewangelickich między PRL a NRD, kontaktami protestantów polskich z RFN oraz mniejszymi Kościołami ewangelickimi w NRD (por. AAN, UdsW, 127/77, Sprawozdanie z delegacji przedstawicieli UdsW na spotkanie robocze w sprawie trzeciej sesji BKKE (Berlin, 15–16 I 1968 r.), Warszawa, 20 I 1968 r., k. 9–13).

gramową wytyczoną podczas konferencji partii komunistycznych w Karłowych Warach w kwietniu 1967 r.²⁹⁷ Podczas obrad BKKE należało zapewnić jednolity charakter wystąpień delegatów z państw komunistycznych, którzy stanowili jej trzon. Choć tematyka tego spotkania dotyczyła przede wszystkim Europy, to miała się również odnieść do sprawy wojny w Wietnamie. W ocenie towarzyszy należało też położyć nacisk na demaskowanie nowej polityki wschodniej Watykanu. Berlińska konferencja miała być nadal forum otwartym dla wszystkich osobistości, grup i organizacji katolickich z Europy. Należało podjąć dalsze kroki na rzecz wzmocnienia jej autorytetu²⁹⁸.

W Dreźnie omówiono również kwestie związane z planowaną na 24 i 25 stycznia 1968 r. szóstą sesją Komitetu Kontynuacyjnego BKKE. Dyskutowano o pracy komisji roboczych konferencji i projektowanym przebiegu jej sesji plenarnej. Ustalono, że delegaci z każdego kraju wyślą do rządów swoich państw listy poświęcone wynikom sesji plenarnej BKKE. Przewidziano również rozesłanie pism imiennych skierowanych do niektórych spośród bardziej postępowych katolickich członków parlamentu RFN i wszystkich katolickich członków parlamentów innych krajów zachodnioeuropejskich. Sesja plenarna BKKE miała ponadto wyrazić poparcie dla berlińskiego kard. Alfreda Bengscha i wybrać delegację, która miałaby osobiście wręczyć mu stosowne pismo. Powstała również koncepcja wysłania podobnej delegacji do Watykanu²⁹⁹.

Podczas pobytu służbowego w Warszawie (3–4 maja 1968 r.) Hans Seigewasser i Friedrich Naumann rozmawiali z Aleksandrem Skarżyńskim i Stanisławem Pypną m.in. o Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich. Towarzysze z Niemiec wskazali na trudności w przygotowaniu jej trzeciej sesji w czerwcu 1968 r. oraz omówili problematykę, jaka miała zostać poruszona podczas tych obrad. Podkreślili, że decydująca rola polskich katolików w konferencji powinna mieć charakter trwały. W związku z tym przedstawili swoim rozmówcom konkretne propozycje szczegółowe³⁰⁰.

²⁹⁷ Por. *Konferencja Partii Komunistycznych i Robotniczych Europy w Karłowych Warach 24–26 kwietnia 1967. Dokumenty i przemówienia*, Warszawa 1967.

²⁹⁸ AAN, UdsW, 127/77, Sprawozdanie z delegacji przedstawicieli UdsW na spotkanie robocze w sprawie trzeciej sesji BKKE (Berlin, 15–16 I 1968 r.), Warszawa, 20 I 1968 r., k. 3–4.

²⁹⁹ *Ibidem*, k. 9.

³⁰⁰ AAN, UdsW, 136/6, Notatka z rozmów z sekretarzem stanu do spraw kościelnych NRD Hansem Seigewasserem, [Warszawa], 22 V 1968 r., k. 137–141.

27 listopada 1969 r. Seigewasser przesłał dyrektorowi UdsW Żabińskiemu dokumenty studyjne wypracowane przez międzynarodowe grupy robocze BKKE w Warszawie i Moguncji oraz broszurę o drugiej sesji plenarnej konferencji berlińskiej. Szef aparatu wyznaniowego NRD opowiedział się za dalszą instytucjonalną współpracą z UdsW w planowaniu zadań dla BKKE³⁰¹.

Podczas zorganizowanej w stolicy NRD w dniach 2–3 lutego 1972 r. konferencji przedstawiciele administracji wyznaniowej z CSRS, NRD, PRL, WRL i ZSRS omówiono działalność BKKE, zadania polityki wyznaniowej na rok 1972 i kwestie dotyczące relacji z Kościołem w państwach reprezentowanych przez uczestników tego wydarzenia. Stwierdzono m.in. potrzebę dalszej działalności konferencji berlińskiej. Ciężar jej pracy miał zostać skierowany na dotarcie do środowisk katolickich na Zachodzie. Zaplanowano narady z działaczami konferencji z Austrii, Belgii, Holandii, Niemiec Zachodnich, Szwajcarii i Włoch, by wyperswadować im teorie konwergencji oraz socjaldemokracji. Uznano, że BKKE powinna współpracować ze Światową Radą Pokoju, lecz nie mogła przystępować do niej jako członek, gdyż mogłoby to osłabić jej wpływy wśród katolików w Europie Zachodniej. Przedstawiono ponadto opracowany na piśmie projekt Komitetu Roboczego BKKE dotyczący jej działalności w roku 1972³⁰².

25 września 1974 r. odbyły się w Warszawie rozmowy pracowników UdsW z przedstawicielem SSdK Horstem Pötzkiem na temat piątej sesji plenarnej Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich zaplanowanej na 20–22 listopada tegoż roku. Gość z NRD poinformował o przygotowaniach do tego wydarzenia oraz ustalonej uprzednio treści oświadczenia końcowego BKKE (najprawdopodobniej wypracowano ją w gabinetach politycznych aparatu władzy NRD). Prosił m.in., by wysondować możliwość włączenia do działalności konferencji dwóch, trzech młodych katolików z Polski. Obawiał się, że przysłanie dwudziestu zamiast trzydziestu delegatów mogło wywołać wrażenie malejącego zainteresowania polskiej strony konferencją. Pötzke prosił

³⁰¹ AAN, UdsW, 136/10, Pismo Hansa Seigewassera do dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego, Berlin, 27 XI 1969 r., k. 43–45.

³⁰² AAN, UdsW, 136/12, Sprawozdanie Aleksandra Merkera z udziału delegacji UdsW w konferencji pracowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Berlinie (2–3 II 1972 r.), Warszawa, 14 II 1972 r., k. 1–10.

też o zamieszczenie publikacji na temat konferencji w peerelowskiej prasie wyznaniowej. Strona polska poinformowała go z kolei o przygotowaniach do obchodów Roku Świątego w naszym kraju³⁰³.

W związku z przygotowaniem do VI Zgromadzenia Ogólnego Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich, które zaplanowano na listopad 1977 r., sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD Seigewasser zaproponował UdsW ponowny przyjazd do Polski Pötzkego w celu omówienia udziału polskiej delegacji w konferencji berlińskiej. Ostatecznie z Niemiec Wschodnich przyjechała dwuosobowa delegacja, która przebywała w Warszawie od 12 do 14 września 1977 r.³⁰⁴ Dotychczas nie wiadomo, jak przebiegła ta wizyta. Z listu Seigewassera do Kąkola wynika jednak, że była konstruktywna.

W ramach rewanżu sekretarz stanu do spraw kościelnych zaprosił wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika lub innego pracownika UdsW do odwiedzenia NRD w okresie od 22 do 26 listopada 1977 r. w związku z odbywającym się w tym czasie VI Zgromadzeniem Ogólnym BKKE. Seigewasser poprosił ponadto Kąkola, by zdecydował, czy w 1978 r. mogłaby się odbyć w Polsce impreza pod patronatem BKKE, w której uczestniczyłyby około czterdziestu osób, w tym połowa z państw kapitalistycznych. Ostatnie tego rodzaju wydarzenie zorganizowano w Ojrzeńcu w dniach 10–11 listopada 1972 r., a gości zagranicznych gościła wtedy Polska Rada Ekumeniczna³⁰⁵.

W kwietniu 1978 r. w Berlinie na zaproszenie SSdK przez dwa dni (24–25) przebywał Dusik, którego zadaniem było omówienie spraw związanych z pracami BKKE³⁰⁶. Horst Pötzke poinformował wówczas gościa z Polski o aktualnych problemach ideowo-organizacyjnych Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich, planie jej pracy na 1978 r., sprawach kadrowych i finansowych.

³⁰³ AAN, UdsW, 127/94, Notatka dotycząca rozmów z przedstawicielem SSdK Horstem Pätzkem, Warszawa, 30 IX 1974 r., k. 166–170.

³⁰⁴ *Ibidem*, Pismo kierownika UdsW Kazimierza Kąkola do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie przyjazdu do Polski delegacji SSdK, [Warszawa], 29 VIII 1977 r., k. 70.

³⁰⁵ *Ibidem*, List sekretarza stanu do spraw kościelnych NRD Hansa Seigewassera do kierownika UdsW Kazimierza Kąkola w sprawie zorganizowania w Polsce imprezy BKKE, Berlin, 21 X 1977 r., k. 75.

³⁰⁶ AAN, UdsW, 140/2, Pismo kierownika UdsW Kazimierza Kąkola do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu do Berlina wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika, [Warszawa], 15 IV 1978 r., k. 145.

Towarzyszom z NRD bardzo zależało na uwolnieniu BKKE od zarzutu, że była ona użyteczna wyłącznie dla Niemiec Wschodnich, i uzyskaniu przez konferencję rangi instytucji międzynarodowej. Wielokrotnie wyrażali zadowolenie, że Komitet Kontynuacji BKKE, czyli spotkanie wytypowanych przedstawicieli stowarzyszeń katolickich oraz działaczy z państw uczestniczących w konferencji berlińskiej, miał się odbyć w pierwszych dniach maja 1978 r. w Warszawie (był to pierwszy przypadek zorganizowania tego rodzaju spotkania poza stolicą Niemiec komunistycznych)³⁰⁷. Pötzke instruował, co należało zrobić, żeby osiągnąć pomyślne rezultaty obrad i doprowadzić do wzrostu autorytetu BKKE.

Towarzysze niemieccy obawiali się pojawienia się akcentów politycznych w referacie przygotowywanym na obrady BKKE przez działacza katolickiego z Anglii. Podpowiadali, by UdsW czuwał również nad „jakością polityczną” referatu przygotowywanego przez Stowarzyszenie PAX. Wiele uwagi poświęcono wymowie Aktu końcowego KBWE. Obrady Komitetu Kontynuacji BKKE w Polsce chciano wykorzystać do uzyskania przez przedstawiciela tego gremium kontaktu z biskupami polskimi. Poruszono również kwestię zapewnienia obradom Komitetu Kontynuacji odpowiedniej oprawy medialnej w Polsce i za granicą³⁰⁸.

Dusik poinformował wschodnioniemieckich kolegów o zaawansowanych przygotowaniach środowiska PAX do konferencji w Warszawie i szczegółowym programie tego wydarzenia. Zapewnił, że UdsW czuwał nad polityczną poprawnością treści referatu przygotowywanego przez Stowarzyszenie PAX i podjął działania na rzecz zapewnienia odpowiedniego przepływu informacji na temat obrad Komitetu Kontynuacji do środków masowego przekazu.

W Berlinie ustalono, że za merytoryczny przebieg i efekty posiedzenia Komitetu Kontynuacji BKKE odpowiedzialni będą towarzysze z NRD oraz Prezydium BKKE. W tym celu podczas konferencji w Warszawie przebywać miało dwóch pracowników SSdSK. Ustalono także zasady współpracy między towarzyszami polskimi i niemieckimi podczas obrad BKKE w stolicy Polski.

³⁰⁷ *Ibidem*, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika na temat jego wyjazdu służbowego do NRD w dniach 24 i 25 IV 1978 r., [Warszawa, 1978 r.], k. 147.

³⁰⁸ *Ibidem*, k. 147–148.

15 i 16 listopada 1978 r. odbyła się w Berlinie zwołana przez kierowniczo SSdsK narada urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych, która została poświęcona BKKE. W spotkaniu tym uczestniczyli przedstawiciele administracji wyznaniowej na szczęblu zastępców kierowników urzędów wyznaniowych z Czechosłowacji, Niemiec Wschodnich, Polski, Węgier i Związku Sowieckiego.

W referacie otwierającym Seigewasser zwrócił uwagę na znaczenie tego spotkania, które odbywało się miesiąc po wyborze nowego papieża – Jana Pawła II. Zaproponował, by narady tego rodzaju odbywały się rokrocznie w listopadzie, w tym samym gronie. W dalszej części wystąpienia szef energetycznego aparatu wyznaniowego podsumował piętnastoletnią działalność BKKE oraz wyznaczył kierunki jej działania w roku 1979. Ogólnie ocenił pozytywnie działalność tego ruchu, podkreślając m.in. jego stabilizację. Nowy okres aktywności berlińskiej konferencji katolików miał być jednak przejściem do nowej fazy, w której należało poszerzyć wpływy tego gremium w katolickich środowiskach Europy Zachodniej, a także zwiększyć efektywność jego działania na rzecz utrzymania pokoju, rozbrojenia i polityki antyimperialistycznej. Linia BKKE miała być kontynuowana również po wyborze kard. Wojtyły na papieża. Przewodniczący SSdsK zaproponował zorganizowanie sympozjum w sprawie Międzynarodowego Roku Dziecka (miał zostać wykorzystany propagandowo na rzecz rozbrojenia i potępienia „wrogich dzieciom systemów w krajach kapitalistycznych”) oraz apelował o utrzymanie „solidarności antyimperialistycznej”³⁰⁹.

Podczas dyskusji kolejno zabierający głos przedstawiciele Węgier, Czechosłowacji i Związku Sowieckiego podzielili pozytywne opinie Seigewasera na temat BKKE oraz zadeklarowali dalsze poparcie dla jej działalności. Pewien krytycyzm odnośnie do aktywności konferencji berlińskiej wyraził jedynie Dusik.

³⁰⁹ Omówienie tego wydarzenia na podstawie: AAN, UdsW, 140/2, Sprawozdanie z narady urzędów do spraw wyznań w Berlinie (15 XI 1978 r.), k. 209 i n. Por. także: *ibidem*, Notatka dyrektora UdsW Kazimierza Kąkole o spotkaniu przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Berlinie (15–16 XI 1978 r.), [Warszawa], listopad 1978 r., k. 227.

Przedstawiciel czechosłowackiej administracji wyznaniowej Hrášek uznał linię BKKE za słuszną. Jego zdaniem należało stanowczo przeciwdziałać propagandzie antykomunistycznej Kościoła katolickiego. Zasygnalizował też możliwość aktywniejszego działania BKKE w CSRS. Zauważył potrzebę włączenia do jej kierownictwa hierarchy z krajów komunistycznych. Poparł koncepcję corocznych spotkań pracowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych. Przeanalizował reakcje na wybór papieża Polaka w CSRS, zwłaszcza nadzieje, jakie wiązał z tym pontyfikatem abp František Tomášek³¹⁰.

Według pracownika węgierskiej administracji wyznaniowej Strauba do prac w ramach BKKE należało zaangażować ważnych duchownych katolickich i przedstawicieli laikatu. Konieczne było podjęcie starań na rzecz poprawy stosunków z krajowymi komitetami stowarzyszeń Iustitia et Pax³¹¹ oraz Pax Christi. Straub zaproponował, by kierownicy BKKE z krajów komunistycznych spotkali się w najbliższym czasie i ustalili plan działania, który poszczególne urzędy wyznaniowe skoordynują następnie z tajną policją polityczną. Przedstawiciel Węgier uznał za słuszne rozszerzenie ruchu BKKE poza Europę i jego umacnianie³¹².

Przedstawiciel RdsR Ficew zauważył, że po wyborze papieża w październiku 1978 r. należało się liczyć z naciskami Zachodu na BKKE. Berlińska konferencja powinna rozwijać kontakty z Pax Christi, podobnie jak ze Stolicą Apostolską. Strona sowiecka miała wskazać nazwiska dziennikarzy postępowych z Ameryki Łacińskiej, Francji, Portugalii i Włoch, z którymi BKKE powinna nawiązać kontakt. Ficew ocenił, że Stolica Apostolska nie zmienia swojego negatywnego stosunku do komunizmu³¹³.

³¹⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie z narady urzędów do spraw wyznań w Berlinie (15 XI 1978 r.) (w zbiorach AAN zachowały się dwa sprawozdania z przebiegu tej narady), k. 196–197.

³¹¹ Iustitia et Pax – komisja powołana przez papieża Pawła VI w 1967 r., która zajmowała się nauczaniem Kościoła katolickiego w sprawach pokoju i sprawiedliwości na świecie. W 1988 r. papież Jan Paweł II podniósł jej rangę, przekształcając w Papieską Radę. Jej kompetencje przejęła w 2017 r. Dykasteria do spraw Integralnego Rozwoju Człowieka.

³¹² AAN, UdsW, 140/2, Sprawozdanie z narady urzędów do spraw wyznań w Berlinie (15 XI 1978 r.), k. 198.

³¹³ *Ibidem*, k. 200.

Drugiego dnia obrad (16 listopada) Dusik zwrócił uwagę na znaczenie piętnastoletniej działalności BKKE. Podkreślił potrzebę pozyskiwania do tego ruchu nowych sojuszników ze środowisk katolickich. Według wicedyrektora UdsW za pośrednictwem berlińskiej konferencji katolików można było realizować ważne zadania partii komunistycznych. W tym celu należało wykorzystać jej autentyczny katolicyzm i antyimperialistyczny charakter, a przy tym działać tak, by nie wywoływać wrażenia, że jest sterowana z zewnątrz. Ważna była kwestia współpracy BKKE z innymi organizacjami, w tym zwłaszcza z Pax Christi³¹⁴.

W ocenie innych uczestników narady należało doprowadzić do tego, by BKKE została w pełni zaakceptowana przez hierarchię kościelną, czemu miało służyć umieszczenie w jej prezydium dwóch biskupów. Celem było wywołanie wrażenia, że konferencja jest autentycznym ruchem katolików.

Podczas spotkania w Berlinie przyjęto wnioski w sprawie corocznych spotkań kierowników pionów wyznaniowych państw komunistycznych. Wymiana poglądów na temat wyboru kard. Wojtyły na papieża miała charakter wstępny. Berlińską Konferencję Katolików Europejskich uznano za pożyteczny instrument polityczny, realizujący część „pokojujowej aktywności” państw bloku wschodniego. Ze względu na wzrost wpływów BKKE należało zacieśniać współpracę instytucjonalną pionów wyznaniowych państw komunistycznych. Postanowiono organizować częstsze spotkania działaczy konferencji z przedstawicielami tych państw, ale tak, by nie wywoływać wrażenia, że działała ona na zamówienie polityczne. Planowano także zacieśnienie więzi między BKKE a ChKP. Działalność tej pierwszej miała się skoncentrować na sprawach dotyczących katolicyzmu, w pracy badawczej zaś korzystać z doświadczeń ChKP. Postanowiono wzmocnić też pozycję w Centralnym Komitecie Światowej Rady Kościołów sekretarza generalnego ŚRK Pottera, krytykowanego za zbyt dużą przychylność wobec komunizmu.

We wrześniu 1979 r. sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD Hans Seigewasser zaprosił przedstawiciela WA KC PZPR i kierownictwo UdsW do Berlina w celu omówienia planu pracy BKKE na rok 1980. Niemcom

³¹⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie z narady urzędów do spraw wyznań w Berlinie (16 XI 1978 r.), k. 201–202.

zależało na tym, by termin tego wydarzenia nie kolidował z Warszawskim Forum Chrześcijan Europy. Do stolicy Niemiec Wschodnich mieli wyjechać z jednodniową wizytą zastępca kierownika WA KC Jerzy Klica, dyrektor UdsW Kazimierz Kąkol i wicedyrektor tego urzędu Aleksander Merker³¹⁵. Najprawdopodobniej nie doszło do tego spotkania, gdyż 18 października 1979 r. Seigewasser zmarł. Nowym sekretarzem stanu do spraw kościelnych NRD został Karl Gysi, który pełnił tę funkcję nieprzerwanie do 1988 r.

Podczas spotkania przedstawiciele komunistycznych pionów wyznaniowych, które prawdopodobnie odbyło się w Berlinie w dniach 21–25 stycznia 1980 r., ponownie dyskutowano o działalności BKKE³¹⁶. Szczegóły tego wydarzenia nie są jednak znane. Zorganizowane w tym samym mieście w dniach 27–30 września 1982 r. spotkanie robocze pracowników administracji wyznaniowej z CSRS, NRD, PRL, WRL i ZSRS zostało poświęcone przygotowaniom do ósmej sesji Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich, zaplanowanej na 17–19 listopada 1982 r. W pierwszym dniu obrad dyrektor departamentu SSdsK Heinrich ocenił, że ze względu na bardziej złożone zadania stojące przed BKKE konieczna jest ścisła współpraca państw komunistycznych, od której w dużym stopniu zależał rozwój tego ruchu. W ocenie pracownika enerdownskiej administracji wyznaniowej ówczesną sytuację polityczną na świecie cechował narzucony przez prezydenta Reagana kurs konfrontacyjny w relacjach z państwami komunistycznymi oraz podsycanie walk klasowych w różnych częściach świata. Według Heinricha państwa komunistyczne powinny wypracować wspólne założenia polityki wobec Watykanu. W dalszej części wystąpienia dyrektor departamentu SSdsK omówił stan przygotowań do ósmej sesji BKKE. Zazaczył, że państwa komunistyczne nie mogą dopuścić do rozbicia „ruchu pokojowego” i narzucenia mu „niebezpiecznych” tematów (np. niezależnego ruchu pokojowego) przez delegatów z państw kapitalistycznych. Ponadto Heinrich przybliżył sytuację Kościoła katolickiego w NRD³¹⁷.

³¹⁵ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola do członka BP KC PZPR Stanisława Kani w sprawie wyjazdu polskiej delegacji do Berlina, [Warszawa], 21 IX 1979 r., k. 416.

³¹⁶ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola do szefa URM Janusza Wiczorka w sprawie wyjazdu delegacji UdsW do Berlina, [Warszawa], 25 I 1980 r., k. 453.

³¹⁷ AAN, UdsW, 127/81, Sprawozdanie ze spotkania roboczego na temat BKKE, [Warszawa, 1982 r.], k. 160–163.

Po jego wystąpieniu rozwinęła się dyskusja. Na zakończenie spotkania Heinrich stwierdził, że celem państw komunistycznych jest popieranie BKKE i rozwijanie jej działalności, co było równoznaczne z propagowaniem ogólnoswiatowego ruchu pokojowego. Zadaniem konferencji berlińskiej było m.in. przeciwstawienie się tendencjom zmierzającym do rozbijania ruchu pokojowego i wspieranie postępowych ruchów katolickich, np. czechosłowackiego *Pacem in Terris*. Należało zadbać jednak o właściwy dobór delegatów na konferencję berlińską. W jej trakcie miała zostać przyjęta rezolucja w sprawie Libanu i ruchów wyzwolńczych w Ameryce Łacińskiej. Jako *modus faciendi* należało przyjąć zasadę współpracy i ścisłej koordynacji działań między administracją wyznaniową wszystkich państw komunistycznych. Do działań przygotowawczych przyszłej sesji BKKE należało włączyć Bułgarię³¹⁸.

Z kolei podczas prowadzonych w dniach 8–11 grudnia 1987 r. w Berlinie rozmów pracowników UdsW i SSdsK towarzysze niemieccy wyrazili oczekiwanie wspólnych działań na rzecz wzmocnienia roli i rangi BKKE. Poprosili kolegów z Polski o współpracę w przygotowaniu posiedzenia plenarnego konferencji, które zaplanowano na drugą połowę czerwca 1988 r. Było to ważne o tyle, że istniała potrzeba zmiany profilu tej organizacji i rozszerzenia zakresu jej działalności. Stwierdzono zwłaszcza konieczność zwiększenia siły prowadzonej przez BKKE „integracji na rzecz pokoju”, tak by można było uzupełnić jej program o nowe prądy polityczne obecne w Watykanie oraz zrealizować to wszystko, co w tej kwestii postanowiono podczas ostatniej konferencji sekretarzy ideologicznych komunistycznych partii NRD i PRL. Władze wschodnioniemieckie oczekiwały, że ekipa rządząca w Polsce wpłynie na zmianę stosunku Kościoła katolickiego do BKKE. Prosiły również polskich towarzyszy o przysłanie przedstawiciela na posiedzenie plenarne berlińskiej konferencji katolików i przemyślenie, jak powinna funkcjonować ta organizacja, by mogła spełnić oczekiwania obozu socjalistycznego jako „ruchu pokojowego mogącego mieć wielkie znaczenie”³¹⁹.

³¹⁸ *Ibidem*, k. 168.

³¹⁹ AAN, UdsW, 128/140, Opracowane przez dyrektora Zespołu do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego UdsW Edwarda Kotowskiego sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w NRD w dniach 8–11 XII 1987 r., Warszawa, 12 XII 1987 r., k. 17.

Koncepcje dotyczące wykorzystania Kościołów i związków wyznaniowych oraz agend światowych organizacji wyznaniowych do walki na rzecz pokoju

Co najmniej od początku lat sześćdziesiątych aparat wyznaniowy państw komunistycznych wypracowywał mechanizmy umożliwiające wykorzystywanie Kościołów i związków wyznaniowych oraz agend światowych organizacji wyznaniowych do „walki na rzecz pokoju”. Najprawdopodobniej koncepcja ta została sformułowana przez aparat władzy ZSRS i była sprzężona z imperialną polityką tego państwa, służąc mu jako narzędzie walki w okresie zimnowojennej konfrontacji Wschodu z Zachodem.

Prawdopodobnie towarzysze z bratnich państw zostali poinformowani o tym zamiśle Kremla podczas wielostronnej narady, którą zorganizowano w Budapeszcie w dniach 24–29 kwietnia 1962 r. W jej trakcie wysłuchano referatu przewodniczącego Rady do spraw Kościoła Prawosławnego ZSRS Władimira Kurojedowa „O zwiększeniu oddziaływania Kościołów w krajach socjalistycznych na międzynarodowe organizacje kościelne”³²⁰, po czym omówiono jego najważniejsze tezy. Podczas obrad stwierdzono, że Kościoły chrześcijańskie w krajach bloku wschodniego powinny wykorzystać wszystkie możliwości realizowania idei zachowania pokoju między narodami oraz pozyskiwać dla niej laikat w krajach kapitalistycznych, wykorzystywać oficjalne wystąpienia Stolicy Apostolskiej w sprawie konieczności zachowania pokoju, a także starać się przyciągać laikat postępowy do prac Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej. Uznano, że sprawa udziału poszczególnych biskupów z krajów „demokracji ludowej” w Soborze Watykańskim II uzależniona była od ich sytuacji społeczno-politycznej. Na sobór mogli wyjechać tylko niektórzy spośród hierarchów, oczywiście pod warunkiem otrzymania na nie zaproszenia³²¹.

Podczas narady szefów administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Moskwie (28 lipca – 2 sierpnia 1970 r.) dyskutowano m.in. o potrzebie wzmocnienia roli Kościołów i związków wyznaniowych z państw komuni-

³²⁰ AAN, UdsW, 48/69, Skierowane do premiera Józefa Cyrankiewicza sprawozdanie dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego z narady pionów wyznaniowych w Budapeszcie (24–29 IV 1962 r.), Warszawa, 2 V 1962 r., b.p.

³²¹ *Ibidem*.

stycznych w staraniach na rzecz pokoju podejmowanych przez międzynarodowe organizacje kościelne. Do tego czasu nie przykładano dostatecznej wagi do tego problemu. Oceniono, że przystąpienie Watykanu do Światowej Rady Kościołów wiązało się z możliwością zajęcia dominującej pozycji katolicyzmu w stosunku do innych wyznań. Dlatego należało wywierać wpływ na inne lokalne Kościoły w państwach komunistycznych, by zajęły krytyczne stanowisko wobec tej decyzji. Istniała konieczność stałej i systematycznej oceny procesów zachodzących w światowych organizacjach wyznaniowych. Stwierdzono potrzebę wzmocnienia w nich roli państw komunistycznych. Działania bratnich państw miały zostać ukierunkowane na takie kwestie, jak: poszerzanie udziału ich przedstawicieli w międzynarodowych organizacjach wyznaniowych oraz mobilizowanie ich do walki z wpływami „sił reakcyjnych” w tych organizacjach, podejmowanie pokojowych inicjatyw, a także wzmacnianie radykalnych ruchów antyimperialistycznych w niższych ogniwach międzynarodowych organizacji wyznaniowych. Ważną rolę w kontrolowaniu działalności organizacji wyznaniowych odgrywały współpraca i wymiana informacji między państwami komunistycznymi w zakresie polityki wyznaniowej. Postanowiono zorganizować w Polsce spotkanie przedstawicieli administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej w celu przedyskutowania problemu związanego z umocnieniem roli Kościołów z tych krajów w międzynarodowych organizacjach wyznaniowych³²².

Podczas narady szefów pionów wyznaniowych w Berlinie (4–8 czerwca 1974 r.) dyskutowano o problemach dotyczących środków, jakie należało podjąć na rzecz aktywizacji organizacji religijnych państw komunistycznych w walce o umocnienie pokoju światowego w warunkach spadku napięcia międzynarodowego. Wymieniono poglądy i informacje o nowych aspektach polityki Stolicy Apostolskiej wobec państw komunistycznych. Stwierdzono, że dużą rolę w mobilizowaniu „sił religijnych” do poparcia „pokojowej” polityki państw komunistycznych i osłabienia napięcia międzynarodowego odegrał Światowy Kongres Sił Pokoju w Moskwie. W walce o pokój wzrósł udział międzynarodowych organizacji religijnych, w których kierowniczą rolę

³²² AAN, UdsW, 127/79, Notatka dotycząca przebiegu międzynarodowej narady urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Moskwie (28 VII – 2 VIII 1970 r.), k. 12–14.

odgrywali przedstawiciele Kościołów z państw komunistycznych – BKKE, ChKP oraz Konferencji Buddystów Azjatów dla Pokoju (KBAP)³²³. Rozszerzyły się kontakty Kościołów z państw komunistycznych z zagranicznymi ośrodkami religijnymi, zmierzające do zaangażowania ich do wspólnych akcji na rzecz pokoju. Wzrósł także wpływ przedstawicieli Kościołów z państw komunistycznych w organizacjach religijnych o orientacji prozachodniej, czyli Światowej Radzie Kościołów, Światowej Federacji Luterkańskiej, Światowym Związku Baptystów oraz Światowym Bractwie Buddystów. Pozwoliło to na blokowanie ich udziału w podejmowanych przez państwa zachodnie akcjach przeciwko komunizmowi. Uznano, że osłabienie napięcia międzynarodowego stwarzało możliwość zaangażowania nowych sił religijnych do walki o pokój.

W trakcie narady w stolicy NRD zauważono, że państwa kapitalistyczne chciały wykorzystać organizacje religijne do wzrostu napięcia międzynarodowego i propagandy antykomunistycznej. W tej sytuacji podkreślono konieczność zintensyfikowania działań Kościołów z państw komunistycznych na płaszczyźnie międzynarodowej na rzecz zjednoczenia sił religijnych w walce o urzeczywistnienie programu pokoju i uchwał Światowego Kongresu Sił Pokoju. Opowiedziano się za rozszerzeniem i wszechstronnym poparciem postępowych międzynarodowych ruchów religijnych – BKKE, ChKP, KBAP. Agendy międzynarodowych organizacji religijnych o orientacji prozachodniej miały zostać wykorzystane w szerszym zakresie do propagowania pokojowej polityki państw komunistycznych, a także demaskowania „polityki imperializmu wrogiej sprawie pokoju i socjalizmowi”³²⁴.

³²³ Konferencja Buddystów Azjatów dla Pokoju (The Asian Buddhist Conference for Peace) jest masowym ruchem buddystów działającym na rzecz pokoju, sprawiedliwości i godności człowieka. Jego celem jest konsolidacja wysiłków we wspieraniu pokoju, współpracy i harmonii wśród mieszkańców Azji. W 1968 r. prominentni mnisi buddyjscy Khambo Lama Samagiin Gombojav (z Mongolii), Khambo Lama Jambaldorj Gombowej (z ZSRS) i Kushok Bakula Rinpoche (z Indii) sformułowali koncepcję powołania do życia międzynarodowej organizacji buddystów o charakterze pokojowym. Rok później w lipcu zyskała ona aprobatę podczas spotkania mnichów buddyjskich w Ulan Bator. Podczas kolejnego tego rodzaju spotkania w stolicy Mongolii (w lipcu 1970 r.) uchwalono powstanie Komitetu Buddystów Azji na rzecz Pokoju (Asian Buddhist Committee for Promoting Peace). Ostateczną nazwę organizacji – KBAP – przyjęto podczas III zgromadzenia generalnego w New Delhi w 1974 r.

³²⁴ AAN, UdsW, 136/14, Zapis protokolarny narady pracowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Berlinie (4–8 VI 1974 r.), k. 18–20.

Uczestnicy narady w Berlinie opowiedzieli się za dalszym rozszerzaniem i pogłębianiem wzajemnych kontaktów oraz bliskim współdziałaniem administracji wyznaniowej bratnich państw w celu koordynacji działań na płaszczyźnie międzynarodowej, wymiany doświadczeń oraz informacji w sprawach dotyczących ich wspólnych interesów politycznych³²⁵.

W dniach 20–25 października 1975 r. odbyła się w Budapeszcie narada kierowników urzędów do spraw wyznań oraz przedstawicieli komitetów centralnych partii komunistycznych³²⁶. Obrady zdominowała dyskusja na temat treści referatu przygotowanego przez gospodarzy i dostarczonego wcześniej wszystkim uczestnikom spotkania. Dotyczył on wzrostu aktywności Kościołów w państwach komunistycznych w walce o pokój w warunkach międzynarodowego odprężenia³²⁷. Delegacje pionów wyznaniowych wygłosiły następujące koreferaty: „Doświadczenia i zadania wynikające z posiedzenia Stałego Komitetu Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej” (delegacja CSRS), „Przygotowania do Zgromadzenia Ogólnego Światowej Rady Kościołów w Nairobi” (delegacja WRL), „Kształtowanie się stosunków krajów socjalistycznych z Watykanem”³²⁸ (delegacja PRL), „Aktualne zadania Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich” (delegacja NRD), „Plan Ogólnokościelnej Konferencji Pokoju” (delegacja ZSRS), „Działalność pokojowego ruchu buddystów” (delegacja z Mongolii).

Podczas narady w stolicy Węgier dyskutowano o polityce Stolicy Apostolskiej wobec państw komunistycznych. Szczególną uwagę zwrócono na przygotowanie i przeprowadzenie Światowego Międzynarodowego Kongresu Obrońców Pokoju. Poszczególne delegacje przeprowadziły ze sobą dwustronne rozmowy na tematy, które dotyczyły sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych oraz polityki wyznaniowej w ich krajach³²⁹.

³²⁵ *Ibidem*, k. 21.

³²⁶ Por. AAN, UdsW, 136/16, Program narady kierowników UdsW państw komunistycznych w Budapeszcie (20–25 X 1975 r.), k. 134–136.

³²⁷ Por. *ibidem*, Treść referatu generalnego „Aktywizacja i rozszerzanie działalności Kościołów krajów socjalistycznych na rzecz obrony pokoju w warunkach odprężenia międzynarodowego”, Budapeszt, 30 IX 1975 r., k. 175 i n.

³²⁸ Por. AAN, UdsW, 136/13, Treść referatu „Kształtowanie się stosunków krajów socjalistycznych z Watykanem”, [Warszawa, 1975 r.], k. 23–34.

³²⁹ Opracowano na podstawie: AAN, 136/16, Sprawozdanie z narady kierowników urzędów

Uczestnicy narady stwierdzili wykonanie przez aparat wyznaniowy państw demokracji ludowej wielu działań na rzecz mobilizacji laikatu do popierania polityki pokojowej państw komunistycznych. Uznali, że wprowadzenie w życie „Programu Pokoju” opracowanego podczas XXIV Zjazdu KPZS (stał się on nie tylko dyrektywnym dokumentem polityki zagranicznej państw komunistycznych, lecz także programem działania wszystkich sił postępowych walczących o pokój i zrozumienie między narodami) oraz uchwalenie Aktu końcowego KBWE w Helsinkach w 1975 r. stwarzały możliwości włączenia nowych rzesz wiernych do walki o pokój i powszechny postęp. Jednocześnie zauważono, że Zachód podejmował coraz więcej prób wykorzystania instytucji religijnych do przeciwdziałania odprężeniu, uprawiania propagandy antykomunistycznej i osłabiania pozycji państw komunistycznych.

W związku z tą sytuacją uczestnicy narady w Budapeszcie uznali za konieczne ożywienie aktywności Kościołów w państwach komunistycznych na rzecz jednoczenia wiernych wokół realizacji „Programu Pokoju”, uchwał Światowego Kongresu Sił Pokoju oraz postanowień Aktu końcowego KBWE. Opowiedziano się za dalszym rozszerzeniem działalności na rzecz pokoju przez postępowe międzynarodowe ruchy religijne, szerszym propagowaniem polityki państw komunistycznych za pośrednictwem ośrodków religijnych, a także demaskowaniem wrogiej wobec pokoju i komunizmu polityki państw zachodnich. Uznano, że przeprowadzenie na początku 1977 r. Światowego Międzywyznaniowego Kongresu Obrońców Pokoju będzie ważnym wydarzeniem w procesie włączania rzesz wiernych do działalności na rzecz pokoju. Utrzymywanie kontaktów ze Stolicą Apostolską miało ją zmobilizować do aktywniejszych działań na rzecz popierania polityki pokojowej państw komunistycznych. Równocześnie zauważono, że Watykan dążył do wykorzystania odprężenia międzynarodowego przeciwko komunizmowi i przewidywano, że zjawisko to będzie się nasilało. By mu przeciwdziałać, należało demaskować wrogą komunizmowi politykę państwa kościelnego i nie dopuszczać do rozszerzania się jego wpływu na wiernych w państwach demokracji ludowej.

do spraw wyznań państw komunistycznych w Budapeszcie (20–25 X 1975 r.), Warszawa, 27 X 1975 r., k. 10 i n.; *ibidem*, Zapis protokolarny przebiegu narady kierowników urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych, Budapeszt, październik 1975 r., k. 16 i n.

Analiza sytuacji międzynarodowej skłoniła uczestników narady w stolicy Węgier do udzielenia pomocy międzynarodowym postępowym organizacjom wyznaniowym, w których decydująca rola należała do działaczy z Kościołów w krajach komunistycznych, czyli BKKE, ChKP i KBAP. Najważniejszym zadaniem tych ruchów miało być popieranie pokojowej polityki państw wspólnoty komunistycznej, a także przyczynianie się do wdrażania Programu Pokoju, uchwał Światowego Kongresu Sił Pokoju i Aktu końcowego KBWE. Uznano ponadto konieczność włączania do tych organizacji nowych „postępowych” grup wyznaniowych oraz rozszerzania ich kontaktów z kościelnymi i świeckimi organizacjami społecznymi w różnych krajach. Postulowano też zwołanie w końcu 1977 r. w Pradze V Ogólnochrześcijańskiego Zgromadzenia Pokojowego i jak najszybsze rozstrzygnięcie kwestii finansowych i kadrowych związanych z jego organizacją.

Nadzieje na walkę z imperializmem wiązano z aktywniejszym wykorzystywaniem przez działaczy kościelnych z państw komunistycznych międzynarodowych ośrodków religijnych o orientacji prozachodniej, czyli np. Światowej Rady Kościołów, Światowego Aliansu Baptystów, Światowej Federacji Luterskiej, do propagowania pokojowego kursu polityki zagranicznej państw komunistycznych oraz przeciwdziałania podejmowanym przez siły reakcyjne próbom prowadzenia akcji antykomunistycznych za pośrednictwem tych organizacji. Należało przy tym dążyć do umacniania pozycji działaczy religijnych z państw komunistycznych w kierowniczych organach tych organizacji, a także – w interesie polityki państw komunistycznych – zadbać o skoordynowanie stanowiska przedstawicieli Kościołów z państw komunistycznych podczas V Zgromadzenia Ogólnego Światowej Rady Kościołów w Nairobi.

Celem państw demokracji ludowej było zachęcanie Stolicy Apostolskiej do zajmowania zgodnego z ich interesem stanowiska wobec problemów międzynarodowych, a równocześnie maksymalne ograniczanie jej wpływu na Kościoły katolickie w państwach komunistycznych. Zakres i charakter kontaktów z Watykanem każdy kraj bloku wschodniego miał ustalać samodzielnie, uwzględniając właściwą dla każdego z nich pozycję Kościoła katolickiego ugruntowaną np. przez tradycję, lokalne uwarunkowania i specyficzne problemy w jego relacjach z państwem.

Najważniejszym zadaniem aparatu wyznaniowego bratnich państw było przygotowanie i przeprowadzenie na początku 1977 r. Światowego Międzywyznaniowego Kongresu Obrońców Pokoju w ZSRS, którego celem była mobilizacja postępowych rzesz laikatu w obronie pokoju. Za organizację tego wydarzenia odpowiadała strona sowiecka, jednak przy zapewnieniu jej wszechstronnej pomocy przez aparat wyznaniowy pozostałych państw komunistycznych.

Uczestnicy narady budapeszteńskiej opowiedzieli się również za dalszym rozszerzaniem i pogłębianiem wzajemnych kontaktów oraz ścisłą współpracą urzędów wyznaniowych państw komunistycznych w wykorzystywaniu organizacji kościelnych do globalnych działań na rzecz obrony pokoju³³⁰.

W marcu 1976 r. Imre Miklós przesłał Kazimierzowi Kąkolowi notatkę na temat spotkania pracowników administracji wyznaniowej z CSRS, WRL i ZSRS, do którego doszło 10 i 11 marca 1976 r. w Budapeszcie. Podczas tego wydarzenia przeanalizowano pracę Zgromadzenia Ogólnego Światowej Rady Kościołów w Nairobi, problem przygotowań do Światowej Konferencji Zwierzchników Kościołów w Moskwie, a także działalność Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej. Wymieniono się również informacjami o aktualnych problemach kościelno-politycznych³³¹.

W dniach 19–20 kwietnia 1977 r., w trakcie konferencji w Pradze (z udziałem przedstawicieli podmiotów administracji wyznaniowej z Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier i ze Związku Sowieckiego³³²) omówiono m.in. przygotowania do międzynarodowej konferencji przedstawicieli religii w sprawie pokoju, rozbrojenia i sprawiedliwych stosunków między narodami w Moskwie (6–10 czerwca

³³⁰ O przebiegu obrad w Budapeszcie także: D. Zamiatała, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 387–389.

³³¹ AAN, UdsW, 127/94, Sporządzona przez szefa PUdsK Imrego Mikłosa notatka na temat przebiegu spotkania pracowników administracji wyznaniowej w Budapeszcie (10–11 III 1976 r.), ściśle tajne, Budapeszt, 26 III 1976 r., k. 156–161.

³³² Ze strony polskiej w spotkaniu tym uczestniczyli dyrektor UdsW Kazimierz Kąkol i wicedyrektor tego urzędu Tadeusz Dusik (AAN, UdsW, 140/2, Pismo kierownika UdsW Kazimierza Kąkole do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie spotkania pracowników administracji wyznaniowej w Pradze (18–21 IV 1977 r.), [Warszawa], 6 IV 1977 r., k. 65).

1977 r.)³³³. W otwierającym konferencję referacie przewodniczący RdsR Kurojedow przekonywał, że władze partyjno-państwowe ZSRS wkładały wiele wysiłku w mobilizowanie środowisk wyznaniowych do aktywnej działalności na rzecz pokoju, rozbrojenia i normalizacji stosunków między narodami. Temu celowi służyła zaplanowana w Moskwie w połowie 1977 r. konferencja organizowana przez BP KC KPZS. Kurojedow poinformował o przygotowaniach do tego wydarzenia, zainteresowaniu nim ze strony „wpływowych centrów religijnych” oraz zgłoszeniu do udziału w nim prominentnych przedstawicieli różnych religii. Szef sowieckiej administracji wyznaniowej apelował, by w państwach bloku wschodniego bardzo poważnie potraktowano przygotowania do udziału w planowanej konferencji. Władze ZSRS oczekiwały m.in. na „twórcze inicjatywy” państw bloku wschodniego popularyzujące jej dorobek³³⁴.

Przedstawiciele pionów wyznaniowych poinformowali o przygotowaniach do konferencji moskiewskiej we własnych krajach i planach związanych z jej politycznym zdyskontowaniem. Zaskoczeniem była informacja o odmowie uczestnictwa w tym wydarzeniu przedstawicieli Kościoła ewangelickiego z NRD; uchwała w tej sprawie została przegłosowana na posiedzeniu jego kierownictwa. Władze Niemiec komunistycznych dopatrywały się w tej decyzji wpływu ewangelików z RFN³³⁵.

Uczestnicy narady w Pradze omówili również problem wsparcia działalności BKKE, ChKP i KBAP, które w ich ocenie odgrywały ważną rolę w angażowaniu sił religijnych do „walki o pokój i odprężenie międzynarodowe”. Potwierdzili potrzebę zorganizowania w czerwcu 1978 r. Ogólnoświatowego Kongresu ChKP na temat „Chrześcijanie winni być budowniczymi pokoju i sprawiedliwych stosunków międzynarodowych”. Uznali za konieczne szersze

³³³ *Ibidem*, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika o spotkaniu przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV 1977 r.), Warszawa, 29 IV 1977 r., k. 90. Por. AAN, UdsW, 136/21, *Pro memoria*. Protokolarny zapis ze spotkania przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV 1977 r.), k. 15–16.

³³⁴ AAN, UdsW, 140/2, Notatka wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika o spotkaniu przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Pradze (19–20 IV 1977 r.), Warszawa, 29 IV 1977 r., k. 91.

³³⁵ *Ibidem*.

wykorzystywanie ŚRK i innych międzynarodowych organizacji o charakterze religijnym jako platformy do propagowania pokojowej polityki zagranicznej państw komunistycznych. W szczególności należało wykorzystywać możliwość rozszerzenia przedstawicielstwa Kościołów z państw komunistycznych w sztabie ŚRK. Konieczne było jednak stałe i szybkie zwalczanie pojawiających się w jej działalności treści antysowieckich i antykomunistycznych.

Pracownicy administracji wyznaniowej bratnich państw opowiedzieli się również za dalszym rozszerzaniem i pogłębianiem wzajemnych kontaktów oraz utrzymywaniem bliskiej współpracy instytucjonalnej. Jej celem było opracowanie planu działań zmierzających do wykorzystania międzynarodowych organizacji kościelnych do „obrony pokoju, wzajemnej wymiany doświadczeń i informacji w sprawach dotyczących interesów ogólnych”. Towarzysze zasygnalizowali potrzebę zorganizowania przez stronę polską jesienią 1977 r. kolejnej narady z udziałem pracowników aparatu wyznaniowego, poświęconej przede wszystkim koordynacji działań oraz skonkretyzowaniu programu ofensywnych przedsięwzięć państw komunistycznych w polityce wyznaniowej³³⁶.

W trakcie narady kierowników komunistycznych pionów wyznaniowych, która odbywała się w Warszawie w dniach 27 lutego – 1 marca 1978 r., omówiono problemy związane z bieżącą sytuacją międzynarodową, a w szczególności potrzebą i możliwością działania środowisk i organizacji wyznaniowych na rzecz zachowania i utrwalenia pokoju, likwidacji napięć w stosunkach między państwami oraz rozbrojenia i pogłębiania współpracy międzynarodowej. Referat programowy „O działalności ruchu chrześcijańskiego w obronie pokoju oraz o perspektywach jego rozwoju” wygłosił Kurojedow³³⁷. Podczas spotkania w stolicy Polski prominentni pracownicy aparatu wyznaniowego państw komunistycznych nie kryli, że wiążą duże nadzieje z zaplanowanym na czerwiec 1978 r. piątym zgromadzeniem ChKP. Po wysłuchaniu informacji na temat zorganizowanej rok wcześniej w Moskwie konferencji działaczy religijnych w sprawie „zabezpieczenia pokoju, działania na rzecz rozbrojenia

³³⁶ *Ibidem*; Pismo kierownika UdsW Kazimierza Kąkola do członka BP KC PZPR Stanisława Kani w sprawie zorganizowania w Polsce narady szefów administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego, [Warszawa], 30 VII 1977 r., k. 85.

³³⁷ AAN, UdsW, 136/22, Treść referatu Wiaczesława Kurojedowa „O działalności ruchu chrześcijańskiego w obronie pokoju oraz o perspektywach jego rozwoju”, k. 62–66.

i sprawiedliwego ładu w świecie” sformułowano wspólne stanowisko w sprawie potrzeby propagowania i rozpowszechniania idei przyświecającej temu wydarzeniu. Podczas narady w Warszawie wymieniono również poglądy na temat działalności i perspektyw rozwojowych w walce o pokój BKKE i KBAP. Opowiedziano się za realizacją planów dotyczących rozwoju tych ruchów. Przedmiotem dyskusji była ponadto wymiana informacji o niektórych aspektach stosunków między państwami komunistycznymi a Stolicą Apostolską³³⁸.

W dniach 25–27 października 1979 r. zorganizowano w Warszawie naradę z udziałem kierowników administracji wyznaniowej z Bułgarii, Czechosłowacji, Kuby, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier, Wietnamu i Związku Sowieckiego³³⁹. Rozpatrując problemy związane z aktywizacją Kościołów, związków wyznaniowych i stowarzyszeń wyznaniowych w walce o pokój, rozbrojenie, likwidację napięć w stosunkach międzynarodowych i współpracę między narodami, uczestnicy tego wydarzenia uznali za szczególnie palącą potrzebę rozwijanie działalności Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich, Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej Rejonu Ameryki Łacińskiej i Karaibów, Konferencji Buddystów Azjatów na rzecz Pokoju oraz Światowej Rady Kościołów.

Uczestnicy narady spotkali się z członkiem BP KC PZPR Stanisławem Kanią, który przeanalizował sytuację wyznaniową w Polsce, przedstawił założenia i perspektywy polityki wyznaniowej oraz scharakteryzował oczekiwania związane z utworzeniem i działalnością Warszawskiego Forum Chrześcijan Europy³⁴⁰.

³³⁸ AAN, UdsW, 137/5, Projekt zapisu protokolarnego z narady kierowników urzędów do spraw wyznań w Warszawie (27 II – 1 III 1978 r.), k. 45.

³³⁹ AAN, UdsW, 136/24, Lista uczestników narady kierowników państwowych urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych (Warszawa, 25–27 X 1979 r.), k. 7–9. Początkowo planowano zorganizowanie jej w Wojewódzkim Ośrodku Doskonalenia Kadr w Kiekrzu pod Poznaniem w dniach 25–28 IX 1979 r., lecz na prośbę niektórych zainteresowanych towarzyszy z bratnich państw termin ten przesunięto o miesiąc. Prawdopodobnie ze względów logistycznych na miejsce tego wydarzenia wybrano ostatecznie stolicę Polski (AAN, UdsW, 140/2, Pismo dyrektora UdsW Kazimierza Kąkola do dyrektora Departamentu Łączności MSZ Jana Gorzelańczyka w sprawie terminu spotkania kierowników urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Warszawie, [Warszawa], 22 VIII 1979 r., k. 398).

³⁴⁰ AAN, UdsW, 137/5, Zapis protokolarny narady kierowników urzędów do spraw wyznań w Warszawie (25–27 X 1979 r.), [Warszawa], k. 92.

Podczas zorganizowanej w dniach 19–21 stycznia 1982 r. w stolicy Czechosłowacji międzynarodowej narady kierowników administracji wyznaniowej z Bułgarii, Czechosłowacji, Kambodży, Kuby, Laosu, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski³⁴¹, Rumunii, Węgier, Wietnamu i ze Związku Sowieckiego³⁴² omówiono problemy związane z aktywizacją Kościołów, organizacji religijnych, działaczy kościelnych i laikatu w walce o pokój, rozbrojenie i przeciw groźbie wojny atomowej. Ustalono, że wobec wzrostu napięcia międzynarodowego związanego z wyścigiem zbrojeń niezwykle ważne było jeszcze wyraźniejsze zaangażowanie sił religijnych do walki z groźbą konfliktu światowego. Uczestnicy narady pozytywnie ocenili inicjatywę zwołania międzynarodowej konferencji z udziałem przedstawicieli różnych wyznań pod nazwą „Działacze kościelni świata w walce przeciwko niebezpieczeństwu jądrowemu”, którą zaplanowano w Moskwie na maj 1982 r. W ocenie towarzyszy sytuacja międzynarodowa wymagała, by działacze kościelni z państw komunistycznych zwiększyli swój udział w międzynarodowych organizacjach religijnych na rzecz umocnienia pokoju i bardziej ofensywnie występowali przeciwko niebezpieczeństwu globalnego konfliktu zbrojnego³⁴³.

Pozytywnie oceniono działalność Berlińskiej Konferencji Katolików Europejskich, Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej Rejonu Ameryki Łacińskiej i Karaibów, a także Konferencji Buddystów Azjatów na rzecz Pokoju. Zalecono wspieranie tych ruchów pokojowych wszystkimi środkami oraz stwarzanie skutecznych warunków do rozszerzenia ich współpracy z innymi organizacjami religijnymi, zmierzającej do ich włączenia do ruchu antywojennego. Podkreślono konieczność

³⁴¹ Ze strony polskiej uczestniczyli w naradzie minister kierownik UdsW Janusz Kuberski, wicedyrektor urzędu Aleksander Merker oraz inspektor WA KC PZPR Czesław Budzyński.

³⁴² AAN, UdsW, 128/131, Skład uczestników międzynarodowej narady kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Pradze (19–22 I 1982 r.), [1982 r.], k. 1–3.

³⁴³ *Ibidem*, Notatka z międzynarodowej narady kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Pradze (19–21 I 1982 r.), [Warszawa, 1982 r.], k. 25. Na temat tego spotkania por. *ibidem*, Wystąpienie delegacji CSRS podczas międzynarodowej narady kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Pradze (19–21 I 1982 r.), k. 4–12; *ibidem*, Wystąpienie delegacji ZSRS podczas międzynarodowej narady kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Pradze (19–21 I 1982 r.), k. 13–24; *ibidem*, Notatki z przebiegu narady kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Pradze (19–21 I 1982 r.), k. 74–83.

skuteczniejszego pogłębienia współpracy oraz wspólnego występowania działaczy kościelnych z państw komunistycznych na forum międzynarodowym na rzecz pokojowej polityki państw komunistycznych. W kontaktach ze Stolicą Apostolską należało stale zachowywać czujność klasową, przeciwdziałać jej polityce antykomunistycznej, a jednocześnie prowadzić dialog poświęcony obronie pokoju. Podkreślono potrzebę rozszerzenia współpracy między administracją wyznaniową państw komunistycznych poprzez kontakty robocze na poziomie dwustronnym i wielostronnym. Konieczne było głębsze analizowanie koncepcji społecznych i doktryn politycznych światowych centrów kościelnych³⁴⁴.

W dniach 28 lutego – 4 marca 1983 r. odbywała się w Berlinie narada kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych, której organizatorem i gospodarzem był Sekretariat Stanu do Spraw Kościelnych. W wydarzeniu tym uczestniczyły delegacje z Bułgarii, Czechosłowacji, Mongolii, Polski, Rumunii, Węgier i ze Związku Sowieckiego. Tematem spotkania był obchodzony w 1983 r. jubileusz 500-lecia urodzin Marcina Lutra, który przypadał w Roku Karola Marksa. Więcej uwagi poświęcono jednak sprawom związanym z międzynarodowym aspektem polityki wyznaniowej. Podczas narady towarzysze niemieccy wyjaśnili, że NRD hucznie celebrowała rocznicę urodzin ojca reformacji, ponieważ szukała historycznej tożsamości dla swojego społeczeństwa i chciała uniemożliwić zawłaszczenie tego jubileuszu przez RFN. Obchody miały również pomóc w umocnieniu stosunków między państwem a Kościołami reformowanymi w Niemczech Wschodnich. Przewodniczący delegacji z Czechosłowacji, Niemiec Wschodnich, Rumunii i ze Związku Sowieckiego ocenili, że Stolica Apostolska negatywnie wpływała na działalność Kościoła katolickiego w ich krajach. Mimo to nie rezygnowano ze współdziałania z nią na polu walki o pokój. Kurojedow z RdsR omówił działania sowieckiej administracji wyznaniowej zmierzające do włączenia Kościołów i związków wyznaniowych do realizacji polityki zagranicznej ZSRS i całej wspólnoty komunistycznej. Główną rolę w tym procesie odgrywał Rosyjski Kościół Prawosławny, a także buddyści i muzułmanie.

³⁴⁴ *Ibidem*, Notatka z międzynarodowej narady kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Pradze (19–21 I 1982 r.), k. 26. Omówienie przebiegu tej narady zob. też: D. Zamiatała, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 389–393.

Uczestnicy berlińskiej narady opowiedzieli się za rozszerzeniem stosunków ze Światową Radą Kościołów. Ocenili pozytywnie jej rolę, zwłaszcza w zakresie walki o pokój. Poparto zamysł szerokiego udziału duchownych w delegacjach krajowych na Światowy Kongres Sił Pokojowych, który miał się odbyć w Pradze w dniach 21–26 czerwca 1983 r. Uznano również za konieczne przygotowanie delegatów z państw komunistycznych na Światowy Kongres Kościołów w Vancouver w 1983 r. oraz Światowy Kongres Luterkański w Budapeszcie w 1984 r. Delegacje czeskosłowacka i sowiecka zgłosiły postulat zwiększenia udziału finansowego państw komunistycznych w pokrywaniu kosztów konwentów organizowanych przez międzynarodowe organizacje o charakterze wyznaniowym³⁴⁵.

Sprawa wykorzystania Kościołów i związków wyznaniowych oraz agend światowych organizacji wyznaniowych do walki na rzecz pokoju zdominowała również program narady szefów administracji wyznaniowej i członków aparatu politycznego partii komunistycznych odpowiedzialnych za politykę wyznaniową. Spotkanie odbyło się w Ułan Bator w dniach 17–24 września 1985 r. Uczestniczyli w nim przedstawiciele Bułgarii, Czechosłowacji, Kampuczy, Kuby, Laosu, Mongolii, Niemiec Wschodnich, Polski, Rumunii, Węgier, Wietnamu i Związku Sowieckiego³⁴⁶. Po raz pierwszy na miejsce tego rodzaju wydarzenia wybrano Azję, gdyż oceniono, że region ten zajmował coraz ważniejsze miejsce w „militarystycznych planach imperializmu”, a zwłaszcza Stanów Zjednoczonych³⁴⁷.

W stolicy Mongolii omówiono problemy związane z aktywizacją i dalszym rozwijaniem przez organizacje religijne państw komunistycznych działań pokojowych skierowanych przeciwko groźbie wojny atomowej i wyścigowi zbrojeń. Wymieniono się informacjami m.in. o wynikach szóstego kongresu ChKP,

³⁴⁵ AAN, UdsW, 128/129, Sprawozdanie Adama Łopatki z przebiegu narady kierowników administracji wyznaniowej państw komunistycznych w Berlinie (28 II – 4 III 1983 r.), Warszawa, 7 III 1983 r., k. 4–5.

³⁴⁶ Ze strony polskiej uczestniczyli w naradzie minister kierownik UdsW Adam Łopatka, zastępca kierownika Wydziału Społeczno-Prawnego KC PZPR Jerzy Klica oraz dyrektor Gabinetu Ministra w UdsW Piotr Dyjeciński.

³⁴⁷ AAN, UdsW, 128/141, Wystąpienie przewodniczącego RdsR Konstantina Charczewa podczas narady kierowników urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych (Ułan Bator, 18 IX 1985 r.), k. 93.

przygotowaniach do VII Zgromadzenia Generalnego KBAP oraz nowych aspektach polityki Stolicy Apostolskiej wobec państw komunistycznych³⁴⁸.

Podkreślono, że napięta sytuacja polityczna na świecie została wywołana przez agresywną politykę USA i ich sojuszników, ukierunkowaną na dalszy wyścig zbrojeń. Zjawisku temu towarzyszyły coraz częstsze próby wykorzystywania religii i niektórych działaczy katolickich do realizacji politycznych interesów Zachodu, w tym jego konfrontacji z państwami komunistycznymi. W związku z tym uczestnicy konferencji z zadowoleniem odnotowali nie tylko zacieśnianie więzi między Kościołami i środowiskami religijnymi z państw komunistycznych z Berlińską Konferencją Katolików Europejskich, Światową Radą Kościołów i Światowym Bractwem Buddystów, lecz także umacnianie się ich pozycji oraz autorytetu w tych organizacjach. Odnotowano znaczącą pracę Kościołów i środowisk religijnych na rzecz podtrzymania pokojowej polityki państw komunistycznych. Uznano, że niezbędne było jeszcze większe mobilizowanie tych związków (szczególnie BKKE, ChKP i KBAP) do działalności pokojowej i udziału ich przedstawicieli w szeroko rozumianym ruchu pokojowym.

Ponadto podkreślono konieczność zainicjowania ściśle skoordynowanych działań demaskujących wrogą pokojowi i socjalizmowi politykę Zachodu, w tym także Stolicy Apostolskiej i najbardziej reakcyjnych klerykalnych środowisk w państwach komunistycznych, oraz szerokie wykorzystywanie forów międzynarodowych organizacji religijnych do propagowania pokojowej polityki państw komunistycznych. Zwrócono uwagę na konieczność przeprowadzenia w Roku Pokoju 1986 i latach następnych za pośrednictwem Kościołów i środowisk religijnych państw komunistycznych nowych wielkich międzynarodowych inicjatyw ukierunkowanych na zachowanie pokoju i jego utrwalenie. Opowiedziano się też za dalszym rozszerzaniem i pogłębianiem wzajemnych kontaktów roboczych oraz wszechstronną, ściśłą współpracą administracji wyznaniowej państw komunistycznych w realizacji działań na arenie międzynarodowej dla „dobra pokoju i postępu”³⁴⁹.

³⁴⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie z narady kierowników urzędów do spraw wyznań państw komunistycznych w Ułan Bator (17–24 IX 1985 r.), k. 102.

³⁴⁹ *Ibidem*, k. 102–103.

PODSUMOWANIE

Przez cztery pierwsze lata działalności Urząd do spraw Wyznań nie utrzymywał praktycznie żadnych bezpośrednich kontaktów instytucjonalnych ze swoimi odpowiednikami w państwach komunistycznych. Ze względu na brak informacji źródłowych trudno jest dotychczas jednoznacznie ustalić, jakie były powody tego stanu rzeczy. Hipotetycznie mogło to wynikać ze słabości polskiego aparatu wyznaniowego, który w początkowym okresie funkcjonowania zmagał się z licznymi problemami zarówno na szczeblu centralnym, jak i w terenie. Dotyczyły one przede wszystkim małej liczby pracowników etatowych oraz ich nieodpowiedniego przygotowania merytorycznego do wykonania poruczeń zleconych przez aparat władzy. W ciągu pierwszych kilku lat działalności Urząd do spraw Wyznań budował własną strukturę i wypracowywał mechanizmy działania dotyczące m.in. interakcji z innymi podmiotami administracji państwowej odpowiedzialnymi za realizację polityki wyznaniowej – w pierwszej kolejności z aparatem policyjnym. Urząd od samego początku swego istnienia stanął przed poważnymi wyzwaniami w obrębie polityki wyznaniowej, zwłaszcza że w latach 1950–1954, czyli w apogeum stalinizmu w Polsce, nastąpiła kulminacja jej represyjnego kursu. Sprawna realizacja dyrektyw płynących z ośrodków decyzyjnych władzy wymagała od pracowników administracji wyznaniowej dobrej znajomości środowiska kościelnego (dotyczyło to przede wszystkim Kościoła katolickiego), koordynacji działań i biegłej znajomości obowiązujących przepisów prawnych. Z tym wszystkim bywało różnie – zwłaszcza na szczeblu terenowym. W tym kontekście całkowicie trafna wydaje się konstatacja towarzy-

szy z Czechosłowacji, że początkowy brak wzajemnych kontaktów między UdsW a PUdSK/DSK wynikał m.in. z tego, że strona polska „i tak miała dość kłopotów”.

Niezależnie od tej sytuacji pierwsze kierownictwo UdsW z dyrektorem Antonim Bidą na czele zapewne nie odczuwało również większej potrzeby utrzymywania ożywionych kontaktów międzynarodowych z odpowiednimi strukturami w innych państwach. W tym instytucjonalnym dialogu urząd nie miał jeszcze zbyt wiele do powiedzenia – głównie ze względu na brak doświadczenia i przygotowania kadr. Nie zmienia to faktu, że brak zainteresowania współpracą z bratnimi podmiotami niezbyt dobrze świadczył o kierownictwie urzędu, które mogło przecież dzięki niej wiele zyskać – zwłaszcza w zakresie wymiany doświadczeń z towarzyszami z Czechosłowacji, którym w latach pięćdziesiątych praktycznie udało się podporządkować Kościół katolicki państwu.

Kilkuletni brak kontaktów Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach demokracji ludowej nie tylko wpływał niekorzystnie na jego działalność, lecz także stawał pod znakiem zapytania skuteczną realizację skoordynowanej polityki wyznaniowej w tej części Europy, która podporządkowana była ZSRS. Sytuacja zmieniła się pod tym względem we wrześniu 1954 r., gdy doszło do pierwszej oficjalnej wymiany korespondencji między urzędami wyznaniowymi polskim i czechosłowackim. Nie wiadomo dokładnie, do kogo należała inicjatywa w tej sprawie. Nie można wykluczyć, że pierwszy krok na drodze do nawiązania zacieśnionej i sformalizowanej współpracy podjął UdsW, kierowany przez zaufanego partyjnego towarzysza Jana Izydorzycyka. W styczniu 1955 r. odbyła się pierwsza wizyta kierownictwa Urzędu do spraw Wyznań w Pradze (tym razem impuls do spotkania wyszedł zapewne ze strony czechosłowackiej), która była kamieniem milowym współpracy instytucjonalnej polskiej administracji wyznaniowej z jej odpowiednikami w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, a później także świata.

Interakcje Urzędu do spraw Wyznań z bliźniaczymi strukturami zagranicznymi nie należały początkowo do najbardziej udanych. Większą inicjatywę wykazywały na tym polu podmioty administracji wyznaniowej Czechosłowacji i Węgier, które już wcześniej utrzymywały relacje o charakterze

instytucjonalnym nie tylko pomiędzy sobą, lecz także z innymi urzędami wyznaniowymi, z urzędem sowieckim na czele. Prawdopodobnie ze względu na wciąż niedostateczne przygotowanie merytoryczne kadry, brak doświadczenia w nawiązywaniu i utrwalaniu międzynarodowych kontaktów oraz pewną wstrzeźliwość co do tej formy relacji UdsW nie wywiązywał się ze swoich zobowiązań wobec towarzyszy z CSRS i WRL, które dotyczyły przede wszystkim wymiany informacji o realizacji polityki wyznaniowej wobec Kościoła katolickiego. Istnieją przesłanki, by powątpiewać, czy początkowe wizyty i rewizyty pracowników urzędów wyznaniowych bratnich państw zmieniały cokolwiek na lepsze w tej kwestii.

Pewien przełom nastąpił na tym polu dopiero w maju 1957 r., kiedy strona czechosłowacka wyszła z inicjatywą zacieśnienia współpracy instytucjonalnej administracji wyznaniowej w państwach demokracji ludowej. Prawdopodobnie była to akcja skonsultowana z „czynnikami moskiewskimi”, która miała na celu nawiązanie kontaktów między podmiotami administracji wyznaniowej w Czechosłowacji, Niemczech Wschodnich, Polsce, Rumunii, na Węgrzech i w Związku Sowieckim. Bezpośrednim impulsem do tej inicjatywy mogło być również (brak wiedzy pochodzącej ze źródeł historycznych uniemożliwia jeszcze stawianie bardziej stanowczych tez) zaostrzenie polityki wyznaniowej w Związku Sowieckim przez ekipę I sekretarza KC KPZS Nikity Chruszczowa. Istotny w tym kontekście był zamysł aparatu władzy na Kremlu dotyczący wykorzystania Kościołów niechrześcijańskich (głównie protestanckich) i światowego ruchu pokoju do prowadzenia globalnej polityki zgodnej z interesami Kraju Rad. Zapewne nie było przypadkiem, że od końca lat pięćdziesiątych administracja wyznaniowa bratnich państw zaczęła poświęcać tematykę swoich międzynarodowych spotkań tym właśnie problemom. Impulsem do zacieśnienia instytucjonalnych więzi łączących podmioty komunistycznej administracji wyznaniowej oraz koordynacji polityki wyznaniowej państw demokracji ludowej był również odnotowany w drugiej połowie lat pięćdziesiątych w państwach bloku wschodniego wzrost aktywności religijno-społecznej Kościoła greckokatolickiego.

Pierwsza wielostronna narada z udziałem przedstawicieli administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej oraz odpowiedzialnych za politykę wyznaniową członków komitetów centralnych partii komunistycz-

nych odbyła się w Pradze w 1956 r. Następnie zorganizowano w Budapeszcie (2–5 września 1957 r.), Berlinie (11–17 października 1960 r.) i Karłowych Warach (17–20 maja 1961 r.)¹. Duże znaczenie dla tej formy kontaktów miała zwłaszcza konferencja w Budapeszcie, podczas której uznano za konieczne ich dalsze podtrzymywanie oraz rozszerzanie o inne państwa demokracji ludowej. Na działalność pionów wyznaniowych wpływała również dynamika wydarzeń zachodzących na scenie politycznej. Silnymi impulsami do zacieśnienia współpracy komunistycznych pionów wyznaniowych były pontyfikat Jana XXIII oraz obrady Soboru Watykańskiego II (1962–1965). W tym okresie w komunistycznym supercentrum władzy na Kremlu wzrosło zainteresowanie prowadzeniem z Kościołem katolickim dialogu, który miał na celu realizację partykularnych interesów politycznych ZSRS i jego satelitów. Jak zauważył Andrzej Grajewski, analitycy sowieccy zaczęli wtedy postrzegać Stolicę Apostolską nie tylko jako sojusznika Zachodu, lecz także samodzielny podmiot, mający własne interesy i próbujący samodzielnie funkcjonować na arenie międzynarodowej². Przykładem tej tendencji była podjęta przez dyplomację papieską na początku lat sześćdziesiątych decyzja o zapoczątkowaniu nowego, bardziej otwartego kursu polityki wschodniej Watykanu, co znalazło odzwierciedlenie m.in. podczas obrad soboru powszechnego.

Nie było też przypadkiem, że od lat sześćdziesiątych międzynarodowe kontakty Urzędu do spraw Wyznań systematycznie się rozszerzały i pogłębiały. Wzrosła wtedy wyraźnie liczba spotkań o charakterze dwustronnym i wielostronnym, organizowanych zarówno w Polsce, jak i w innych państwach wspólnoty komunistycznej. Poszerzone zostało spektrum omawianych w ich trakcie problemów, tematów.

W całym okresie swojej działalności peerelowski aparat wyznaniowy utrzymywał mniej lub bardziej zażyłe relacje z dwunastoma podmiotami odpowiedzialnymi za politykę wobec Kościołów i związków wyznaniowych:

¹ AAN, UdsW, 140/2, Notatka kierownika UdsW Aleksandra Merkera na temat narad kierowników urzędów do spraw wyznań krajów demokracji ludowej, [Warszawa], 27 VII 1977 r., k. 86. Dotychczas niewiele wiadomo o przebiegu trzech pierwszych narad (por. B. Noszczak, *Antykościelna międzynarodówka...*; D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS...*, s. 259 i n.; *idem*, *Współpraca wydziałów wyznaniowych...*, s. 374–375).

² A. Grajewski, *Relacje między PRL a Stolicą Apostolską...*, s. 51.

afgańskim Ministerstwem do spraw Religii; bułgarskim Komitetem do spraw Kultów Religijnych; chińskim Urzędem do spraw Wyznań; czechosłowackim Sekretariatem do Spraw Kościelnych oraz odpowiednimi sekretariatami w ministerstwach kultury czeskim i słowackim; enerdowskim Sekretariatem Stanu do Spraw Kościelnych; jugosłowiańskim Urzędem do spraw Stosunków ze Wspólnotami Religijnymi; kubańskim Wydziałem Oświaty, Kultury i Sportu KC Komunistycznej Partii Kuby; mongolską Radą do spraw Religii; rumuńskim Departamentem Spraw Religijnych; sowieckimi Radami do spraw Kultów Religijnych oraz do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, które w 1965 r. połączono w Radę do spraw Religii; wietnamskim Wydziałem do spraw Wyznań; węgierskim Państwowym Urzędem do Spraw Kościelnych³. (Przed 1962 r. nie utrzymywano relacji z administracją wyznaniową Afganistanu, Chin, Jugosławii, Kuby i Mongolii).

Interakcje UdsW z odpowiednimi podmiotami administracji państwowej w Europie i na świecie miały na celu głównie wymianę doświadczeń w sprawach wewnętrznej i międzynarodowej polityki wyznaniowej. W tematyce dwustronnych i wielostronnych spotkań pojawił się w latach sześćdziesiątych nowy wątek, związany z szeroko rozumianą sytuacją międzynarodową, w tym zwłaszcza konfrontacją na linii Wschód–Zachód. Analitycy ze Związku Sowieckiego dostrzegli możliwość wykorzystania pokojowych inicjatyw Watykanu do osłabienia potencjału militarnego i ofensywnego państw kapitalistycznych na czele z USA⁴. Moskwa wykonała wtedy gesty dobrej woli, które miały ułatwić nawiązanie relacji ze Stolicą Apostolską. W tym samym duchu Kreml wpływał na swoich satelitów za żelazną kurtyną. Obustronne kontakty zaowocowały m.in. wizytami kard. Franza Königa w Jugosławii i na Węgrzech oraz misjami dyplomatycznymi prałata Agostina Casarolego do krajów Europy Środkowo-Wschodniej. We wrześniu 1964 r. podpisane zostało też porozumienie Stolicy Apostolskiej z władzami Węgier. W Cze-

³ AAN, UdsW, 62/20, Informacja dla MSZ o planowanych zamierzeniach w stosunkach UdsW z zagranicą w 1980 r., poufne, [Warszawa, październik 1979 r.], k. 464–465.

⁴ We wrześniu 1961 r. Jan XXIII wydał orędzie o pokojowe rozwiązanie kryzysu berlińskiego, a w październiku następnego roku skierował apel o pokojowe rozwiązanie kryzysu kubańskiego. O nadziejach, jakie komuniści wiazali z tym papieżem: W. Kucharski, *Komuniści i Watykan...*, s. 206 i n.

chosłowacji nastąpiły nowe nominacje biskupie. Problematyka wyznaniowa wykroczyła tym samym poza ściśle rozumiane kwestie wyznaniowe i stała się elementem zimnowojennej rozgrywki politycznej. Piony administracji wyznaniowej bratnich państw miały za zadanie sterować poczynaniami ludzi Kościołów i związków wyznaniowych zgodnie z azymutem wyznaczonym przez komunistów. Dotyczyło to zwłaszcza wzmacniania tendencji pacyfistycznych – rozbrojenia i popierania ruchu pokojowego.

Urząd do spraw Wyznań utrzymywał kontakty bilateralne i multilateralne ze swoimi odpowiednikami w państwach demokracji ludowej za pośrednictwem narad, konferencji i spotkań roboczych, a także – rzadziej – korespondencji i bezpośrednich rozmów telefonicznych. Międzyinstytucjonalny dialog pracowników aparatu wyznaniowego odbywał się czasem w ramach mniej sformalizowanych spotkań, np. dyskusji kulturalowych „poza protokołem”, a nawet przy okazji wyjazdów turystycznych.

Od lat sześćdziesiątych spotkania stały się częstsze i były coraz lepiej zorganizowane. Wypracowano sprawne mechanizmy obopólnych kontaktów. W przygotowywaniu instytucjonalnych konwentów pomagały urzędowi polskiemu różne instytucje państwowe, z Urzędem Rady Ministrów i Ministerstwem Spraw Zagranicznych na czele. Sprawy związane z ważniejszymi służbowymi wyjazdami zagranicznymi czy przyjmowaniem towarzyszy z bratnich państw w Polsce pracownicy UdsW konsultowali i uzgadniali z członkami BP KC PZPR (np. ze Stanisławem Kanią, z Franciszkiem Mazurem, Jerzym Morawskim, Jerzym Tejchmą) i WA KC PZPR (np. z Kazimierzem Witaszewskim).

Międzynarodowe spotkania organizowane w ramach kontaktów wielostronnych UdsW miały zazwyczaj charakter studyjny. Ich celem była wymiana doświadczeń w zakresie polityki wyznaniowej oraz ustalanie wspólnego stanowiska w kwestiach dotyczących problematyki wyznaniowej w aspekcie międzynarodowym. W najważniejszych naradach, konferencjach i spotkaniach roboczych uczestniczyli najczęściej dyrektorzy i/lub wicedyrektorzy urzędu oraz naczelnicy jego wydziałów. Czasem towarzyszyli im również naczelnicy wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań.

W rozmowach, które pracownicy UdsW prowadzili ze swoimi kolegami w innych krajach, występowali też członkowie BP KC (np. Kazimierz

Barcikowski, Stanisław Kania, Mirosław Milewski, Jerzy Tejchma), WA KC (np. Czesław Budzyński, Czesław Korcz, Wiesław Ociepka, Teodor Palimąka, Stanisław Pypno, Władysław Skrzypczak, M. Szydłowski), WSP KC (Jerzy Klica) i sekretarze KC (np. Józef Baryła, Stanisław Ciosek). W delegacje zagraniczne związane z międzynarodowymi spotkaniami pionów wyznaniowych wyjeżdżali ze swoimi kolegami z UdsW pracownicy WA KC (np. Jerzy Klica, Czesław Korcz, Wiesław Ociepka, M. Szydłowski).

Międzynarodowe konwenty z udziałem pracowników bratnich podmiotów administracji wyznaniowej odbywały się na ogół według podobnego scenariusza. Podczas nich ustalano miejsce, czas i tematykę kolejnych obrad. Każde tego rodzaju spotkanie rozpoczynał referat główny, który wygłaszał członek państwowej delegacji; zazwyczaj był to jej przewodniczący. Później dyskutowano nad treścią wystąpienia i wspólnie formułowano wnioski. Czasem przedmiotem dyskusji były dwa referaty. Zdarzało się, że delegacje poznawały ich treść przed rozpoczęciem obrad (dostarczano je drogą korespondencyjną w postaci gotowego maszynopisu). Niezależnie od tego podczas multilateralnych spotkań pracowników administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego dyskutowano również o innych zagadnieniach dotyczących polityki wyznaniowej w skali globalnej lub lokalnej. Owocem obrad były różnego rodzaju uchwały.

Wielostronne kontakty administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego, w których uczestniczyli pracownicy Urzędu do spraw Wyznań, zdominowane zostały przez kwestie związane z polityką wschodnią Stolicy Apostolskiej, działalnością papieży Pawła VI i Jana Pawła II wobec państw komunistycznych oraz wykorzystaniem Kościołów i związków wyznaniowych do walki o pokój. Międzynarodowe spotkania miały także na celu określenie form wspierania międzynarodowych organizacji religijnych w tej walce oraz odprężenie międzynarodowe, ustalenie linii wspólnej polityki wobec Watykanu i Kościołów lokalnych oraz wymianę informacji na temat polityki wyznaniowej realizowanej w poszczególnych krajach wspólnoty komunistycznej.

Spotkania dwustronne miały mniej sformalizowany charakter od spotkań wielostronnych. Ich tematyka z reguły sprowadzała się do problemów, którymi bezpośrednio zainteresowane były obie strony. Podczas kontaktów

bilateralnych pracownicy zaprzyjaźnionych pionów aparatu wyznaniowego omawiali m.in. zagadnienia dotyczące sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych w swoich krajach, realizowanej w nich polityki wyznaniowej, interakcji ze Stolicą Apostolską, pontyfikatów Pawła VI i Jana Pawła II czy działalności międzynarodowych organizacji wyznaniowych. Towarzysze nie tylko wymieniali się wiedzą i doświadczeniami związanymi z ich pracą, lecz także koordynowali wspólne działania. Omawiali również problemy, które były przedmiotem międzynarodowych konwentów z udziałem pracowników administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego.

Odwiedzający Polskę koledzy z bratnich państw interesowali się również działalnością lokalnych struktur UdsW. Z osobami zatrudnionymi w wydziałach do spraw wyznań prowadzili rozmowy na temat problemów związanych z funkcjonowaniem administracji wyznaniowej na szczeblu lokalnym. Spotkania tego rodzaju były okazją do wymiany doświadczeń w zakresie polityki realizowanej wobec Kościołów i związków wyznaniowych w terenie. Zapewne poznane w ten sposób metody działania WdsW były później adaptowane przez podmioty administracji wyznaniowej w demoludach.

Jak wspominałem, od lat sześćdziesiątych aparat wyznaniowy państw komunistycznych – początkowo głównie europejskich – konsolidował działania zmierzające do zaangażowania Kościołów i związków wyznaniowych – chrześcijańskich i niechrześcijańskich – do walki o pokój, za którą w rzeczywistości kryły się imperialne dążenia Moskwy do supremacji w świecie. Do tego celu wykorzystane zostały agendy międzynarodowych organizacji religijnych oraz stowarzyszeń, które w swoich programach akcentowały m.in. konieczność zapobiegania wojnom, rozbrojenia i braterstwa między narodami. Ważną rolę w realizacji tego zadania odgrywała administracja wyznaniowa państw demokracji ludowej, która – w zależności od lokalnych uwarunkowań – miała większe (np. w CSRS, NRD, WRL, ZSRS) lub mniejsze (PRL) możliwości wywierania presji na Kościoły, związki wyznaniowe i związane z nimi organizacje.

Analiza międzynarodowych kontaktów UdsW z jego odpowiednikami z państw komunistycznych, a zwłaszcza przebiegu wielostronnych obrad tych podmiotów, pozwala prześledzić (na tym etapie badań jeszcze w ogólnym zarysie) mechanizm instrumentalnego wykorzystywania przez nie Kościołów,

związków wyznaniowych i organizacji (ruchów) religijnych do działalności, która miała służyć polityce wspólnoty komunistycznej zdominowanej przez wieloaspektową (polityczną, gospodarczą, ideologiczną, kulturalną) konfrontację Wschodu z Zachodem. Uznano, że skoro Kościoły, związki wyznaniowe i organizacje (ruchy) religijne popularyzują idee rozbrojenia, pokoju między narodami, demilitaryzacji itp., to pod pozorem głoszenia tych wzniosłych haseł można je skutecznie wykorzystać do osłabienia militarno-gospodarczego potencjału Zachodu. Największy potencjał do wykorzystania w konfrontacji z zachodnim imperializmem i militarystką państwa komunistyczne dostrzegły w Kościołach chrześcijańskich – protestanckim i prawosławnym. Z czasem zaczęto również pokładać podobne nadzieje w buddyzmie. Podmioty administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej odpowiedzialne za wdrażanie procesu ideologicznego podporządkowywania sobie Kościołów, związków wyznaniowych i organizacji (ruchów) religijnych były więc obok dyplomacji, sił zbrojnych, tajnej policji politycznej i propagandy jeszcze jednym narzędziem zimnowojennej polityki Kremla. Ten aspekt działalności komunistycznych pionów wyznaniowych wymaga jeszcze dalszych badań.

Narady, konferencje i spotkania robocze administracji wyznaniowej państw komunistycznych zmierzały do wypracowania mechanizmów umożliwiających uprzedmiotowienie działalności międzynarodowych organizacji religijnych, na czele z Berlińską Konferencją Katolików Europejskich oraz Chrześcijańską Konferencją Pokojową w Pradze. Najważniejszym celem było sprzężenie ich programów z linią polityczną wspólnoty komunistycznej. Dotyczyło to przede wszystkim koncepcji walki o pokój, odprężenia międzynarodowego, demilitaryzacji, wspierania dekolonizacji i komunistycznych ruchów narodowyzwoleńczych. Cele te starano się osiągnąć głównie poprzez obsadzanie wysokich stanowisk w BKKE, ChKP i innych organizacjach religijnych zaufanymi osobami oraz forsowanie własnych koncepcji politycznych za pośrednictwem przygotowanych do tej roli delegacji, które miały zdominować narrację obrad i wpłynąć na ich wyniki.

Do ZSRS należał przywilej wydawania wiążących decyzji w sprawach, które dotyczyły najważniejszych aspektów funkcjonowania pozostałych państw wspólnoty komunistycznej. Na bazie dostępnych materiałów źródłowych nie

udało się dotychczas poznać dokładnego mechanizmu wpływania przez aparat władzy tego państwa na międzynarodową politykę wyznaniową, której założenia i sposoby realizacji były przedmiotem spotkań pracowników administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej. Zważywszy na znaczenie tego problemu dla globalnej polityki bloku komunistycznego w tym okresie, a zwłaszcza starcia Wschodu z Zachodem pod pozorem walki o pokój, rozbrojenia, denuklearyzacji, wspierania ruchów narodowyzwoleniczych itp., prawdopodobnie większość, jeśli nie wszystkie najważniejsze sposoby wykorzystania do tego celu Kościołów, była kreowana na szczytach władzy Związku Sowieckiego, a następnie – za pośrednictwem prominentnych pracowników aparatu wyznaniowego ZSRS – przekazywana do realizacji podmiotom administracji wyznaniowej bratnich państw.

W latach 1954–1989 odbyły się co najmniej 84 spotkania bilateralne UdsW, w tym: 23 z administracją wyznaniową Niemiec Wschodnich, 21 – Węgier, 15 – Czechosłowacji, 14 – ZSRS, oraz po 2 – Bułgarii, Chin, Jugosławii, Kuby i Rumunii, oraz jedno z Afganistanu. Spośród wszystkich spotkań dwustronnych najwięcej (45) zorganizowano w Polsce, 12 – w Niemczech Wschodnich, 11 – w Czechosłowacji, 7 – na Węgrzech, 6 – w Związku Sowieckim oraz po jednym w Bułgarii, Chinach i Jugosławii. W 1959 i 1962 r. odbyło się również po jednym spotkaniu trójstronnym z udziałem delegacji z CSRS, PRL i WRL. W badanym okresie pracownicy peerelowskiego aparatu wyznaniowego uczestniczyli w co najmniej 27 dużych konferencjach i naradach o charakterze wielostronnym.

W świetle dotychczasowych ustaleń wyraźny wzrost liczby dwustronnych międzynarodowych spotkań pracowników UdsW nastąpił w latach siedemdziesiątych i osiągnął kulminację w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Być może to ostatnie zjawisko łączyć należy z ponownym zaostrzeniem się w tym czasie sytuacji międzynarodowej i odejściem przez Związek Sowiecki od polityki odprężenia, która w istocie i tak miała charakter pozorny⁵. W pierwszym roku stanu wojennego w Polsce (1981) nie odbyło się żadne międzynarodowe spotkanie z udziałem pracowników UdsW.

⁵ Por. R. Service, *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, przeł. H. Szczerkowska, Kraków 2008, s. 404–405.

Pracownicy Urzędu do spraw Wyznań spotykali się najczęściej ze swoimi kolegami z enerdowskiego Sekretariatu Stanu do Spraw Kościelnych. Niemcy Wschodnie nie były państwem z dominującą pozycją Kościoła katolickiego wśród wyznań, a jednak towarzysze enerdowscy byli zainteresowani wymianą doświadczeń z UdsW w zakresie polityki wyznaniowej na arenach krajowej i międzynarodowej. Peierelowska administracja wyznaniowa utrzymywała również ożywione kontakty z jej odpowiednikami na Węgrzech, w Czechosłowacji i Związku Sowieckim. Nasilenie spotkań z towarzyszami sowieckimi nastąpiło – co ciekawe – stosunkowo późno, gdyż dopiero w roku 1970. W kolejnych latach – do momentu przełomu politycznego w 1989 r. – kontakty bilateralne UdsW i RdsR odbywały się w miarę regularnie, z przerwami rocznymi lub dwuletnimi – w latach: 1972, 1977–1978, 1981, 1984, 1986 i 1989.

Od początku lat sześćdziesiątych rola UdsW w sieci międzynarodowych kontaktów komunistycznej administracji wyznaniowej systematycznie rosła; do tego czasu mocne więzi łączyły już aparat wyznaniowy CSRS, WRL i ZRSR. W jakimś sensie urząd był do tego predestynowany, zważywszy na szczególną rolę Polski jako najbardziej katolickiego kraju spośród wszystkich państw Europy Środkowo-Wschodniej. Na wzmocnienie pozycji UdsW w obrębie międzynarodówki antykościelnej wpłynęły ponadto obrady Soboru Watykańskiego II, a zwłaszcza wybór kard. Karola Wojtyły na papieża i jego pontyfikat. Urząd do spraw Wyznań wręcz wyspecjalizował się w tematyce związanej z osobą nowego papieża. Polscy towarzysze chętnie dzielili się ze swoimi kolegami z bratnich państw informacjami na jego temat oraz prowadzili konsultacje dotyczące polityki Stolicy Apostolskiej wobec państw za żelazną kurtyną. Warszawa stała się miejscem spotkań przedstawicieli administracji wyznaniowej z Europy i świata. We wrześniu 1983 r., po odbyciu delegacji służbowych do Czechosłowacji i Rumunii, Łopatka z wyraźną satysfakcją zanotował: „Odniosłem wrażenie zarówno w Pradze, jak [i] w Belgradzie, że prestiż Polski wydatnie wzrósł oraz że nasza polityka wyznaniowa budzi szacunek i uznanie”⁶.

⁶ AAN, UdsW, 128/129, Notatka Adama Łopatki z udziału w I Światowym Kongresie Prawa Konstytucyjnego w Belgradzie (28 VIII–2 IX 1983 r.), Warszawa, 5 IX 1983 r., k. 32.

Bilateralne i multilateralne spotkania, w których uczestniczyli pracownicy UdsW, były udaną formą wzajemnej komunikacji, wymiany informacji i doświadczeń, a przede wszystkim koordynacji działań administracji wyznaniowej państw demokracji ludowej. Z roku na rok relacje te stawały się coraz bardziej intensywne, systematycznie udoskonalano ich formułę. Koordynacja wspólnej działalności i wymiana informacji stały na coraz wyższym poziomie. O znaczeniu tych wydarzeń dla kształtowania i realizacji zunifikowanej polityki wyznaniowej na szczeblu krajowym i globalnym świadczyły cykliczne apele o kontynuowanie tej formy kontaktów i jej podtrzymanie. Było znamiennie, że krąg uczestników spotkań pionów administracji wyznaniowej systematycznie się powiększał i obejmował nie tylko kolejne kraje europejskie (np. Jugosławię), lecz także państwa azjatyckie (Afganistan, Chiny, Mongolię, Wietnam) i amerykańskie (Kubę). Zjawisko to wskazywało na nowe kierunki ekspansji zunifikowanej polityki wyznaniowej krajów komunistycznych (dotyczyło to zwłaszcza Azji), która w okresie zimnej wojny wyraźnie współgrała z mocarstwowymi ambicjami Związku Sowieckiego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie
Urząd do spraw Wyznań

Źródła publikowane

Documents and Informations from the Second All Christian Peace Assembly, Prague 1965.
Friszke A., *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010.

Konferencja Partii Komunistycznych i Robotniczych Europy w Karlowych Warach 24–26 kwietnia 1967. Dokumenty i przemówienia, Warszawa 1967.

Kurkiewicz M., Noszczak B., *Raport oficera NKGB o pracy Departamentu XI MBP (1953 r.)*, „Przegląd Powszechny” 2008, nr 7–8.

Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953, wybór i oprac. A. Kochański, G.P. Muraszko, A.F. Noskowa, A. Paczkowski, K. Persak, przeł. E. Rosowska, Warszawa 2000.

Raina P., *Kościół–państwo w świetle akt wydziału ds. wyznań 1967–1968. Próby kontroli Kościoła. Wydarzenia marcowe. Interwencja sierpniowa w Czechosłowacji*, Warszawa 1994.

Raina P., *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: *Lata 1945–1959*, Poznań 1994.

Sobór oczami polskich komunistów. Sobór Watykański II w świetle dokumentów MSW i MSZ, wstęp, wybór i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk, Warszawa 2017.

Task and Witness. Christian Peace Conference, Prague 1958.

Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946, wybór i oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, przeł. E. Rosowska, Warszawa 1998.

The Only Future. Documents of the Third Session of the Christian Peace Conference, Prague 1960.

Dzienniki, pamiętniki, świadectwa, wspomnienia

Błażyński Z., *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 2003.

Casaroli A., *Pamiętniki. Męczeństwo cierpliwości. Stolica Święta i kraje komunistyczne (1963–1989)*, Warszawa 2001.

Gomułka W., *Pamiętniki*, t. 1, red. A. Werblan, Warszawa 1994.

Kąkol K., *Spowiedź pogromcy Kościoła*, Warszawa 1994.

Kostikow P., Roliński B., *Widziane z Kremla, Moskwa–Warszawa. Gra o Polskę*, Warszawa 1992.

Torańska T., *Oni*, Warszawa 2004.

Wyszyński S., *Pro memoria*, t. 7: 1960, red. R. Łatka, Warszawa 2019.

Opracowania

... *And on Earth Peace. Documents of the First All-Christian Peace Assembly, 13–18 June 1961*, Prague 1962.

Altermatt U., *Katolicyzm a nowoczesny świat*, przeł. C. Porębski, Kraków 1995.

Berend I.T., *Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge 1996.

Beschloss M.R., Strobe T., *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*, Boston 1993.

Bialecki K., *Urząd do spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wybrane zagadnienia*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, t. 66, z. 2.

Bottoni S., *A Special Relationship. Hungarian Intelligence and the Vatican, 1961–1978* [w:] *NKVD/KGB Activities and its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989. Anthology of the international conference Bratislava 14.–16. 11. 2007*, red. A. Grůňová, Bratislava 2008.

Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církvi v Československu kolem roku 1950, red. P. Kubín, Praga 2017.

Buňhak W., *NATO czy Matka Boska Częstochowska? Niektóre aspekty watykańskiej polityki wschodniej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych* [w:] *Yesterday. Studia z historii najnowszej. Księga dedykowana Jerzemu Eislerowi*, red. J. Olszszek i in., Warszawa 2017.

Buňhak W., *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019.

Calvocoressi P., *Polityka międzynarodowa 1945–2000*, przeł. W. Bolimowska-Garwacka i in., Warszawa 2002.

- Cenkiewicz S., *Oczami bezpieki*, Kraków 2004.
- Centrum władzy w Polsce 1948–1970, red. A. Paczkowski, Warszawa 2003.
- Chumachenko T.A., *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years*, przeł. E.E. Roslof, New York 2015.
- Cywiński B., *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej. „... i was prześladować będą”*, t. 2, Warszawa 1994.
- Czaczkowska E.K., *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009.
- Czapliński J., *Ekumeniczne aspekty apostołstwa świeckich. Współpraca katolików i protestantów*, Lublin 2015.
- Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.
- Dudra S., *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.
- Durka J., *Sprawozdania oraz plany pracy Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koninie z okresu stanu wojennego*, „Polonia Maior Orientalis” 2014, nr 1.
- Durka J., *Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koninie i sytuacja Kościoła katolickiego w województwie konińskim w pierwszych latach po zniesieniu stanu wojennego w świetle materiałów Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie*, „Polonia Maior Orientalis” 2015, t. 2.
- Dziurok A., *Kruczoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*, Katowice 2012.
- Dziurok A., *Wstęp [w:] Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989, wstęp, wybór dokumentów*, red. A. Dziurok, Warszawa 2004.
- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997.
- Dzwonkowski R., *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010.
- Eisler J., *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.
- Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015.
- Fiejdasz L., *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950–1970 na terenie województwa rzeszowskiego. Studium prawnohistoryczne*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2010, t. 22.
- Fiejdasz L., *Stosowanie prawa przez Wydział do spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1976*, Lublin 2012.
- Fijałkowska B., *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1: 1944–1955, Olsztyn 1999.
- Freedman L., *Kennedy’s Wars: Berlin, Cuba, Laos and Vietnam*, New York 2000.

- Gaddis J.L., *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, przeł. B. Pietrzyk, Kraków 2007.
- Gaiduk I., *The Soviet Union and the Vietnam War*, Chicago 1996.
- Gajowniczek T., *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz na początku Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski” 2007, t. 1.
- Golon M., *Radzieckie służby dyplomatyczne i konsularne w Polsce 1944–1961*, „Czasy Nowożytnie” 2007, nr 20.
- Grajewski A., *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijananie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999.
- Gryz R., *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999.
- Harrison H.M., *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961*, Princeton 2003.
- Hitchcock W.I., *The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent 1945–2002*, New York 2002.
- Hlebowicz A., *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992*, Gdańsk 1993.
- Hlebowicz A., *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991.
- Hlinka A., *Siła słabych i słabość silnych. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945–1989*, Kraków 2013.
- Holzer J., *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012.
- Jakubčín P., *Pastieri v osídlach moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*, Bratislava 2012.
- Janowski W., Kočański A., *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. K. Persak, Warszawa 2000.
- Jaskułowski T., *Przyjaźń, której nie było. Ministerstwo Bezpieczeństwa Narodowego NRD wobec MSW 1974–1990*, Warszawa 2014.
- Jaskułowski T., *Szpiedzy tacy jak wy. Wywiadowcza (nie)codzienność kontaktów między PRL a NRD 1970–1990*, Warszawa 2015.
- Jones Ch.D., *Soviet Influence in Eastern Europe. Political Autonomy and the Warsaw Pact*, New York 1981.
- Kałużny T., *Sekret Nikodema. Nieznane oblicze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego: studium historyczno-ekumeniczne*, Kraków 1999.
- Kałużny T., *Watykan–Genewa. Kościół Rzymskokatolicki w dialogu ze Światową Radą Kościołów*, „Sympozjum” 2012, nr 16/1.

- Kaplan K., *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*, Brno 1993.
- Karski K., *Współpraca między Światową Radą Kościołów a Kościołem Rzymskokatolickim (szkic historyczny)*, „*Studia Oecumenica*” 2002, t. 2.
- Kissinger H., *Dyplomacja*, przeł. S. Głąbiński, G. Woźniak, I. Zych, Warszawa 1966.
- Kościoły chrześcijańskie w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczkow, W. Rozyńkowski, Toruń 2012.
- Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, t. 1, Rzeszów – Stalowa Wola – Lwów 2015; t. 2, Rzeszów–Lwów 2017.
- Kowalczyk K., *W walce o rząd dusz. Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*, Szczecin 2003.
- Krawczyk M., *Działalność Urzędu do spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*” 2013, nr 97.
- Krawczyk M., *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej w PRL*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*” 2011, nr 16.
- Krawczyk M., *Urząd do spraw Wyznań a funkcjonowanie seminariów duchownych i służba wojskowa kleryków. Studium historyczno-prawne*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*” 2016, nr 35.
- Krawczyk M., *Urząd do spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków polniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*” 2014, nr 100.
- Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, red. W. Hryniewicz, J.S. Gajka, S.J. Koza, Lublin 1997.
- Kucharski W., *Komuniści i Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019.
- La Feber W., *America, Russia, and the Cold War 1945–1980*, New York 1980.
- Łatka R., *Droga do ustawowego uregulowania osobowości prawnej Kościoła katolickiego w Polsce „ludowej”*, „*Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*” 2015, nr 4.
- Łatka R., *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.
- Mattei R. de, *Sobór Watykański II. Nieopowiedziana historia*, przeł. S. Orzeszko, Ząbki 2012.
- Marek Ł., Bortlik-Dźwierżyńska M., *Za Marksem bez Boga. Laicyzacja życia społecznego w Polsce w latach 1945–1989*, Katowice 2014.

- Mazurkiewicz D., *Działania Wydziału do spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950–1972. Studium prawno-historyczne*, Lublin 2007 (mps, Biblioteka KUL).
- McMahon R.J., *The Cold War on the Periphery: The United States, India, and Pakistan*, New York 1994.
- Michalak R., *Koncepcja „redukcjonizmu religijnego” w programie Urzędu do spraw Wyznań i organizacji proateistycznych [w:] Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. R. Bäcker i in., Toruń 2010.
- Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.
- Michalski K., *Działalność Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski 1980–1989*, Warszawa 2012.
- Między integracją a komunizmem. Społeczeństwa i Kościoły Europy Środkowej*, red. K. Kowalczyk, A. Kubaj, R. Wróblewski, Tuchów 2001.
- Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością. Czesi – Polacy – Słowacy 1938/39–1945–1989*, cz. 2, red. P. Błażek, P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2009.
- Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996.
- Misztal H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do spraw Wyznań [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Moldawa T., *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991.
- Mróz M., *Watykańska polityka wschodnia wczoraj i dziś. Stolica Apostolska i dyplomacja watykańska wobec komunizmu i transformacji ustrojowej w Europie Środkowej i Wschodniej w latach 1958–2010*, Toruń 2011.
- Musiał F., *Departament IV MSW w latach 1962–1989. Przyczynek do monografii [w:] Instrukcje, wytyczne, pisma Departamentu IV Ministerstw Spraw Wewnętrznych z lat 1962–1989. Wybór dokumentów*, red. i oprac. A. Dziurok, F. Musiał, Kraków–Katowice 2017.
- Norris P., Inglehart R., *Sacrum i profanum. Religia i polityka na świecie*, przeł. R. Babińska, Kraków 2006.
- Noszczak B., *Antykościelna międzynarodówka. Kontakty polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach tzw. demokracji ludowej (1954–1962)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2019, nr 2, s. 406 i n.

- Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008.
- Nowakowski A., *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo” 1998, nr 13.
- Oberdorfer D., *From the Cold War to a New Era: The United States and the Soviet Union, 1983–1991*, Baltimore 1998.
- Paczkowski A., *Przyjaźń – pomoc – przykład: relacje między sowieckimi i polskimi organami bezpieczeństwa w latach 1944–1990* [w:] *W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009.
- Pospielovsky D., *The Russian Church under the Soviet regime 1917–1982*, Crestwood – New York 1984.
- Powaski R.E., *The Cold War. The United States and the Soviet Union 1917–1991*, New York – Oxford 1998.
- Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Post-communist Eras*, red. S.P. Ramet, Durham–London 1992.
- Rajcecki R., *Stolica Apostolska wobec rozbrojenia*, Warszawa 1989.
- Religion and the Cold War*, red. D. Kirby, Basingstoke 2003.
- Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. A. Dziurok, J. Myszor, Katowice 2004.
- Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 roku*, red. J. Marecki, Kraków 2011.
- Schaefer B., *The East German State and the Catholic Church, 1945–1989*, New York 2010.
- Service R., *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, przeł. H. Szczerkowska, Kraków 2008.
- Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1918–1956*, red. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998.
- Skobelski R., *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty*, Poznań 2010.
- Skobelski R., *Wpływ przemian październikowych 1956 roku na stosunki PRL z państwami socjalistycznymi (NRD, Czechosłowacja, Albania, Węgry, Bułgaria, Rumunia)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, nr 1.
- Skrzypek A., *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Pułtusk 2010.
- Skrzypek A., *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956–1965*, Pułtusk–Warszawa 2005.
- Skrzypek A., *Mechanizmy klientelizmu. Stosunki polsko-radzieckie 1965–1989*, Pułtusk–Warszawa 2008.

- Skrzypek A., *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002.
- Smolík J., *Josef L. Hromádka: Život a dílo*, Praha 2005.
- Staar R.F., *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford 1991.
- Stehle H., *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, przeł. R. Drecki, M. Struczyński, Warszawa 1993.
- Stocki J., *Lwowski sobór 8–10 marca 1946 r.: przygotowania, przebieg i skutki. Rola systemu totalitarnego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1.
- Szymański A., *Działanie Wydziału do spraw Wyznań w Opolu w latach 1958–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, nr 4.
- Szymański A., *Działanie Wydziału do spraw Wyznań w Płocku wobec Kościoła katolickiego w latach 1950–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Płocku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2014, t. 17.
- Ślusarczyk J., *Powstanie i działalność ruchu obrońców pokoju w latach 1948–1957*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Ślusarczyk J., *Ruch obrońców pokoju w latach 1948–1989. Kompendium*, Warszawa 1996.
- Tomaszewski J., *Europa Środkowo-Wschodnia 1944–1968. Powstanie, ewolucja i kryzys realnego socjalizmu*, Warszawa 1992.
- Trachtenberg M., *A Constructed Peace: The Making of a European Settlement, 1945–1963*, Princeton 1999.
- Urząd do spraw Wyznań: struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII und Paul VI 1958–1978*, red. K.J. Hummel, Paderborn–München–Wien–Zürich 1999.
- Visser't Hooft W.A., *The Genesis of the World Council of Churches [w:] A History of The Ecumenical Movement 1517–1948*, red. R. Rose, S.Ch. Neill, London 1967.
- W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stepien, Warszawa 2009.
- Wawrzesz P., *Polityka władz Jugosławii wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1971*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 1.
- Widawska E., *Totalitaryzm a władza legalna. Przypadek Polski 1945–1989*, Toruń 2007.
- Wiltgen R., *Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II*, Kraków 2010.
- Włodkowski R., *Powstanie i organizacja referatów do spraw wyznań w prezydiach rad narodowych województwa szczecińskiego w latach 1950–1959 [w:] Społeczeństwo – Państwo – Kościół (1945–2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji*

- naukowej. Szczecin, 15–16 VI 2000 r., red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000.
- Wrona J., *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1997.
- Z ufnością w przyszłość. *Studia ekumeniczne*, Warszawa 1975.
- Zamiatała D., *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2.
- Zamiatała D., *Współpraca KGB z SB w walce z Kościołem katolickim w latach sześćdziesiątych XX w.* [w:] *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, t. 2, red. M. Krzysztofinski, J. Wołczański, Rzeszów–Lwów 2017.
- Zamiatała D., *Współpraca wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego (wspólne narady)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2018, nr 109.
- Zieliński E., *Struktura i hierarchia ważności instytucji i aparatów władzy – charakterystyka elit w latach 1944–1956* [w:] *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, red. P. Wójcik, Warszawa 1992.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.
- Żurek J., *Aparat bezpieczeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce. Wybrane struktury (1944–1953)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 1.

Encyklopedie

Januszkiewicz W., *Encyklopedia organizacji międzynarodowych*, Warszawa 1975.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN	– Archiwum Akt Nowych
ATK	– Akademia Teologii Katolickiej
BKKE	– Berlińska Konferencja Katolików Europejskich
BP	– Biuro Polityczne
BSRS	– Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka
ChAT	– Chrześcijańska Akademia Teologiczna
ChKP	– Chrześcijańska Konferencja Pokojowa
ChRL	– Chińska Republika Ludowa
ChSS	– Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne
CSRS	– Czechosłowacka Republika Socjalistyczna
DSK	– Departament Spraw Kościelnych
DSW	– Departament Spraw Wyznaniowych
DzU	– Dziennik Ustaw
IPN	– Instytut Pamięci Narodowej
KBAP	– Konferencja Buddystów Azjatów dla Pokoju
KBWE	– Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy Europejskiej
KC	– Komitet Centralny
KdsBKPiKR	– Komitet do spraw Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i Kultów Religijnych
KPCz	– Komunistyczna Partia Czechosłowacji
KPK	– Komunistyczna Partia Kuby
KPP	– Komunistyczna Partia Polski
KPZS	– Komunistyczna Partia Związku Sowieckiego
KR	– Komitet Roboczy
KUL	– Katolicki Uniwersytet Lubelski
KW	– Komitet Wojewódzki

MAP	– Ministerstwo Administracji Publicznej
Mon. Pol.	– Monitor Polski
MSiK	– Ministerstwo Szkolnictwa i Kultury
MSZ	– Ministerstwo Spraw Zagranicznych
NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna
PAN	– Polska Akademia Nauk
PCiIK	– Polskie Centrum Informacji i Kultury
PPR	– Polska Partia Robotnicza
PRL	– Polska Rzeczpospolita Ludowa
PUDsK	– Państwowy Urząd do Spraw Kościelnych
PUDsW	– Państwowy Urząd do spraw Wyznań
PZPR	– Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RdsR	– Rada do spraw Religii
RdsRKP	– Rada do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego
RFN	– Republika Federalna Niemiec
RP	– Rzeczpospolita Polska
SB	– Służba Bezpieczeństwa
SBO	– Sekretariat Biura Organizacyjnego
SdsK	– Sekretariat do Spraw Kościelnych
SPJN	– Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec
SRS	– Socjalistyczna Republika Sowiecka
SSdsK	– Sekretariat Stanu do Spraw Kościelnych
ŚRK	– Światowa Rada Kościołów
UdSK	– Urząd do Spraw Kościelnych
UdsW	– Urząd do spraw Wyznań
URM	– Urząd Rady Ministrów
USA	– United States of America (ang. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej)
USRS	– Ukraińska Socjalistyczna Republika Sowiecka
WA	– Wydział Administracyjny
WdsW	– Wydział do spraw Wyznań
WPP	– Węgierska Partia Pracujących
WRL	– Węgierska Republika Ludowa
WSP	– Wydział Społeczno-Prawny
WSPR	– Węgierska Socjalistyczna Partia Robotnicza
ZKE	– Związek Kościołów Ewangelickich
ZO	– Zgromadzenie Ogólne
ZSRS	– Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich

INDEKS OSÓB

- Aleksander, bp 124
Aleksiej 124
Aleksy 129
Arkadiew Georgij 37
Asztalos András 114
- Baean Quen Thuy 139, 140
Baher Abdulgafoor 63
Bai Laszlo 104, 108
Baka István 142
Ballo István 105, 108
Bałamącek Zdzisław 100
Banadic Ferenc 113, 114
Barcikowski Kazimierz 95, 111, 114,
127, 197–198
Barth Willi 83
Baryła Józef 113, 198
Bazyli, abp 65, 123
Bejda Wasil 77
Belánsky Andrej 68
Bellmann Rudi 94, 96, 139
Benelli Giovanni, abp 108
Bengsch Alfred 85, 91, 169
Beria Ławrientij 37
- Berman Jakub 29
Biczó György 113
Bida Antoni 15, 40, 45
Bierut Bolesław 29, 36, 37
Bogomołow Aleksandr 37
Bohdan Jan 87
Bołtacz Walerian 55, 57, 60, 61, 69
Brezanóczy Pálo abp 106
Breźniew Leonid 141
Budzyński Czesław 141, 142, 143, 198
Bugär Péter 112, 114
- Calzadio Jorge Ramirez 82
Cao Jinru 65, 66
Carneado José Felipe 82
Casalis Georg 161
Casaroli Agostino, kard. 35, 105, 108,
135, 196
Chen Dong 65
Chruszczow Nikita 36, 37, 56, 59, 194
Cinoldr František 75, 76, 78, 80, 143
Ciosek Stanisław 114, 198
Colasuonno Francesco, abp 80
Cozma Ion 101

- Cyrankiewicz Józef 17, 47, 50
 Cywiński Bohdan 35
 Czesak Józef 58
- Darczewski Roman 45, 54
 Dąbrowski Bronisław, abp 113, 114, 130
 Dortel-Claudot Marthe 92
 Drużynin Oleg 127
 Dunaj Kazimierz 101
 Dusik Tadeusz 74, 77, 79, 94, 109, 117,
 118, 119, 120, 123, 124, 141, 142,
 161, 171, 172, 173, 175
 Dyjeciński Piotr 79, 123, 129, 165, 190
 Dziekanówna Maria 47
- Eggerath Werner 83
 Engels Fryderyk 33
 Erdélyi Gabriela 104
- Ficew Władimir 122, 139, 174
 Fidler J. 61
 Filaret, abp 124, 129
 Fir Aleksander 81
 Flint Fritz 93
 Fojtik Jan 146, 162
 Friedrich 83
 Fu Tieshan Michael, bp 67
- Garamvölgyi Jozsef 111
 Garas F. 107
 Gdula Andrzej 63, 65
 Gierek Edward 36
 Glemp Józef, kard. 97, 130
 Gombojav Khambo Lama Samagiin 180
 Gombojew Khambo Lama Jambaldorj
 180
 Gomes Isidor 82
 Gomułka Władysław 36, 47, 57
- Goner Tadeusz 96
 Graham Billy 141
 Grajewski Andrzej 39
 Gromyko Andriej 141
 Gross Rainer 101
 Grnak Karoly 107
 Gucewicz Daniel 23
 Gulbinowicz Henryk, abp 125
 Györi Imre 108
 Gysi Klaus 94, 95, 96, 97, 98, 176
- Habibullah Mawlawi, mufta 63
 Handel Bertram 95
 Harczew Konstantin 124, 125, 126, 127,
 128, 129, 130
 Hartmann W. 84
 Hartwig Horst 90, 91, 99
 Havelka Jaroslav 47, 49, 51, 52, 53, 54
 Heinrich Peter 99, 176, 177
 Hemperek Piotr, bp 128
 Homola Karel 74, 75, 76, 159
 Honecker Erich 94, 97
 Horváth János 102
 Hranička Jaroslav 68
 Hrášek Vladimír 70, 75, 78, 155, 174
 Hromádka Josef 154, 160
 Hrůza Karel 55, 57, 58, 60, 68, 69, 73,
 74, 75, 76, 78, 102, 133, 137, 143, 156,
 158, 159, 160, 161, 164
- Izydorczyk Jan 15, 46–47, 48, 193
- Jan XXIII, papież 137, 147, 196
 Jan Nepomucen, św. 144
 Jan Paweł II, papież 38, 64, 78, 80, 95,
 97, 99, 113, 122, 132, 138–144, 146,
 147, 173, 174, 198, 199 (zob. też Ka-
 rol Wojtyła, kard.)

- Janitz Jerzy 75, 107, 141, 142, 143
 Janků Vladimír 78, 79, 80, 81, 165, 166, 167
 Jaroszek Henryk 65
 Jędrzychowski Stefan 108
- Kaczmarek Czesław, bp 37
 Kádár János 110
 Kahuda František 69, 70, 73
 Kalb Herman 95, 96
 Kania Stanisław 29, 109, 197, 198
 Karpow Grigorij, płk 57, 58, 59, 115, 116
 Karolczyk Kazimierz 48, 49, 60
 Kąkol Kazimierz 15, 29, 82, 86, 93, 101, 108, 109, 119, 120, 121, 140, 141, 142, 143, 152, 171, 176, 184
 Kędzierski Edmund 66, 124
 Kiriłowicz Serafin 51, 53, 58, 59, 68, 69, 87, 103, 117, 136
 Klica Jerzy 79, 127, 129, 165, 176, 190, 198
 Kliczka 87
 Klinger Jerzy, ks. 55
 Kliszko Zenon 29, 103
 Kloppenburg Heinz 161
 Klusák Milan 77
 Kociołek Stanisław 124
 Kolbe Maksymilian Maria, o. 92, 99, 118
 Komender Zenon 111, 113
 König Franz, kard. 196
 Konowałow Aleksander 127
 Kopecka 75
 Kopecki 77
 Korcz Czesław 108, 119, 198
 Košnár Miroslav 103
 Kostikow Piotr 119
- Köteles István 103
 Kotowski Edward 79, 100, 129, 130, 149
 Kowalczyk Elżbieta 150
 Kozal Michał, bp 99
 Kraszowski Ferenc 113
 Krauze Peter 96
 Król Marian 111
 Kruczek Władysław 124
 Kuberski Jerzy 15
 Kurojedow Władimir 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 135, 136, 137, 141, 146, 151, 178, 185, 186, 189
 Kusch Ernst 87
- Labal 71
 Lech Jan 52, 54, 60, 61, 68, 69, 116, 155
 Lenin Włodzimierz 33
 Leszczyna Henryk 123
 Leśniewski Kazimierz 71, 74, 75, 90, 105, 117
 Lichtenberg Bernard, ks. 99
 Liedtke Werner 97
 Lin Zhenyan 66
 Lippenyi Ferenc 109
 Lisawcew Emil 118, 123
 Lisik Antoni 50, 53
 Loranc Władysław 15, 66, 67, 100, 114, 129, 130
 Lu Jungi 65
 Lučan Matej 72, 77
 Luter Marcin 96, 189
- Łatka Rafał 8
 Łopatka Adam 15, 65, 78, 79, 80, 81, 95, 98, 111, 112, 113, 122, 123, 127, 128, 129, 149, 165, 166, 190
 Łukasik Edward 111

- Makarczew Piotr 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 135, 136, 159, 160, 161, 162, 163, 164
- Makowski Janusz 159, 161, 163
- Malinowski Władysław 123
- Mares Nicolae 101
- Marks Karol 33, 189
- Maslennikow N. 54
- Mazur Franciszek 60, 71, 197
- Mąkosza Stanisław 96
- Meisner Joachim, kard. 97
- Merker Aleksander 64, 66, 71, 73, 74, 82, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 104, 108, 114, 117, 118, 120, 122, 124, 126, 132, 139, 140, 141, 142, 143, 176
- Miklós Imre 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 121, 137, 140, 142, 143, 149, 152, 153, 160, 164, 184
- Miksa J. 75, 76
- Milewski Mirosław 101, 123, 198
- Minc Hilary 29
- Mindszenty Jozsef 106
- Minakow 118, 120
- Mona 108
- Montini Giovanni 136 (zob. też Paweł VI, papież)
- Morawski Jerzy 58, 83, 197
- Morawski Kazimierz 111, 114, 125
- Münz Dieter 96
- Muś Witold 109, 110
- Nacs Sandor 107
- Narzyński Janusz, bp 79, 97, 98, 111, 113, 128
- Naumann Friedrich 93, 151, 152, 169
- Niemczyk Jan 111
- Nikitin Aleksandr P. 54, 57
- Nikodem 160, 163
- Obiedziński Mieczysław 131
- Ochab Józef 87, 92
- Ociepka Wiesław 89, 155, 198
- Olszowski Stefan 111
- Olt Károly 102, 103, 104, 151
- Ondra Jaroslav 159, 160, 161, 163
- Orlacz Jerzy 114
- Ovari 108
- Palimąka Teodor 118, 198
- Paskai László 115
- Paweł VI, papież 76, 87, 117, 132, 136, 147, 174, 198, 199 (zob. też Montini Giovanni)
- Pelnarz 71
- Perkal 54
- Piasecki Bolesław 119
- Pijewski 82
- Pitirim, abp 124, 129
- Pius XII, papież 92
- Plíhal Josef 49, 53
- Podcerob Borys 37
- Poggi Luigi, abp 76, 78, 120, 143
- Popiełuszko Jerzy, ks. 38, 113, 124
- Popow Lubomir 64, 65
- Potter Philip 152, 153
- Pötzke Horst 93, 170, 171, 172
- Pozsony Lászlo 114
- Prantner Józef 104, 105
- Pruszyński Ksawery 136
- Püschal 84
- Pypno Stanisław 118, 151, 169, 198
- Rachmankułow Machmut 120, 141, 142

- Rakowski Mieczysław 65
 Rapai Gyula 103
 Reagan Ronald 146
 Ren Wuzhi 66
 Rinpoche Kushok Bakula 180
 Rodriguez Segundo Rivera 82
 Romkowski Roman, gen. 37
 Rosianu Ion 101
 Rydlewski Grzegorz 66, 129, 130
- Sahba 63
 Samardzić R. 81
 Sarkadi-Nagy Barna 112, 114
 Sawa, bp 65, 102
 Sawicki Andrzej 66
 Schuman 84
 Scott Edward 153
 Seigewasser Hans 84, 87, 88, 89, 91,
 93, 121, 134, 151, 152, 169, 170, 171,
 173, 175, 176
 Shen Xiayi 67
 Shen Yifan 67
 Shi Lili 65
 Siemaszkiewicz Józefa 119, 120
 Siemek Józef 47, 48
 Sienkiewicz Mieczysław 127
 Simon Herman 97
 Skarżyński Aleksander 15, 18, 74, 87,
 89, 91, 104, 105, 107, 117, 118, 136,
 137, 151, 158, 169
 Skrzypczak Aleksander 75
 Skrzypczak Władysław 105, 117, 198
 Sobolew Arkadij 37
 Somas Ferenc 107, 108
 Stalin Józef 33, 36
 Stanisław, św. 144
 Stenkowicz Z. 81
 Stolbe J., bp 100
- Straub István 107, 108, 140, 174
 Stroba Jerzy, abp 98, 111
 Styczeń Henryk, ks. 111
 Surány Sándor 114
 Szirmai István 102, 103
 Sztachelski Jerzy 15, 58, 59, 61, 68, 70,
 83, 103, 104, 115, 116
 Sztেকker Eryk 74, 107
 Szydłowski M. 75, 198
- Śliwiński Jerzy 100, 118
 Światło Józef, ppłk 13
 Światała Kazimierz 81
- Tardini Domenico 136
 Tcheredniak Paweł 116
 Tejchma Józef 109, 140, 197
 Théas Pierre-Marie 92
 Titow Wiktor 119, 120, 121, 152
 Tokarczuk Ignacy, bp 125
 Tomala 84
 Tomášek František, abp 174
 Toporkow Leonid 38
 Twarowski Józef 79
- Urban 74
- Vaculik 72
 Vaivods, abp 125
 Valhař 73
 Varga J. 49
 Verner 70
 Verner J. 155
 Verner Paul 89
 Villot Jean-Marie, bp 108
 Vogel Heinrich 154
 Vošalik 73

- Wang Hongkui 65
Wang Jin Qing 66
Wang Zhonlu 66
Wantuła Andrzej, bp 85
Weise Hans 87, 91, 93, 159, 161, 168
Wereszczyński Zygmunt 107
Wierusz-Kowalski Jan 87
Wierzbicki Stanisław 87
Wilczyński Władysław 87
Wilke Hans 90
Will Gerd 99
Witaszewski Kazimierz 197
Włodarczyk Tadeusz 107
Wojtyła Karol, kard. 118, 138, 139, 141,
142, 173, 175, 202 (zob. też Jan Paweł
II, papież)
Wollstadt Hans Joachim, bp 97
Wołowicz Aleksander 71, 74, 78, 87,
104, 114, 123, 143, 155
Wyszynski Andriej 37
Wyszynski Stefan, kard. 26, 38, 44, 46,
56, 57, 64, 73, 85, 88, 91, 117
Yan Mingfu 66
Zamiatała Dominik, ks. 7, 9, 10, 47,
133, 135, 156
Zamiatin Leonid 38
Zhohn Jiashu 67
Zhu Huayu Joseph, bp 67
Zieliński Adam 81
Zygmanowski Marian 15, 48, 49, 50,
51, 52, 53, 54
Żabiński Tadeusz 15, 71, 72, 73, 74, 84,
86, 87, 88, 104, 133, 134, 151, 152,
155, 170
Żdanow Andriej 34
Żwirski Marek 114, 130
Żylski A. 131

